

ابن عربيا

از نگاهى ديگر

مؤلف

سيد محسن طيب نيا

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

فهرست

۸	مقدمه
۱۵	۱- شرح زندگانی ابن عربی
۱۸	۲- برخی از اساتید ابن عربی
۲۲	۳- آثار ابن عربی
۲۹	۴- مشایخ بزرگ صوفیه در آثار ابن عربی
۲۹	• بایزید بسطامی
۳۱	• سهل بن عبد الله تستری
۳۳	• حسین بن منصور حلاج
۳۶	• ابو طالب مکی
۳۶	• ابو حامد غزالی
۳۷	• عبد القادر گیلانی

- ۳۹ -۵ موافقان ابن عربی
- ۴۰ • شهاب الدین سهروردی
- ۴۱ • شیخ سعید الدین حموی
- ۴۲ • شعرانی
- ۴۲ • شیخ صدر الدین قونوی
- ۴۳ • شیخ فخر الدین عراقی
- ۴۳ • شاه نعمت الله ولی
- ۴۴ • عبد الرزاق کاشانی
- ۴۴ • سید حیدر آملی
- ۴۵ • شیخ بهائی
- ۴۵ • قاضی نور الله شوشتری
- ۴۶ -۶ مخالفان ابن عربی
- ۴۶ • ابن تیمیہ
- ۴۷ • برهان الدین بقاعی
- ۴۸ • مقدس اردبیلی
- ۴۹ • شیخ حر عاملی
- ۵۱ • شیخ احمد احسائی
- ۵۲ • علامہ مجلسی
- ۵۲ • ملا محسن فیض کاشانی

- ۵۵ -۷ سخن برخی از رجال شیعه درباره مذهب ابن عربی
- ۷۱ -۸ دلائل شیعه نبودن ابن عربی
- ۷۱ ۱. نص و دلیل قطعی بر شیعه نبودن ابن عربی
- ۷۲ ۲. ابن عربی ابوبکر را خلیفه بلا فصل رسول خدا می داند
- ۷۶ ۳. بیان مناقب شیخین
- ۸۱ ۴. عمر را معصوم می داند
- ۸۶ ۵. ابن عربی عثمان را نفس پیامبر(ص) و خلیفه از جانب وی می داند
- ۸۸ ۶. چشم پوشی ابن عربی از مناقب امام علی علیه السلام
- ۹۱ ۷. بی حرمتی به امام علی(ع) با نقل حدیث جعلی
- ۹۲ ۸. فحاشی به پیروان خاندان طهارت علیهم السلام
- ۹۳ ۹. ابن عربی آیه «اولو الأمر» را بر مبنای اهل سنت تفسیر می کند
- ۹۴ ۱۰. ابن عربی ادعا دارد که اراده خداوند بر این بوده که ابوبکر و عمر و عثمان بر علی(ع) در خلافت مقدم شوند
- ۹۶ ۱۱. طول عمر خلفای راشدین دلیل بر حقانیت آنها
- ۹۷ ۱۲. بر خلاف عقیده شیعه مهدی موعود را از نسل امام حسن مجتبی معرفی می کند
- ۹۹ ۱۳. بر خلاف اجماع شیعه می گوید مهدی به عیسی در هنگام نماز اقتدا می کند
- ۹۹ ۱۴. ابن عربی متوکل جنایتکار را خلیفه رسول و از اولیای بزرگ خداوند می داند
۱۵. هیچ خبری از معارف خاندان عصمت و طهارت علیهم السلام در توحید و خدا شناسی ابن عربی مشاهده
- ۱۰۰ نمی شود
- ۱۰۱ ۱۶. بیان مسائل فقهی طبق مذاهب اهل سنت

- ۱۰۲ - دیدگاه ابن عربی درباره شیعیان
- ۱۰۷ - ۱۰- قطب در دیدگاه ابن عربی
- ۱۱۳ - ۱۱- «اولو الأمر» از دیدگاه ابن عربی
- ۱۲۰ - ۱۲- دیدگاه ابن عربی درباره پدر حضرت علی(ع)
- ۱۲۵ - ۱۳- دیدگاه حضرت امام خمینی(سلام الله علیه) در مورد ابن عربی
- ۱۳۲ - ۱۴- وحدت وجود در عرفان ابن عربی
- ۱۳۲ • تعریف وحدت وجود و موجود
- ۱۳۵ • وحدت وجود در فلسفه هند
- ۱۳۶ • وحدت وجود در فلسفه رواق
- ۱۳۷ • وحدت وجود در فلسفه نو افلاطونی
- ۱۴۳ • ریشه یابی وحدت وجود در عقاید ابن عربی
- ۱۴۴ • وحدت وجود در عرفان ابن عربی
- ۱۶۰ • تقریر و نقد وحدت وجود ابن عربی
- ۱۷۹ - ۱۵- انسان ها و سایر موجودات فقط خدا را می پرستند
- ۱۸۷ - ۱۶- بت پرستی در کلام ابن عربی و تابعان وی
- ۱۹۷ - ۱۷- حقانیت تمام ادیان
- ۲۰۶ - ۱۸- عقیده به جبر مطلق در عرفان ابن عربی
- ۲۱۸ - ۱۹- اعیان ثابتة در عرفان ابن عربی
- ۲۲۲ • مقامات خدا در دیدگاه عرفا

- ۲۲۷ -۲۰ تشبیه و تنزیه خداوند در عرفان ابن عربی
- ۲۳۴ -۲۱ زن و عشق از دیدگاه ابن عربی
- ۲۴۲ -۲۲ فرعون از دیدگاه ابن عربی
- ۲۴۹ -۲۳ نوح نبی علیه السلام از دیدگاه ابن عربی
- ۲۵۵ -۲۴ نسبت دادن عدم آگاهی به ابراهیم(علیه السلام)
- ۲۵۷ -۲۵ نجات تمام ملل از عذاب جهنم
- ۲۶۱ -۲۶ ابن عربی و ختم ولایت
- ۲۶۹ -۲۷ مکاشفات ابن عربی
- ۲۸۱ -۲۸ بی نیازی از معرفت امام زمان
- ۲۸۶ -۲۹ گرفتن علوم مستقیم از خدا
- ۲۸۸ -۳۰ آفرینش جهان هستی از دیدگاه ابن عربی
- ۲۹۲ منابع و مآخذ

بسمه تعالی

مقدمه

ابن عربی مشهورترین چهره در عرفان منتسب به اسلامی است. تصوف بعد از طی کردن فراز و نشیب های گوناگون در قرن هفتم توسط ابن نابغه کم نظیر به اوج شکوفایی خویش رسید. هنر ابن عربی در این بود که توانست عقاید صوفیان قبل از خود را با کمک گرفتن از فلسفه وارد عرصه علم و استدلال کند، لذاست که می بینیم رسماً تصوف علمی و نظری با ظهور ابن عربی ایجاد شد و همو آن را به شکوفایی و اوج رونق خویش رسانید. این شخصیت بزرگ از معدود شخصیت هایی است در عالم اسلام که مواضع کاملاً مخالف در برابر او گرفته اند، برخی به او عالی ترین مقام شناخت و عرفان را دادند و او را شیخ اکبر و محی الدین نام نهادند و در دیدگاه برخی دیگر آنچنان مبعوض جلوه کرد که به او لقب ممیت الدین دادند. استاد شهید مطهری در این باره می نویسد:

«هیچ کس به اندازه محی الدین درباره اش متناقض اظهار نظر نشده است. بعضی او را از اولیاء الله و انسان کامل و قطب اکبر می دانند و بعضی او را یک کافر مرتد، و گاهی ممیت الدین و ما حی الدین می خوانند»^۱

و درباره عقاید و حرف های وی می نویسد:

«حرف هایش هم همین طور است. بعضی از حرف هایش که از او شنیده شده است، شاید از منحنط ترین حرفهاست و در مقابل عالی ترین و پر ارج ترین حرف ها هم از او شنیده شده است»^۲

چیزی که هست، حتی اشد مخالفان وی هم به برتری مقام و علم و فضلش اعتراف نموده اند. اما در خصوص ایمان و اعتقاد دینی او کمتر کسی را می توان یافت که زبان به قدح و سرزنش او نگشاید و تمام افکار و عقاید او را مطابق شرع بداند زیرا به اعتراف

^۱ آشنایی با علوم اسلامی ج ۲ ص ۱۳۱

^۲ شرح مبسوط منظومه ج ۱ ص ۲۳۸ و ۲۳۹

دوست و دشمن در سخنان ابن عربی مطالبی است که ظاهر آن کفر و الحاد است و با ظاهر دین و شریعت سازگار نمی باشد مگر اینکه مانند بعضی از مادحانش برای آن تأویلاتی بسیار بعید قائل شویم؟!

در این مجموعه مختصر که با نگاهی نقادانه عقاید و اندیشه های ابن عربی مورد بررسی قرار گرفته، سعی شده که با رعایت انصاف مباحث به گونه علمی و استدلالی بیان شود، و هدف این است که خواننده را به این نتیجه برساند که ابن عربی هر چند دانشمند و عالمی بزرگ در عرصه معارف است، اما اشتباهات بزرگی هم در آثار وی به وفور یافت می شود. بدون شک سخنان نغز و پر مایه و پر بها در آثار ابن عربی فراوان است، اما چون عمدتاً از این شخصیت تعریف و تمجید شده متأسفانه در بیشتر مواقع اغلاط علمی و در پاره ای انحرافات عقیدتی وی نادیده گرفته شده است، لذا در این مجموعه روی کرد مؤلف صرفاً جنبه انتقادی دارد. اعتقاد ما بر این است که بشر به هر مرحله ای از علم و دانش برسد باز به تنهایی نمی تواند معارف ناب توحیدی را عرضه کند، بشر باید معارف ناب را از معصومان اخذ نماید.

عمده راه ابن عربی برای رسیدن به معارف، سیر و سلوک و شهودات شخصی خویش است و از منظر منتقدان، اشتباهات بزرگ وی به خاطر همین است که جهت نیل به معرفت تکیه بر قوای خویش نموده و دچار لغزش های بزرگ در عرصه عقاید و معارف گردیده است.

البته برخی از طرفداران ابن عربی که شخصیت علمی وی در نظرشان درخشیده به سختی انتقاد بر وی رات می پذیرند و مدام منتقدان را به عدم فهم و بصیرت متهم می کنند!

اما باید به این گروه گفت که بحمد الله فهم ها و شعور بسیاری از محققین و پژوهشگران عرصه معارف دینی رشد کرده و دیگر کارد آنان تیزی خود را از دست داده و با آشکار شدن بسیاری از عقاید غلط ابن عربی سخن آنان در مجامع علمی، دیگر اثر چندانی ندارد.

سخن منتقدان این است که با فراوانی اشتباهات و انحرافات در آثار ابن عربی آیا می توان وی را پدر عرفان اسلامی نام نهاد؟!

متأسفانه ما راه را گم کرده ایم، به جای اینکه دامان خاندان عصمت و طهارت را بگیریم و شخص الهی و بزرگی چون امیر مؤمنان را مقتدای خود در معارف بدانیم دامان بشری را گرفته ایم و سخنان و عقاید او را محور عرفان و توحید قلمداد کرده ایم.

امیر مؤمنان به کمیل بن زیاد نخعی فرمود:

«یا کمیل! لا تأخذ إلّا عنّا تكن منّا»^۱.

یعنی: ای کمیل! (معارف را) جز از ما فرا مگیر تا از ما باشی.

و باز مولای عارفان می فرماید:

«تَاللّٰهِ لَقَدْ عَلَّمْتُ تَبْلِيغَ الرِّسَالَاتِ وَ اِتِّمَامَ الْعِدَاتِ وَ تَمَامَ الْكَلِمَاتِ وَ عِنْدَنَا اَهْلُ الْبَيْتِ اَبْوَابُ الْحُكْمِ وَ ضِيَاءُ الْاَمْرِ»^۲.

یعنی: به خدا قسم، رساندن پیام های تبلیغی و اتمام وعده ها و تمام کلمات و علوم و معارف الهی به من تعلیم شده و ابواب

حکمت و روشنایی های امر دین و دنیا نزد ما اهل بیت است.

و امام صادق(ع) می فرماید:

«كَذَّبَ مَنْ زَعَمَ أَنَّهُ مِنْ شِيعَتِنَا وَ هُوَ مُتَمَسِّكٌ بِعُرْوَةِ غَيْرِنَا»^۳.

یعنی: دروغ می گوید آنکه خود را شیعیان ما پنداشته و در عین حال تمسک به غیر ما جسته و رو به سوی غیر ما نماید.

حال سخن این است که با این همه سفارشات خاندان طهارت(ع) آیا سزاوار است که شیعیان دامان خاندان طهارت را رها کنند و

دامان دیگران را بگیرند!

با آن اقیانوس غنی از معارف الهی اهل بیت که در بین ما موجود است همچون کتاب شریف نهج البلاغه و توحید شیخ صدوق،

شیعه چه نیازی به توحید و عرفان ابن عربی و امثال وی دارد؟!

^۱ تحف العقول ص ۱۱۹

^۲ نهج البلاغه خطبه ۱۲۰

^۳ وسائل الشیعه ج ۱۱ ص ۸۴

البته منظور این نیست که آثار این بزرگان عرصه عرفان بشری مطالعه نشود، سخن این است که عقاید خود را از اینان نگیریم و
إلا مطالعه و آشنا شدن به افکار و اندیشه های ابن عربی به شرط اینکه ما تابع خاندان عصمت و طهارت(ع) در عقاید باشیم نه تنها
ایرادی ندارد بلکه چه بسا در مواضعی مفید هم باشد.

برخی می گویند که اگر با دیده دقت به عرفان ابن عربی نگاه شود مشاهده می شود که بسیاری از سخنان وی قابل تطبیق با آیات
و روایات می باشد، که در جواب باید گفت:

اگر سخن ابن عربی و امثال وی را با توجیحات درست و علمی بتوان موجه کرد، انصاف این است که باید چنین کرد. اما حقیقتاً
بسیاری از سخنان این بزرگان عرصه سیر و سلوک به هیچ عنوان قابل توجیه نمی باشد. به عنوان مثال ابن عربی در کتاب فصوص
الحکم در فصّ هارونیه ادعا دارد که برخورد شدید موسی به برادرش هارون آنگاه که از سفر برگشت و دید قوم وی گوساله پرست
شده اند به خاطر این بود که هارون قلبش مانند موسی اتّسع نداشت و انکار گوساله پرستی می نمود! در دیدگاه ابن عربی گوساله
پرستان هم خدا را پرستش کردند! حال این سخن که کاملاً مغایر با آیات قرآن است چه توجیهی دارد؟!

و یا در همین کتاب در فصّ موسویه با وجود نصوص قرآنی در هلاکت و عاقبت به شر شدن فرعون، او را اهل نجات معرفی می
کند!

و یا در کتاب فتوحات مکیه عقیده به جبر مطلق را مطرح می کند و مثال ما انسان ها را همان عروسک خیمه شب بازی می داند
که هیچ حرکت و اثری از خود ندارد!^۱ و دهها مورد دیگر.

برخی از طرفداران ابن عربی ممکن است بگویند: درک معارف و اسرار عرفانی، احتیاج به ذوقی ظریف و نفسی رقیق و قلبی
لطیف دارد و می بایست ابتدا مراحل سیر و سلوک گذرانده شود تا فهم این مطالب بر قلب تابیده شود، به همین دلیل شما مخالفان و
منتقدان عاجز از فهم اوج این معارف هستید.

---

^۱ در این مجموعه موارد فوق مفصل بحث خواهد شد

بی اعتباری این ادعا روشن است. با توجه به اینکه هر مدعی در هر نحله و روش عقیدتی می تواند از این نوع ادعاها و یا شبیه اینها داشته باشد دیگر هیچ محقق و یا جوینده حقی، حق بحث و گفتگو پیرامون این عقاید و روش ها را نخواهد داشت، زیرا در صورت نقد آنها از ابتدا متهم خواهد بود.

نکته بسیار مهمی که لازم است در این مقدمه به آن اشاره کرد این است که در عرفان متداول است که نهایتاً برای اثبات مدعی خود بخصوص در بحث وحدت وجود متوسل به بیان مکاشفات خود و دیگران می شوند. مسلم است که نمی توان این نوع اثبات مدعا را پذیرا شد. زیرا اولاً حتی به قول خود عرفا و متصوفه نمی توان اطمینان داشت که آیا مکاشفات و رؤیاها رحمانی است و یا شیطانی، ثانیاً اینکه مخالفین نیز می توانند مدعی مکاشفاتی در رد نظریات آنها باشند و همان اعتباری که مکاشفات مثبت مدعا دارد همان اعتبار هم مکاشفات مخالفین دارد، ثالثاً در هر صورت نیز مسلم است که رؤیا، خواب و مکاشفه حجت نیست.

برخی برای موجه جلوه دادن عقاید ابن عربی، نام برخی از علمای شیعه که مدافع وی بوده اند را می آورند.

در جواب باید گفت که اولاً: عقاید صحیح را باید با خود حق سنجید نه شخصیت ها. ثانیاً: اگر برخی از علمای شیعه مدافع وی بودند، همچنین می بینیم که تعداد بیشتری از علما در مقابل وی و عقایدش ایستادند. به هر حال ملاک سنجش، خود حق است نه شخصیت ها.

در مواردی طرفداران ابن عربی برخی از سخنان وی - خصوصاً در تعریف و تمجید خلفاء سه گانه - که هیچ راه توجیه ندارد را یا حمل بر تقیه می کنند یا می گویند از تحریفات آثار ابن عربی است.

باید گفت:

مواردی را می توان حمل بر تقیه کرد که به صورت نادر در آثار نویسنده ای باشد؛ اما اگر نویسنده ای دائم از عقیده ای سخن گوید و یا استدلال برای حقانیت آن اقامه کند را عقلاً حمل بر تقیه نمی کنند. به عنوان مثال ابن عربی در کتاب فتوحات مکیه که بزرگترین و مشهورترین کتاب اوست دائم از فضائل و مناقب شیخین سخن می گوید و حتی احادیث جعلی را برای این منظور به

استخدام می گیرد و تا آنجا پیش می رود که خلیفه دوم را معصوم معرفی می کند. با وجود چنین مطالب گسترده ای کدام محقق می تواند احتمال تقیه را بدهد؟!

و اما درباره تحریف آثار وی:

در نزد هر پژوهشگر عرصه علم و تاریخ، آنچه در این باره ملاک است نسخه های خطی قدیمی است، بنابراین اگر مطلب یا مطالبی در معتبرترین نسخه های خطی نویسنده ای یافت شود، آن مطالب مورد پذیرش اهل علم و تحقیق خواهد بود.

با این توضیح می گوئیم:

آن مطالبی که برخی از طرفداران ابن عربی جزو تحریفات او می دانند، در معتبرترین نسخ خطی موجود است. به عنوان نمونه برخی از باورکنندگان عقاید وی که سختشان است بپذیرند او شیعه نبوده، آن توهین و فحاشی ابن عربی به شیعه، آنجا که در فتوحاتش نقل می کند که شیعیان در عالم کشف و شهود به صورت خوک رؤیت شده اند را جزو تحریفات آثار وی نام می برند، و این در صورتی است که این توهین در نسخه های معتبر خطی فتوحات مکیه موجود است. به هر حال باید علمی و کارشناسانه سخن گفت و بحث نمود نه از روی تعصبات!

اکنون باید گفت: ابن عربی که اینچنین به پیروان اهل بیت توهین و جسارت می کند، و از طرف دیگر امثال متوکل عباسی که در خونریزی شیعیان علی زبازد عام و خاص است را از اولیای خدا معرفی می کند، آیا می توان به سخنان او اعتماد کرد و وی را از اولیای خدا دانست؟!

آیا کسی که در فتوحاتش شیعیان دوازده امامی را جزو منحرف ترین طوایف نام می برد را می توان از اکابر عرفای الهی و صاحب کمالات دانست و دائم سنگ وی را به سینه زد و با تمام توان سعی در موجه جلوه دادن عقاید وی نمود؟! ^۱

---

^۱ مدارک خواهد آمد

خلاصه مطالب اینکه در سخنان ابن عربی مخالفت های رسوایی با شرع بلکه با عقل و وجدان دیده می شود که جای هیچ گونه

توجیه علمی و عقلی ندارد. حال طرفداران وی بپذیرند یا نپذیرند!

در این مجموعه که از دهها منبع معتبر استفاده شده، مباحث بدون تعصب و با محوریت وجدان و عقل مورد بررسی قرار گرفته.

هرچند نشر این مجموعه ممکن است سبب ناراحتی برخی از طرفداران ابن متعصب ابن عربی شود، اما امید است که این شاء الله سبب

آگاهی و ارشاد جمع بسیاری هم شود. البته اگر آن برادران عزیز هم با دید عقل و وجدان به این مباحث بنگرند می بینند که این

انتقادهای بر ابن عربی وارد است.

لازم به یاد آوری است که منظور نویسنده اشاعه حق و حقیقت و مبارزه با خرافات و عقاید ناسالم است و منظور دیگری ندارد

و از خوانندگان عزیز درخواست می شود مطالب این مجموعه را با دقت و بدون تعصب بخوانند و مؤلف را از دعای خیر خود

فراموش نکنند و اگر راهنمایی و یا نقدی را بر این نوشتار می بینند به اطلاع رسانند.

و من الله توفیق و صلی الله علی محمد و آله الطاهین

سید محسن طیب نیا

شیراز تیر ماه ۱۳۹۰

۱- شرح زندگانی ابن عربی

نام کامل شخصیت مشهور وی آن گونه که از برخی آثار مهم بر می آید، ابوبکر محمد بن علی بن محمد بن احمد بن عبد الله بن حاتم طائی است. وی به سال ۵۶۰ق در شهر مرسیه یکی از شهرهای اندلس (اسپانیای کنونی) متولد شد. خانواده وی از نامداران آن دیار بوده و از مکنت و جاه ظاهری و باطنی نیز به حد کفاف برخوردار بودند. او در زمان خلافت المستنجد بالله، از خلفای عباسی پا به عرصه وجود گذارد. بعدها ابن عربی نام کامل او را خلیفه ابوالمظفر یوسف المستنجد بالله ثبت و یاد کرده است. وی را برخی «ابن افلاطون» و برخی هم «ابن سراقه» خوانده اند. اما اشتهار وی بیشتر به نام «ابن عربی» است. مهم ترین لقب وی آنگونه که محققان تصوف پژوه از آن یاد کرده اند «شیخ اکبر» است و گویا این لقبی است که استاد وی «ابو مدین تلمسانی» به وی اعطا کرده است. برخی نیز این لقب را از سوی تابعان و مریدان وی شایع دانسته اند.

ابن عربی جزء اشخاصی است که القاب بسیار دارد. برخی که از باور مندان او بوده اند القابی خوش و عالی به او نسبت داده اند و برخی هم که با وی دشمنی داشته اند بدترین القاب را نصیب وی کرده اند. لذا برخی او را «محمی الدین» دانسته اند و برخی نیز که افکار و عقایدش را انحرافی می دانسته اند وی را «ما حی الدین» و «ممیت الدین» که به معنای از بین برنده و نابود کننده دین است نامیده اند.

پدر ابن عربی، علی بن محمد از نامداران زهد و تصوف دوران خود بوده و از نزدیکان سلطان غرب در اشبیلیه به حساب می آمده و به سال ۵۶۸ق از مرسیه به اشبیلیه منتقل شده است.

ابن عربی در آثارش از پدر خود به بزرگی یاد کرده و وی را مرد خدا و صاحب کرامت و بصیرت نام می برد.

مادر ابن عربی از قبیله «خولان» بوده و به انصار انتساب داشته است و آن گونه که از نوشته ابن عربی در الفتوحات بر می آید نام مادرش «نور» بوده است.^۱

ابن عربی از عرفا و متصوفه معدودی است که بیشتر عمر را در فراگیری و آموزش سپری کرده و دانش های گوناگونی را در حوزه ظاهر و باطن با هم جمع و تلفیق کرده است. او دانش فقه، وحدیت، و عرفان و تصوف را از نامداران آن زمان فرا گرفته و شاگردی اساتید متعددی را نموده است.

ابن عربی فردی کثیر السفر بود و مدام به مسافرت می رفت و این سفرها که عموماً پس از ورود به تصوف بود^۱ بر دو محور کسب علم و دیدن مشایخ و پیران طریقت و تصوف بود.

نخستین سفر وی به همراه خانواده خود بود که از زادگاه خود، یعنی مرسیه به اشبیلیه واقع در غرب قرطبه بزرگ ترین شهر اندلس در سن هشت سالگی سفر کرده است.

اشبیلیه محل رشد و بالندگی ابن عربی است. بسیاری از بزرگان و پیران و مشایخ تصوف را در آن جا دیده و در درس و کلاشان شرکت کرده است.

یکی از بزرگ ترین چهره های علمی که در آن جا ملاقات نموده و آن ملاقات به گفته وی تأثیر شگرفی را در وجود وی گذاشته فیلسوف مشهور آن دیار ابن رشد اندلسی است.

ابن عربی پس از سفرهای طولانی خود به سرزمین هایی چون مصر، عراق، قدس، حجاز در سال ۶۲۰ق که حدود شصت سالگی وی است در دمشق سکنی می گزیند. آخرین مکان سکونت شیخ در همان دمشق است که تا آخرین لحظات زندگی در آن به سر می برد و سر انجام در سال ۶۳۸ه.ق وفات می یابد و در دامنه کوه «قاسیون» دفن می شود.^۲

---

^۱ فتوحات مکیه ج ۲ ص ۳۴۸

^۲ اقتباس از کتاب «ابن عربی بزرگ عالم عرفان نظری» کاظم محمدی

ابن عربی در علم تصوف و عرفان نظری سرآمد علمای عصر خود بوده است و او را می توان بزرگ ترین و برجسته ترین بنیان گذار فلسفه عرفانی در تاریخ اسلام دانست که تا قرن ها بعد تمامی عارفان و اندیشمندان عارف مسلک تحت تأثیر اندیشه های او بوده اند.

در مورد وی علما و اهل علم مواضع مختلفی داشته اند که می توان بدین گونه تقسیم کرد:

۱- گروهی بویژه علمای دمشق مثل تفتازانی، سخاوی و... او را تکفیر کرده اند.

۲- عده ای مثل فیروز آبادی، نابلسی، کورانی و... او را از بزرگان اولیاء، عرفا، علما و مجتهدین دانسته اند.

۳- کسانی چون جلال الدین سیوطی، حصکفی و... معتقد به ولایت او هستند ولی نگاه کردن به کتاب های او را حرام می دانند.

۴- کسانی چون قاضی نور الله شوشتری - از علمای معروف شیعه - وی را از جمله شیعیان علی(ع) و مخلصان ائمه معصومین(ع)

می دانند.^۱

۵- کسانی چون محدث کبیر علامه شیخ حر عاملی و مقدس اردبیلی - از علمای برجسته شیعه - وی را منحرف دانسته و در

مذمت او کتاب نوشته اند.

مرحوم استاد مطهری او را چنین توصیف کرده اند:

«محمی الدین بن عربی عرفان را به صورت یک مکتب در آورد و در مقابل فلاسفه عرضه داشته و آنان را تحقیر کرد. بدون شک

پدر عرفان نظری در اسلام، محمی الدین بن عربی، این اعجوبه روزگار است. او هم در عرفان عملی قدم راسخ داشته و هم در عرفان

نظری بی نظیر بوده است. محمی الدین غوغایی عرفانی در جهان اسلام - از اندلس گرفته تا مصر و شام و ایران و هند - برانگیخت.

صدر الدین قونوی، ابن فارض مصری، داوود قیصری، عبد الرزاق کاشانی، مولوی بلخی، محمود شبستری، حافظ و جامی همگی از

شاگردان مکتب او هستند».^۲

^۱ اماکن زیارتی سیاحتی سوریه، دکتر اصغر قائدان

^۲ تماشاگاه راز ص ۳۰ به بعد به نقل از اماکن زیارتی سیاحتی سوریه

۲- اساتید ابن عربی

همان گونه که ذکر شد ابن عربی محضر اساتید و مشایخ بسیاری را درک نموده و تلمذ کرده که وی بسیاری از آنها را در کتاب «الفتوحات المکیه» نام برده و از آنها تمجید نموده است. در اینجا به برخی از اساتید مشایخ ابن عربی اشاره ای می شود:

ابو العباس عرینی

عرینی یا عریبی جزو اولین کسانی است که ابن عربی پس از وارد شدن به طریقت تصوف او را ملاقات کرده است و در آثار خود از وی بسیار نام برده و در وصف او کمالات عالی به کار برده است. در فتوحات درباره این شیخ می نویسد:

«او که از منطقه علیا در غرب اندلس است نخستین کسی است که من به خدمتش رسیده ام و از او بهره ها برده ام. او دارای قدمی محکم و استوار در این راه است. او در مقام بندگی چنان شایسته نام عبد است که خداوند در مقام خدایی شایسته نام حق است.»^۱

او را در اشبیلیه دریافته و از وجود او بهره های بسیار گرفته و در فتوحات او را «شیخنا» گفته است.

چنان که از خلاصه کلمات ابن عربی در فتوحات بر می آید گاه با این شیخ بزرگ چالشی هم داشته که البته بی مورد بوده و به سرعت پاسخ خود را به گونه ای شگرف دریافت می کرده است. هر چند معلوم نیست که آیا واقعاً همان ابو العباس باشد ولی به احتمال قوی به نظر می آید که هم اوست.^۲

وی در رساله «روح القدس فی محاسبه النفس» درباره اولین استادش می گوید:

«اولین شخصی که در ابتدای سلوک و ورد به طریق الی الله ملاقات کردم ابو جعفر احمد عریبی بود که چون به اشبیلیه وارد شد، پیش از همه به دیدارش رفتم و چون بر او داخل شدم او را غرق در ذکر خدا دیدم و به نوعی که جز خدا به چیزی توجه نمی کرد، او

^۱ فتوحات مکیه ج ۳ ص ۵۳۹

^۲ ابن عربی، بزرگ عالم عرفان نظری کاظم محمدی ص ۴۸

را به نام صدا کردم متوجه شد و دانست که چه می خواهم، مرا گفت: عزم سلوک و طریق الی الله کرده ای؟ گفتم که آری اما از بنده عزم است و اثبات از خداست، پس مرا ارشاد نمود^۱.

وی هم مربی و هم معلم ابن عربی در مسائل عرفانی و سلوک معنوی بوده است. و ابن عربی بسیاری از مسائل را در سلوک عرفانی از او کسب نموده است.

ابو مدین غوث تلمسانی

ابو مدین مغربی جزو بزرگترین مشایخ روزگار ابن عربی بوده و ابن عربی نیز بیش از حد وی را می ستوده و تکریم می کرده است. در کتاب فتوحات شاید بیش از هر شیخی از او یاد شده و شأن والای او مورد ستایش واقع شده است.

شیخ ابو مدین ساکن بجایه بوده و گویا به نام «شعیب» خوانده می شده است. ابن عربی به احتمال قوی در سال ۵۹۰ق که به بجایه رفته بود، ابو مدین را ملاقات کرد و در نظر او ابو مدین از «رجال غیب» است. در نظر ابن عربی او را چند منزل است که یکی از آنها «تبارک الذی بیده الملك» است و در جای دیگر از فتوحات او را ساکن در منزل «قل الله ثم ذرهم» تلقی کرده است.^۲

ابو مدین چنان در نظر ابن عربی آینه صاف و صیقلی است که می تواند همه اشیاء را شاید آنچنان که هستند، نمایش بدهد. ابن عربی شرح این شیخ را چونان اقطاب «ورعین» می داند که مبالغه ورع است.

ابو مدین در چند جا که نام او به همراه بایزید آمده است، گاه به خاطر شأن او با پیر بسطامی می سنجدش و گاه تشابه افکار ایشان را برای مریدان ثبت و بیان می دارد. از جمله نظر هر دو در باب علم آن است که باید از حیّ ازل که زنده جاوید است گرفته شود، نه از کسانی که از مردگان روایت می کنند.^۳

ابن عربی می نویسد:

^۱ شرح رساله روح القدس ص ۶۶ و ۶۷

^۲ فتوحات مکیه ج ۴ ص ۱۹۵

^۳ این یک دیدگاه کاملاً باطل و انحرافی است که این شاء الله در فصل های آینده مقداری از آن بحث می شود.

«هر گاه به شیخ ابو مدین گفته می شد، فلانی از فلانی از فلانی روایت کرد. او می گفت: ما نمی خواهیم قدید (گوشت کهنه خشکیده) بخوریم. گوشت تازه بیاورید. از پروردگارتان روایت کنید. فلان و بهمان را رها کنید. آنها گوشت تازه خوردند. خداوند واهب نمرده است. او به شما نزدیک تر از رگ گردن است. باب فیض الهی و مبشرات هم بسته نشده است»^۱.

ابن عربی ابو مدین را امام جماعت دانسته، کشفش را صحیح، کلامش را آزاد و سخن او را با شکوه می خواند.^۲ و همچنین او را قوی الیقین، شیخ الشیوخ و از اکابر عرفان قلمداد می نمود.

فاطمه قرطبی

این زن شاید تأثیر زیادی بر ابن عربی گذاشته باشد، چه ابن عربی دو سال در محضر او بوده و او را خدمت کرده است و این زن با آنکه مریدان بسیار داشته اما به ابن عربی به واسطه هوش و درایت فراوانی که داشته علاقه مند بوده است تا جایی که خود را مادر معنوی و روحانی او تلقی می کرده است. فاطمه از جمله کسانی است که ابن عربی در زمره محققان در منزل «نفس الرحمن» می داند. ابن عربی در باب پنجاه و یکم فتوحات مکیه به تفصیل از این افراد سخن گفته و حالات و اعمال ایشان را به دقت تشریح کرده است و برخی از زنان و مردان را بر شمرده است که در این منزل هستند.

فاطمه قرطبی با آن که سن او ۹۵ سال بوده ولی در نظر ابن عربی در غایت جمال و جوانی دیده می شده و در عبارات وی حدود سن و در عین حال شادابی، طراوت و سیمای باطنی او را ترسیم کرده، سفیدی یا سرخی چهره و حسن و جمال او را ستوده و از فرط زیبایی در نظر او چنان دختری چهارده ساله است.^۳

این زن بنا بر سخن ابن عربی از اکابر صالحین و صاحب کرامات بوده و مایه رحمت بی حساب می آمده است و سوره او در نظر ابن عربی «فاتحة الكتاب» است که کارهای شگفت و بزرگ را به واسطه آن سوره شریفه به انجام می رسانده است.^۱

^۱ فتوحات مکیه ج ۱ ص ۲۸۰

^۲ فتوحات مکیه ج ۲ ص ۶۴۸

^۳ فتوحات مکیه ج ۲ ص ۳۴۷

غیر از اینها کسان بسیاری از جمله مرشدان و شیوخ ابن عربی محسوب می شدند. ابن عربی از بسیاری از این اساتید در کتاب فتوحات مکیه نام برده و از مقامات و عرفان آنان سخن گفته است.

۳- آثار ابن عربی

در عالم عرفان و تصوف اختلاف فاحشی میان مشایخ درباره داشتن نوشته ها و ثبت افکار و داشته ها وجود دارد. برخی بر آنند که سالک باید از علم صوری و قیل و قال ها و کتابت آن فاصله بگیرد و قلب و ذهن را خالی سازد و بر اثر ریاضت و مجاهده به مقامات نائل گردد و برخی هم بر آنند که آدمی دانش ظاهری را باید فرا بگیرد و حاصل ریاضت ها و سلوک خویش را ثبت کند و به دست دیگران برساند.

ابن عربی از بزرگترین کسانی است که با علاقه و اشتیاق زیاد حاصل ریاضیات و سلوک خویش را به صورت مجموعه ای مدون ثبت نموده است. می توان گفت ابن عربی تقریباً در تمام دوران زندگی و سلوک خویش و سفرهای گوناگون تجربیات عرفانی خویش را به رشته تحریر در آورده است. تعداد آثار شیخ اکبر را تا حدود پانصد جلد نوشته اند که از رساله های کوچک و چند صفحه ای تا کتاب های چند جلدی را شامل می شود. هر چند که برخی از محققان تعداد آن را کمتر گفته اند. کثرت این نوشته ها نشان از دانش وسیع شیخ دارد. همچنین وی در بسیاری از موارد ادعا دارد که فلان نوشته اش از طریق الهام و توجه غیبی بوده است.

در نوشته های ابن عربی به وفور از آیات قرآنی یاد و استشهاد شده می توان فهمید که قرآن عمده ترین کتاب در نظم دادن نوشته های او به حساب می آید، اما از آنجا که در بسیاری از موارد آیات قرآن را با تأویل های گوناگون که مخالف ظاهر بلکه نص صریح آن است می برد بسیاری از علما و دانشمندان به انتقاد شدید وی برخاسته اند.^۱

الفتوحات المکیه

بزرگترین اثر ابن عربی که به قول طرفدارانش دائرة المعارف عظیم عرفانی است. این کتاب به پانصد و شصت باب تقسیم شده است. اصول عرفان و تصوف، معرفی شخصیت های عرفانی گذشته و حال غرب و شرق، دانش های مخصوص اهل سلوک، مراحل و

---

^۱ برخی از تأویلات ابن عربی که با نص قرآن مخالفت دارد در بخش های بعدی مطرح می شود.

منازل سلوک، معرفی انبیا و سلوک عرفانی آنان، مسائل مختلف دینی اعم از فقه و حدیث، تأویل گسترده آیات قرآن و در نهایت تجربه ها و احوال روحانی خود را در این مجموعه ثبت کرده است. ابن عربی ادعا دارد که نوشتن این کتاب نه ارادی که به واسطه الهام فرشته و با الهام او نوشته شده است.

یکی از طرفداران وی به نام سید حسین نصر درباره این کتاب می نویسد:

«فتوحات علاوه بر معتقدات تصوف، از زندگی و اقوال متصوفان قدیم تر، عقاید جهان شناختی از اصل هرمسی یا نو افلاطونی که وارد الهیات تصوف شده، علوم باطنی همچون جفر، رموز و تمثیلات کیمیایی و احکام نجومی و در واقع از هر چیز دیگری که رنگ باطنی داشته و به صورتی در طرز تصور اسلامی نسبت به اشیاء پیدا کرده، بحث شده است. به این ترتیب کتاب فتوحات پیوسته مرجعی برای علوم باطنی بوده و فصل آن توسط نسل های متوالی متصوفانه مورد مطالعه و تفسیر واقع شده و رساله هایی در آن باره نوشته اند که در واقع تفسیرهایی است بر تار و پودهایی که با آن فرش فتوحات بافته شده است»^۱.

کتاب فتوحات مکیه ابن عربی چاپ های متعددی دارد که از همه مهم تر در چهار مجلد بزرگ است. این کتاب شروحنی نیز دارد که عموماً حواشی ای است که بر برخی از مطالب آن نوشته شده است. شروع نگارش آن همان گونه که از نام و معنایش پیداست در مکه و به سال ۵۹۹ق آغاز شده، یعنی هنگامی که ابن عربی سی و نه ساله بوده و این اثر به مرور ایام تا دو سال پیش از مرگش ادامه یافته است. یعنی ختم آن به سال ۶۳۶ق صورت گرفته است و لذا نگارش آن سی و هفت سال زمان برده است.

کتاب فتوحات ابن عربی را امام شعرانی (از متصوفان اهل سنت متوفی به سال ۹۳۷ق) تلخیص نموده است. این کتاب بسیار مفصل متضمن جمیع عقاید و معارف متصوفانه است و محتوی پانصد و شصت فصل است که شیخ در فصل ۵۵۹ کتاب، خود خلاصه ای از مندرجات تمام کتاب را آورده است. کسانی که این کتاب را با نظر نقد نگریسته اند، نکته ها بر آن گرفته اند، از جمله این نکات که حکایت از احوال نفسانی خاص ابن عربی دارد، کتاب دعاوی غریبه اوست و رؤیاهای شگفتی است که از احوال خویش نقل دارد.

---

^۱ سه حکیم مسلمان ص ۱۱۷

مثل اینکه مکرر در این کتاب نقل کرده است که از دختری شیر خوار که داشت مسئله ای از فقه پرسیدم، شنید و جواب آن مسئله بداد و جایی دیگر نقل می کند کودکی را که در شکم مادر بود وقتی مادر عطسه زد، از درون شکم آواز داد «یرحمک الله!» و این آواز کودک چنان رسا بود که همه حاضران شنیدند.

در این باره دکتر عبدالحسین زرین کوب می نویسد:

«ابن عربی این گونه دعاوی غریب را چنان به قوت بیان می کند که گویی شک را در آن راه نیست. قدر مسلم این است که در این کتاب به اندازه ای مطالب و دعاوی غریب هست که عقول و اذهان عادی و متوسط و کسانی که بخواهند آن را به دیده عادی، بدون تأویل به رموز اسرار بنگرند، نمی توانند آن سخنان را تحمل کنند و گویی نوعی اریستوکراسی دارند، درک مطالب این کتاب آسان نیست.»^۱

فصوص الحکم

کتاب دیگر ابن عربی که بسیار مهم است کتاب «فصوص الحکم» است. کتابی مختصر ولی - به قول طرفداران عرفان وی - بسیار پیچیده و رمز آمیز که در طول زمان های بسیار که از فوت وی گذشته، کمتر کسی توانسته به فهم آن نائل شود. با این حال شروح بسیار زیادی که تعداد آن را یکصد می توان دانست، بر آن نوشته شده است که برخی از آنها، به مانند شرح قیصری، خوارزمی، جامی و از همه مهمتر تعالیم و نوشته های شاگرد مستقیم شیخ، صدر الدین قونوی، جزو مشهور ترین ها در این باره هستند.

طرفداران وی می گویند: «فصوص ابن عربی کاری بلند در حوزه تأویل برخی از آیات آسمانی و نبوی است. این تأویل که خود با بیان ساده ولی کاملاً رمزی نوشته شده است سبب دیر فهمی مطالب آن می شود. بدیهی است آنچه که فهمش به سختی صورت گیرد شرح آن از آن هم سخت تر خواهد بود.»^۲

دکتر زرین کوب که خود یکی از مدافعان صوفیه می باشد نیز می نویسد:

^۱ ارزش میراث صوفیه ص ۱۱۷

^۲ ابن عربی بزرگ عالم عرفان نظری، کاظم محمدی ص ۶۳

«آری (سخن ابن عربی) در این کتاب فهمش مشکل است و مشکل تر از آن شرح و تفسیر آن آراست، چون زبان و بیانی که به کار می رود پر است از اصطلاحات خاصه و در غالب موارد مشحون است از تعقید و مجاز، و هر گونه تفسیر حرفی معنای آن را فاسد و تباه می کند و اگر از اصطلاحات آن عدول افتد، نیز فهم مطالب آن به کلی دشوار می شود و وصول به مقاصد او ممکن نیست و از این روست که مطالب فوق العاده مشکل است و بدین ترتیب گویی مطالب تصوف در این کتاب تبدیل شده است به فلسفه ای عمیق و غامض»^۱.

اما نظر منتقدان وی به گونه ای دیگر است. آنان ادعا دارند آنچه که طرفداران وی به عنوان رموز و مسائل غامض در این کتاب ادعا دارند چیزی جز عدول از عقاید مسلم اسلامی و تفسیر به رأی آیات قرآنی نمی باشد. ابن عربی در بسیاری از موارد در این کتاب به بهانه تفسیر عرفانی قرآن و تأویل آیات، معنایی را ارائه می دهد که با نصوص صریح قرآن منافات دارد. مثلاً در «فصّ موسویه» فرعون را اهل نجات معرفی می کند، این در حالی است که طبق نصّ قرآن کریم فرعون اهل عذاب و جهنم است، و یا در «فصّ هارونی» گوساله پرستی را خدا پرستی می داند و بیان می دارد که علت برخورد شدید موسی (ع) به برادرش هارون (ع) آنگاه که به سوی قوم خود باز گشت و دید اکثر آنان گوساله پرست شدند به این خاطر بود که او مخالف جریان گوساله پرستی بود و قلبش چون موسی وسعت نداشت که بداند گوساله پرستان هم در واقع خدا را می پرستند! و این سخن ابن عربی در حالی است که نصّ صریح قرآن غیر این سخن را می گوید. و نمونه های متعدد دیگری که مخالفان به عنوان تأویلات بی اساس و انحرافی ابن عربی نام می برند. این مطلبی است که گاهی برخی از طرفداران وی هم به آن اعتراف کرده اند.

مرحوم سید جلال الدین آشتیانی که خود جزء طرفداران و شارحان آثار ابن عربی است می نویسد:

«یک عیب اساسی در کار اتباع ابن عربی آن است که چشم بسته آنچه مرشد آنها نوشته است قبول کرده اند. از جمله آنکه در «فصّ اسحاقی» شیخ بر خلاف ظواهر کتاب و سنت، بلکه نصّ صریح، اسحاق را ذبیح دانسته است. اتباع او عذر آورده اند که:

---

^۱ ارزش میراث صوفیه ص ۱۱۴ و ۱۱۵

الشیخ (رض) معذور فیما ذهب إليه لأنه به مأمور. حال آنکه به حکم قواعد شرعی و عقلی، شیخ را باید مورد مؤاخذه قرار می دادند. وجه صحیح آن است که هیچ دلیل شرعی و عقلی بر عصمت شیخ از اشتباه وجود ندارد»^۱.

ابن عربی ادعا دارد که این کتاب را پیغمبر (ص) در خوابی که وی به سال ۶۲۷ق در شهر دمشق دیده، بر وی املا کرده است و او فقط مترجم آن رؤیا و مکاشفه است. می نویسد:

«رسول الله (ص) را در محرم سال ۶۲۷ق در رؤیایی صادقه در دمشق دیدم. به دست حضرتش (ص) کتابی بود. مرا فرمود: این کتاب فصوص الحکم است بگیر و آن را برای مردم استخراج کن تا از آن بهره مند شوند. حضرتش را اطاعت گفتم و اطاعت را برای خدا و رسولش و از برای اولی الامر دانستم، چنان که ما را فرمان داده اند»^۲.

اما منتقدان وی این ادعا را به خاطر همان مسائلی که به آن اشاره شد نمی پذیرند. این کتاب بیست و هفت «فص» دارد که به معنای نگین انگشتر است. در این کتاب هر فص اختصاص به یکی از پیامبران الهی دارد.

کتاب فصوص الحکم مهمترین اثر صوفیانه ابن عربی است.^۳

ترجمان الاشواق

این کتاب مجموعه ای منظوم در عشق و دلدادگی است که ابن عربی در بیان عشق و دلدادگی خود به دختر استادش سروده است. یکی از اساتید ابن عربی در مکه شخصی به نام شیخ مکین الدین ابو شجاع زاهر الإصفهانی بود. ابن عربی از او به بزرگی یاد می کند. وی را دختری بود بسیار زیبا و خوش سخن، ابن عربی با دیدن آن دختر آن چنان شیفته وی می شود که کتاب ترجمان الأشواق را در وصف ستایش دختر استادش به نام «نظام» می سراید.

وی در مقدمه این کتاب می نویسد:

---

^۱ مقدمه شرح فصوص الحکم ص ۶

^۲ مقدمه فصوص الحکم

^۳ ابن عربی بزرگ عالم عرفان نظری ص ۶۷

«و برای این استاد، که خداوند از وی خوشنود باد، دختری بود دوشیزه، لطیف پوست، لاغر شکم، باریک اندام که نگاه را در بند می کرد و محفل و محفلیان را زینت می بخشید و نگرنده را دچار حیرت می کرد. نامش نظام بود و لقبش عین الشمس و البهاء (چشمه نور و زیبایی) او از زنان عابد و عالم و زاهد و معتکف و به راستی پیشوای حرمین و پرورده بلد امین اعظم بود.

گوشه چشمش فریبا و اندامش نازک و زیبا بود. چون سخن بسیار می گفت سخن را درمانده می کرد و چون کوتاه می گفت ناتوان. با این که زبان آور بود سخنش روشن و آشکار بود. چون زبان به سخن می گشود «قُسَّ بن ساعده»^۱ از سخن باز می ماند و چون دست به بخشش می گشود «مَعْن بن زائده»^۲ خود را پنهان می کرد، از پرواز باز می ماند و بر زمین می افتاد.

اگر روان های ناتوان و بیمار و بد اندیش و بد سگال نبود همانا من در شرح زیبایی خَلْق و خُلُق وی که چون باغ شاداب می نماید داد سخن می دادم. او خورشید است میان عالمان و بوستان است میان ادیبان، حَقَّه لَوْلُو سر بسته، واسطه گردنبنند مروارید به رشته کشیده، فریده دهر و کریمه عصر خود است. خوان کرشم گسترده و همتش عالی است.

شهر مکه به وسیله او روشنایی یافته و باغ ها به واسطه مجاورتش شکوفا گشته اند. اعراف معارف به وسیله آنچه او از رقایق و لطایف در خود دارد، افزون شده است.

در این کتاب جزئی از خاطر اشتیاق را از آن ذخایر و اعلاق به نظم آوردم و از آرزومندی نفس آرزومند پرده برداشتم. پس در این جزء هر نامی که ذکر می کنم، از وی کنایه می آورم و به هر داری که ندبه می کنم، دار او را قصد می کنم که بیماری من از عشق آن زیبای خمار چشم است. مرا با یاد وی درمان کنید، عشق من به آن زیبای ناز پرورده نازک بدن به درازا انجامید...»^۳.

غیر از این واقعه عاشقانه شرح واقعه دختر رومی است. همان زمانی که ابن عربی در مکه بود و با تجربه کردن چنین عشق و دلدادگی کتاب فتوحات مکیه خویش را آغاز نمود.

^۱ نام حکیم بلیغی در عرب

^۲ نام جوانمردی معروف در عرب

^۳ ترجمان الأشواق ص ۷ تا ۹

شامگاهی در مکه مشغول طواف بوده که ناگاه در درون خود آسایشی می یابد و در وقت خود آرامشی و برای اینکه خلوتی یافته باشد، به بیرون شهر می رود و در ریگزاری به قدم زدن می پردازد. در این وقت که گویی از خود بیخود بوده است ناگهان دستی نرم تر از خز شانه هایش را لمس می کند و چون سر می گرداند دختری رومی را در برابر خود می بیند که تا آن زمان سیمایی بدان زیبا ندیده و بیانی بدان شیوا نشنیده و با دختری بدان نکته سنجی و خوش سخنی و شیرین زبانی دیدار نداشته است که او در ظرافت و لطافت و ادب و معرفت و زیبایی و فرهنگ سرآمد همه دختران و زنان اهل زمان خود بوده است.^۱

و اما نام برخی دیگر از کتاب های وی

کتاب الأحديه، کتاب الأرواح، کتاب إشارات القرآن فی عالم الإنسان، کتاب الأعلاق فی مكارم الأخلاق، كتاب الإنسان الكامل و الأمم الأعظم، كتاب التجليات، كتاب التحكيم و الشطح، كتاب التلوين و التمكين، كتاب السراج الوهاج فی شرح الحلاج، كتاب السر، كتاب الخيال، كتاب المنهج السديد فی ترتيب أحوال الإمام البسطامي أبي يزيد، كتاب أسرار الحروف، الإصطلاحات الصوفيه و...

---

^۱ محی الدین ابن عربی چهره برجسته عرفان اسلامی ص ۸۸ به نقل از ترجمان الأشواق ص ۱۴

۴- مشایخ بزرگ صوفیه در آثار ابن عربی

ابن عربی در آثار خود به ویژه کتاب فتوحات مکیه بسیاری از بزرگان و سران صوفیه پیش از خود را نام برده و از آنها ستایش نموده است و در بسیاری از موارد به نقل و شرح عقاید آنان پرداخته و نظرات آنان را در موارد فراوانی پذیرفته است. در این قسمت برخی از نظرات وی را درباره چند کس از بزرگان صوفیه به اختصار بیان می شود:

بایزید بسطامی

ابن عربی به این صوفی بزرگ نظر خاصی داشته است. چنان که گذشت کتابی به نام «المنهج السدید فی ترتیب أحوال الإمام البسطامی اَبی یزید» نوشته و بعلاوه در اغلب آثارش به کرات و مرّات با شور و اشتیاق فراوان به ذکر احوال و مقامات و نقل اقوال وی پرداخته است.

به عنوان نمونه در فتوحات مکیه در باب سی و پنجم در «معرفت محقق در منزل انفاس و اسرار پس از مرگ» سخن می گوید، تأکید می کند: «اگر کسی را در حال حیات به معبد و عبادت گاهش اهمّی و عنایتی باشد و بخواهد آن مکان همواره محفوظ و محترم بماند و در آن کار ناشایستی انجام نپذیرد، هر گاه بعد از مرگش شخصی وارد آنجا شود و بر خلاف خواسته صاحبش عمل کند، آیتی مشاهده نماید» پس از آن برای نمونه داستان بایزید را نقل می کند و چنین می نویسد:

«بایزید را خانه ای بود، در آن عبادت می کرد و «بیت الأبرار» نامیده می شد و بعد از مرگش همچنان محفوظ و محترم بود و در آن عملی که شایسته مساجد نباشد انجام نمی یافت. اما اتفاقاً مرد اجنبی بر آن وارد شد و بیتوته کرد و ناگهان جامه اش بسوخت و او

---

^۱ فتوحات مکیه ج ۱ ص ۲۱۷

از آن خانه فرار کرد. حال همچنان بر این عنوان بود، هر گاه کسی وارد می شد و کاری که شایسته مساجد نباشد انجام می داد، آنجا آیتی مشاهده می کرد»^۱.

ابن عربی قول بایزید را که چون از وی سؤال شده: «کیف أصبحت؟» پاسخ داده: «لا صباح لی و لا مساء إنما الصباح و المساء لمن تقید بالصفة و أنا لا صفة لی» فراوان نقل کرده است.^۲

^۱ فتوحات مکیه ج ۱ ص ۲۲۱

^۲ فتوحات مکیه ج ۲ ص ۶۴۶ و ج ۴ ص ۱۳، ۴۰، ۵۷

^۳ اهل خراسان بوده و عقیده «فناء فی الله» که تا اندازه ای مقتبس از افکار هندی است بیشتر به دست صوفی های خراسان از قبیل بایزید بسطامی و ابوسعید ابو الخیر ترویج شده است. بایزید بسطامی با صراحت مخصوصی افکار مبتنی بر وحدت وجود و موجود را بیان نموده تا آنجا که گفته است: «لیس فی جبتی سوی الله» یعنی: در لباس من جز خدا نیست و نیز گفته است «لا اله إلا أنا فاعبدونی یا عبادی» یعنی: نیست خدایی جز من، پس ای بندگان مرا بپرستید! صوفیه مقام خاص و الایی را برای بایزید قائلند و وی را سلطان العارفين معرفی می کنند. هجویری که از بزرگان صوفیه است در شرح حال بایزید می نویسد: «فلک معرفت و ملک محبت ابو یزید طیفور بن عیسی البسطامی (رضی الله عنه) از جمله مشایخ بوده و حالش اکبر جمله بود و شأنش اعظم ایشان بود تا حدی که جنید گفت: ابو یزید مآ بمنزلة جبرئیل من الملائكة».

عطار در تذکرة الأولیاء می گوید: آن خلیفه الهی، آن دعامه نامتناهی، آن سلطان العارفين، آن حجة الخلائق أجمعین، آن پخته جهان ناکامی، شیخ بایزید بسطامی (رحمة الله علیه) اکبر مشایخ و اعظم اولیاء بود، و حجت خدای بود و خلیفه به حق بود و قطب عالم بود و مرجع اوتاد. صوفیان از زمان خود بایزید تا کنون همه دست به دست هم داده اند تا با دادن القابی به او مثل سلطان العارفين و تعریف و تمجید های بی اندازه از وی، و او را صاحب کرامات بزرگ و عجیب دانستن و توجیه و تأویل شطحیات و سخنان کفر آمیزش از او شخصیتی بی نظیر و دست نا یافتنی در ذهن عوام و پیروان ساده دل خود بسازند و بدین ترتیب راه هرگونه سؤال و ایرادی را در مورد بایزید بر آنها ببندند.

برای آشنایی با افکار بایزید در اینجا بعضی از آراء و گفتار او را نقل می کنیم:

گویند مردی پیش او آمد. بایزید گفت کجا می روی؟ گفت: به حج. گفت: چه داری؟ گفت: دویست درهم. گفت: بیا به من ده که صاحب عیالم و هفت بار گرد من گرد که حج تو این است. گفت: چنان کردم و باز گشتم.

گفت: می خواهم زودتر قیامت بر خاستی تا من خیمه خود در طرف دوزخ زدی که چون دوزخ مرا ببیند نیست شدی تا من سبب راحت خلق باشم.

گفت: مثل من مثل دریاست که آن را نه عمق پیداست نه اول و آخر پیداست. یکی از وی سؤال کرد که عرش چیست؟ گفت: منم. گفت: کرسی چیست: گفت: منم. گفت: لوح و قلم چیست؟ گفت: منم... مرد خاموش شد. بایزید گفت: بلی! هر که در حق محو شود و به حقیقت هر چه هست رسید همه حق است.

گفت: از خدای به خدای رفتم تا ندا کردند از من در من که ای تو من.

گفت: حق تعالی سی سال آینه من بود، اکنون من آینه خودم. یعنی آنچه من بودم نماندم که من و حق شرک بود. چون من نماندم حق تعالی آینه خویش است. اینک بگویم که آینه خویشم. حق است که به زبان من سخن گوید و من در میان ناپدیدم.

این سخنان گراف در اصطلاح اهل تصوف «شطحیات» گویند.

از دیدگاه صوفیه شطح بر زبان راندن عبارتی است که به ظاهر گراف، گران و سنگین باشد، مانند: «أنا الحق» گفتن حلاج و «سبحانی ما أعظم شأنی» از بایزید بسطامی. از دیدگاه علمای راستین اسلام شطح یعنی بر زبان راندن عبارات کفر آمیز که منع شرعی دارد.

روزبهان بقلی شیرازی از صوفیان معروف می گوید: «پس در سخن صوفیان شطح مأخوذ است از حرکات دلشان... از صاحب وجد کلامی صادر شود از تلهب احوال و ارتفاع روح در علو مقامات که ظاهر آن متشابه باشد، و عبارتی باشد، آن کلمات را غریب یابند. و چون وجهش نشناسند و در رسوم ظاهر و میزان آن نبینند به انکار و طعن از قائل مفتون شوند».

شرح شطحیات ص ۵۷

ابن عربی در آثارش از این صوفی با عناوین با شکوه «عالمنا» و «امامنا» تجلیل می کند و به مناسبت هایی با نظر موافق به ذکر نام و شرح عقایدش می پردازد. از جمله در فصوص الحکم در فصّ اسحاقی، آنجا که نظر می دهد: بسایط به حق تعالی نزدیک تر از مرکباتند،^۱ سهل را نیز صاحب این نظر، هم عقیده خود و متحقق در مقام احسان می شناساند و چنین می سراید:

«بذا قال سهل و المحقق مثلنا
لأنّنا وإياهم بمنزل احسان»^۲

یعنی سهل قائل به این قول است و همچنین هر محقق که مثل ما عارف بالله است، که ما و ارباب تحقیق همه متمکن در منزل احسانیم.

وقتی این جریان وارد تصوف شد بحران شدیدی ایجاد کرد و کشته هم داد. حسین بن منصور حلاج اولین مقتول این جریان است، و عین القضاة همدانی دومین کشته معروف آن می باشد. بایزید بسطامی از جمله بزرگترین کسان در شطحیات است.

مشایخ صوفیه به توجیه این شطحیات مبادرت ورزیده اند، از جمله روزبهان بقلی (متوفای ۶۰۶ قمری) بزرگترین کتاب را در توجیه شطحیات نوشته است. این جریان تا به امروز ادامه دارد و علمای شیعه با آن مخالفت نموده اند. امام خمینی (ره) ضمن مخالفت جدی با شطحیات آن را نشانه خودخواهی و وسوسه شیطان و تکبر می داند، ایشان می فرماید: «ای مدعی معرفت و جذب و محبت و فنا تو اگر به راستی اهل الله و از اصحاب قلوب و اهل سابقه حسنائی هنیئاً لک، ولی این قدر شطحیات و تلویحات و دعوی های گزاف که از حب نفس و وسوسه شیطان کشف می کند، مخالفت با محبت و جذب است»^۳ «ان اولیائی تحت قبائی لا یعرفهم غیری» تو اگر از اولیای حق و محبین و مجذوبینی خداوند می داند به مردم این قدر اظهار مقام و مرتبت مکن. و این قدر قلوب ضعیفه بندگان خدا را از خالق خود به مخلوق متوجه مکن و خانه خدا را غضب مکن!»،^۴ چهل حدیث حدیث ۹ و در جای دیگر می فرماید:

«همه شطحیات از نقص سالک و سلوک و خودی و خود خواهی است». مصباح الهدایه ص ۲۰۷

البته برخی از صوفیان با توجیه بی اساس این سخنان کفر آمیز سعی در موجه کردن آن دارند.

مرحوم شیخ حر عاملی در کتاب «الائتئی عشریه» می فرماید که نباید سخن این اشخاص را تأویل کرد، یعنی به معنای دیگری که با ظاهر شریعت تطبیق کند برگرداند، زیرا آنان مطلق این گونه سخنان را گفته اند. در ثانی چون باب تأویل بسیار گسترده است، گشوده شدن آن اساس دین را ویران می کند و هر کس کفریاتی از روی هوای نفس بر زبان جاری می کند بعد می گوید منظور دیگری دارم، اینجاست که اساس دین با شطحیات ویران می شود. متن سخن مرحوم علامه شیخ حر عاملی در نقد بایزید بسطامی و شطحیات چنین است:

«یکی دیگر از سران فریب کار صوفی بایزید بسطامی است. بایزد در برخی از سخنان خویش جمله «سبحانی ما أعظم شأنی» یعنی: پاک و منزه من و چقدر شأنم بزرگ است. را عنوان کرده و نیز گفته است: «لیس فی جبتی سوی الله» یعنی: نیست در لباسم جز خدا. اکنون به فردی که سخن و ادعایش این است و اعتقادش بزرگترین کفر و الحاد است بنگرید که هیچگونه راهی برای تأویل (یعنی برگرداندن به معنای صحیح) در سخن او وجود ندارد، بنابراین اگر منظورش از بیان این سخن خلاف ظاهر آن بوده، ضرورتی برای مطلق آوردن آن نبوده است. بلکه صریح در این معناست... ای کاش می دانستم این کفر و الحاد و نظیر آن در گفتار و کردار ایشان، چگونه قابل تأویل است؟! اگر باب تأویل گشوده شود امکان ندارد حکم به ارتداد و یا فسق کسی شود و یا حدّ و مال و قصاصی برایش قابل اثبات باشد. زیرا باب تأویل گسترده است و این عمل موجب تباهی و تخریب پایه های دین می شود». ائتئی عشریه ص ۲۵۰ ترجمه جلالی

^۱ ابن عربی معتقد است بسایط به حق نزدیک تر از مرکباتند، بعد از آن معادن، بعد از آن نبات، بعد از آن حیوان، بعد از آن انسان، البته انسان ناقص. (محمی الدین ابن عربی چهره برجسته عرفان اسلامی، ص ۱۳۷ دکتر محسن جهانگیری)

^۲ فصوص الحکم ص ۸۵ به نقل از ابن عربی چهره برجسته عرفان اسلامی ص ۱۳۷

در باب سیصد و شصت و نهم فتوحات مکیه که در معرفت منزل «مفاتیح خزائن جود» سخن می گوید، سهل را در میرزین در علم برزخ می شناساند که بر احوال مردمان در عالم برزخ آگاهند، و می افزاید: «اما سهل در این مقام متوقف نمی شد، بلکه تبدیل احوال و نیز بقای آنها را به یک حالت تا روز رستاخیز رؤیت می کرد». پس از آن نظر می دهد: «رؤیت سهل صحیح است ولی حکم به دوام و بقای آنها به یک حالت، تا روز بعث صحیح نیست»^۱.

در باب سیصد و هفتاد و چهارم، آنجا که تأکید می کند غضب خداوند سابق بر رحمتش نباشد و او که اتساع رحمتش را تعمیم فرموده به کسی یا کسانی تخصیص ندهد و به قیدی یا قیودی متقید نگرداند، به عنوان حکایت می انگارد: «سهل ابن عبد الله با ابلیس ملاقات کرد، ابلیس با وی به مناظره پرداخت و گفت: خدای تعالی می فرماید: «و رحمتی وسعت کل شیء» کل افاده عموم نماید و شیء انکر نکرات باشد، بنابر این من از رحمت خداوند نومید نیستم. سهل گوید من متحیر ماندم ولی به زعم خود متوجه تقیید رحمت الهی شدم و بدو گفتم: ای ابلیس خداوند آن را با قول خود «فسأکتبها» مقید گردانیده است. او به من گفت: ای سهل تقیید صفت توست، نه صفت او و من دیگر پاسخی نیافتم»^۲.

ابن عربی در جایی دیگر این حکایت را نقل می کند و سپس می افزاید: «فهو (ابلیس) استاذ سهل فی هذه المسألة و اما نحن فما أخذناها إلاً من الله فما لإبلیس علينا منة فی هذه المسألة بحمد الله».

: ابلیس در این مسأله استاذ سهل بن عبد الله تستری است و اما ما این جواب را بحمد الله از خود خدا دریافت نموده ایم پس

ابلیس هیچ گونه منتهی به خاطر چنین مسأله ای بر ما ندارد!^۳

^۱ فتوحات مکیه ج ۳ ص ۳۹۵

^۲ فتوحات مکیه ج ۳ ص ۴۶۶

البته اگر سهل بن عبد الله تستری پاسخ شیخ را نداد، پاسخ این است: آری، رحمت خداوند همه اشیاء را در بر گرفته است و هیچ کس حتی شیطان هم نباید از رحمت خداوند متعال نا امید شود. اما این رحمت در صورتی در دنیا شامل شیطان می شود که از تکبر خویش بر گردد و توبه کند و گذشته سیاهش را جبران نماید، در غیر این صورت همان خدایی که فرموده «و رحمتی وسعت کل شیء» به شیطان و پیروان وی وعده جهنم را داده است. و این توجیهاات رندانه و زیرکانه شیطان به سهل و امثال وی است برای فریب که متوجه گناهان خود نگردند.

^۳ اصولاً ابلیس در دیدگاه متصوفه جایگاه ممتازی دارد. آنان در بسیاری از موارد از ابلیس به بزرگی یاد می کنند و در توحید و معرفت وی سخنها می گویند. برای نمونه:

حسن بصری که تمام سلاسل معروف صوفیه خود را به وی می رسانند در این باره می گوید: «اگر ابلیس نور خود را به خلق ظاهر کند به خدایی پرستیده می شود»^۲.

ابن عربی توجه و عنایات زیادی به این صوفی نامدار دارد. از مقامات و احوالش سخنها می گوید. ابن عربی علاوه بر رساله مستقلی که در شرح عقاید حلاج به نام «السراج الوهاج فی شرح کلام الحلاج» نوشته در سایر آثار خود، به ویژه کتاب فتوحات مکیه نیز به کرات از وی نام برده، تجلیل و تکریمش کرده، با لحن موافق و نظر قبول به نقل اخبار و اذواقش پرداخته است. برای نمونه:

در باب بیستم فتوحات مکیه که در عالم عیسوی سخن می گوید، علمی را که هم متعلق به طول عالم - که عالم روحانی و عالم معانی است - و هم متعلق به عرض عالم - که عالم خلق و طبیعت و اجسام است -^۱ علم حلاج می داند و می نویسد: «و هذا کان علم الحسین بن منصور رحمه الله» پس از آن می افزاید: «هر گاه شنیدی کسی از اهل طریقت، مانند حلاج و جز او درباره حروف تکلم می کند و می گوید: طول فلان حرف چنان است، مثلاً چندین ذراع، یا وجب و عرضش چنین، مقصود از طول، فعل آن در عالم ارواح است و از عرض، فعل آن در عالم اجسام. و هذا الإصطلاح من وضع الحلاج».^۲

بایزید بسطامی دل بر حال ابلیس سوزانده طلب بخشش برایش می نماید. تمهیدات عین القضاة ص ۲۱۲
ابو العباس قصاب، سنگ انداختن بر ابلیس را دور از جوانمردی می شمارد. تذکرة الأولیاء چاپ منوچهری ج ۲ ص ۱۸۶
ابوبکر واسطی هم معتقد است: «اهل توحید راه رفتن را باید از ابلیس بیاموزند». تذکرة الأولیاء ج ۲ ص ۲۷۷
حلاج می گوید: «صاحب من و استاد من، ابلیس و فرعون است. به آتش بترسانیدند ابلیس را. از دعوی خود باز نگشت. فرعون را به دریا غرق کردند و از دعوی خود باز نگشت. فرعون از روی کشفی که از خدا پیدا کرده بود ادعای ربوبیت کرد». طواسین ص ۵۱
ابوالقاسم گرگانی او را خواجه خواجهگان و سرور مهجوران می خواند. نامه های عین القضاة ج ۱ ص ۹۷
جای دیگر می گوید: چندین سال است تا رونده ابلیس صفت طلب می کنم نمی یابم». لوایح ص ۲۴
احمد غزالی او را اسوه و الگو شناخته و می گوید: «هر کس از ابلیس توحید نیاموزد زندیقی بیش نباشد». جستجو در تصوف ایران ص ۱۰۶
و در جای دیگر می گوید: «کسی که ابلیس را موحد نداند کافر است». تلبیس ابلیس این جوزی ص ۸۶
عین القضاة همدانی می گوید: «گیرم که خلق را اضلال ابلیس کند، ابلیس را بدین صفت که آفرید». تمهیدات ص ۱۸۸
و چنان فریفته و مجنون او می شود که می گوید: «رسول خدا مظهر جمال و ابلیس مظهر جلال حضرت حق است». تمهیدات عین القضاة ص ۷۳
خوانندگان گرامی: تو خود حدیث مفصل بخوان از این مجمل!

^۱ فتوحات مکیه ج ۱ ص ۱۶۹ به نقل از کتاب محی الدین ابن عربی چهره برجسته عرفان اسلامی ص ۱۴۱

^۲ فتوحات مکیه ج ۱ ص ۱۶۹

در باب هفتاد و سوم که از خود راجع به قول «بسم الله» می پرسد پاسخ می دهد: «آن برای عبد در مقام تکوین به منزله کلمه «کن» است برای خدا که برخی به وسیله آن، آنچه را که می خواهند پدیدار می سازد». پس از آن در مقام تأیید به قول حلاج استشهاد می کند و می نویسد: «قال الحلاج بسم الله من العبد بمنزلة كن من الحق»^۱.

در باب صد و هفتاد و هشتم فتوحات مکیه که در معرفت مقام محبت سخن می گوید چنین می نگارد: «حکایت شده زلیخا فصد(حجامت) کرد، چون خورش به زمین ریخت، یوسف یوسف نوشته شد. زیرا نام یوسف همچون خون در عروق وی جریان می داشت. همچنین گفته شده هنگامی که اندام های حلاج بریده شد و خورش به زمین ریخت الله الله نوشته شد»^۲.

در باب سیصد و سی و یک کسانی را که از قبیل «أنا الله» و «إني أنا الله» و «لا إله إلا أنا فاعبدون» گفتند، بر سه گروه می داند و حلاج را از گروهی می شمارد که در حال سکران بدان تفوه کرده اند و او را نیکبخت و رستگار می شناسد»^۳.

اما با این همه، در مواردی هم اقوال و احوال حلاج را نمی پسندد و با لحنی مخالف به نقل اقوال و ذکر احوال وی می پردازد.^۴

---

^۱ فتوحات مکیه ج ۲ ص ۱۲۵ و ۱۲۶

^۲ فتوحات مکیه ج ۲ ص ۳۳۷

این سخن به افسانه شبیه تر است تا به واقعیت. اهل تصوف برای بزرگان خود انواع و اقسام کرامات بزرگ و کوچک و متحیر العقول ساخته اند که نمونه های فراوانی از آن را می توان در کتاب تذکره الأولیاء عطار و نفحات الانس جامی مشاهده نمود.

^۳ فتوحات مکیه ج ۳ ص ۱۱۷ و ۱۱۸

^۴ محی الدین عربی چهره برجسته عرفان اسلامی، دکتر محسن جهانگیری ص ۱۴۲

یکی از جنجالی ترین چهره های تصوف، حسین بن منصور حلاج است. وی کسی است که اولین شطحیات را گفت و به خاطر انحرافات که وارد دین کرد توسط علمای شیعه و سنی وقت تکفیر شد. متأسفانه صوفیان همیشه سعی نموده اند تا حلاج را تطهیر نمایند و مخالفان وی را به نفهمی و قشری گری متهم کنند. صوفی ها از جریان کشته شدن حلاج نهایت بهره برداری را کردند و داستان های زیادی در این مورد ساخته اند.

دکتر قاسم غنی در کتاب تاریخ تصوف در اسلام می نویسد: «حسین بن منصور حلاج در طریقه وحدت وجود راه افراطی می پیماید و آشکارا «أنا الحق» می سراید. حلاج به شکل منظم و مرتبی از اتحاد خدا و انسان سخن می راند و سخنان اوست که بعدها مدار صحبت ابن عربی و دیگران شد».

حلاج جان خود را بر سر همین «أنا الحق» گفتن گذاشت. و مراد او این بود که وجود و موجود یکی است و جز خدا چیزی نیست و هر انسانی که تعینات شخصی را محو کند قائم به حق است و حق (خدا) است. یعنی همین که من و ما و تو از میان برود جز او (خدا) چیزی باقی نمی ماند.

صوفیه می گوید: همانطور که درخت مشتعلی به موسی «إني أنا الله» گفت، حلاج فانی شده و به حق ایصال یافته هم «أنا الحق» گفت و به قول شیخ محمود شبستری:

روا باشد أنا الحق از درختی
چرا نبود روا از نیکبختی

این معنا به اندازه ای در کتب نثر و نظم عرفا فراوان وارد شده که احتیاج به مزید بیان نیست. تاریخ تصوف در اسلام، قاسم غنی ص ۳۲۷

شیخ طبرسی نام او را در زمره افرادی می آورد که از جانب امام زمان (عج) توقیعی در جهت لعن و برائت از آنها صادر شده است. احتجاج ج ۲ ص ۴۷۴

طبق نقل مورخین اتهام حلاج موضوعات گوناگونی بوده که در دادگاه مطرح شده از جمله:

۱- ادعای خدایی: نامه ای در منطقه ای به نام دینور کرمانشاه از یکی از مریدان وی به دست آمد که حلاج در آن نوشته بود: از رحمان رحیم به فلان بن فلان.

۲- اعتقاد به حلول و اتحاد: همچنین ادّعا می شد که وی در اهواز و بغداد دعوی ربوبیت کرده است و در نامه هایی که به بعضی از مریدان و دوستان خویش نوشته است سخنانی آمیخته به رمز وجود داشت که حاکی از دعوی ربوبیت یا اتحاد و حلول است.

۳- تبدیل عبادت بویژه حج: وی برای مریدانش جایگزینی درست کرده بود که به جای رفتن به مکه در خانه احرام کنید و در جایی نیت و به جای حج آنجا را طواف کنید.

۴- سحر و جادوگری: عروس حلاج در دادگاه چهل مورد آنها را نقل کرده است.

۵- دفاع از شیطان و فرعون: حلاج می گفت: صاحب من و استاد من ابلیس و فرعون هستند. به آتش بترسانیدند ابلیس را از دعوی خود باز نگشت. فرعون را به دریا غرق کردند از دعوی خود باز نگشت. فرعون از روی کشفی که از خدا پیدا کرده بود ادعای ربوبیت کرد. جستجو در تاریخ تصوف ایران ص ۱۳۱ تا ۱۵۰، حلاج شهید عشق الهی ص ۷۳ به بعد در اشعار حلاج عقیده حلول و اتحاد به چشم می خورد، مانند:

در کتاب «طواسین» می گوید:

عجبت منک و منی
ادنیتنی منک حتی
یا منیة المتمنی
ظننت أنّک أنّی

یعنی: از تو در شگفت شدم، از خود هم در شگفت ماندم ای آرزوی هر آرزومند. مرا چنان به خود نزدیک ساختی که پنداشتم تو منی و در وجود چنان غایب شدم که مرا در خود فنا ساختی.

سیحان من أظهر ناسوته
ثمّ بدأ فی خلقه ظاهراً
سرّ سنا لاهوته الناقب
فی صورة الأکل و الشارب

یعنی منزّه است آنکه عالم ناسوت را پدید آورد و الوهیت خویش را بدین سان آشکار ساخت، سپس از مخلوقاتش سر بر آورد و خود را خورنده وانمود.

می گویند حسین بن منصور حلاج صاحب چهل کتاب است که نام آنها را ابن ندیم ضبط کرده است. تاریخ تصوف در اسلام ص ۴۶۶

در طول تاریخ علمای بزرگ شیعه به مخالفت با منصور برخاسته اند از آن جمله:

۱. شیخ ابوالقاسم حسین بن روح نوبختی، سومین وکیل خاص امام زمان (ع).

۲. شیخ مفید، که به حق هرچه از شیعه مانده از زحمات اوست. حتی مخالفان هنوز وی را مجدد شیعه در رأس سده چهارم دانسته اند.

۳. شیخ محمدّ آبی یعقوب معروف به ابن ندیم بغدادی متوفای ۳۳۷ه.ق.

۴. شیخ علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی، پدر شیخ صدوق.

۵. شیخ الطائفه محمد بن حسن طوسی متوفای ۴۶۰ه.ق که غالب علوم از طریق وی به ما رسیده است.

۶. مقدس اردبیلی، فقیه و متکلم و عارف بزرگ شیعی و بسیار دیگر از علمای شیعه.

۷. محدث بزرگ شیخ حر عاملی و بسیار دیگر از علمای شیعه.

برخی از طرفداران حلاج می گویند: امام خمینی (ره) که خود عارف بزرگی است از او تمجید کرده و تمجید امام خمینی (ره) در بین علمای شیعه ما را کافی است.

آنها تنها دلیلشان این بیت از غزلیات امام خمینی (ره) است:

فارع از خود شدم و کوس أنا الحق بزدم
همچو منصور خریدار سر دار شدم

جواب ما:

مخالفت امام (ره) با منصور حلاج در آثار وی بسیار است، برای نمونه:

از صوفی ها صفا ندیدم هرگز
زین طایفه من وفا ندیدم هرگز

زین مدعیان که فاش أنا الحق گویند
با خود بینی فنا ندیدم هرگز

***

گر نیست شوی کوس أنا الحق نرنی
با دعوی پوج خود معلق نرنی

تا خود بینی تو مشرکی بیش نه ای
بیخود بشوی که لاف مطلق نرنی

***

تا منصور لاف أنا الحق بزنی
نادیده جمال دوست غوغا فکنی

دک کن جبل خودی خود چون موسی
تا جلوه کند جمال او بی ارنی

***

عبارتی که در تکریم و تعظیم این شیخ آورده، با شکوه تر از سایر عبارات اوست. برای نمونه در فتوحات مکیه، آنجا که نظر می دهد: «بهائیم امتهایی هستند، مانند سایر امتهای و آنها را تسبیحات و نمازهایی است مخصوص خود آنها می نویسد:

و ساعدنا هذا القول شیخنا و امامنا المتقدم حجّة الله علی المحققین أبو طالب مکی صاحب قوت القلوب»^۱ باز آنجا که اظهار عقیده می کند: اتّسع الهی ایجاب می کند در وجود شیء تکرّر نیابد، ابو طالب مکی را از مردان الهی به شمار می آورد و برای تأیید عقیده خود به نقل قول او می پردازد و می نویسد: «يقول الشيخ أبو طالب المکی صاحب قوت القلوب و غیره من رجال الله عزّ و جلّ إنّ الله سبحانه ما تجلّی قطّ فی صورة واحدة لشخصین و لا فی صورة واحدة مرتین، و لهذا اختلف الآثار فی العالم و کنی عنها بالرضا و بالغضب».^۲

: خداوند سبحان هرگز نه به یک صورت برای دو شخص تجلی کرد. و نه به یک صورت دو بار، و لذا آثار در عالم اختلاف یافته و از آنها به رضا و غضب تعبیر شده است.

ابو حامد غزالی

با اینکه ابن عربی به گفته خود کتاب «احیاء العلوم الدین» غزالی را تدریس می کرده^۲ و احیاناً عقاید وی را، مثلاً در اینکه عالم بهترین نظام ممکن است، درست دانسته^۱ و نیز از عباراتش در باب شصت و هشتم فتوحات مکیه، آنجا که باطنیه را به علت عدم

در سرّ هویتش تو نا آگاهی

تا کوس أنا الحق بزنی خودخواهی

با بودن آن هنوز اندر راهی

بردار حجاب خویشتن از سر راه

بر گرفته از دیوان اشعار امام(ره) بخش رباعیات

در آن تک بیت شعر امام(ره) که ممکن است وهم تمجید از منصور شود باید گفت: امام(ره) از باب تمثیل از منصور یاد کرده، زیرا منصور در ادبیات نماد مقاومت و پایداری شده است. مانند حاتم طایی که در زمان پیامبر اسلام(ص) می زیسته اما با وجود سفارشات پیامبر(ص) مسلمان نشد و کافر از دنیا رفت. اما ادبا و شعرا در آثارشان از جود و کرم وی تعریف کرده اند و این از باب تمثیل است.

^۱ فتوحات مکیه ج ۳ ص ۴۸۸

^۲ همان ج ۱ ص ۲۶۶

^۳ فتوحات مکیه ج ۴ ص ۱۲ و ص ۵۵۲

اهتمامشان به ظواهر شریعت سرزنش می‌کند،^۱ بر می‌آید که از انتقادات غزالی به این طایفه خشنود است، با وجود این در مواضع بسیاری به شدت از غزالی انتقاد می‌کند و عقایدش را نادرست و غلط می‌داند. از جمله در فصوص تصریح می‌کند که: «فإن بعض الحكماء و أبا حامد (غزالی) إدّعوا أنه يعرف الله من غير نظر في العالم و هذا غلط».

باز در فتوحات مکبیه در باب سیصد و هفتاد و چهارم، از غزالی خرده می‌گیرد که چرا وی در ذات خداوند تفکر کرده است. ابن عربی فرق می‌گذارد میان کسانی که معلم آنها خداوند است و میان کسانی که معلم آنها نظر فکری است و میان آنها که معلمشان مخلوقی مثل خود آنهاست. به نظر وی علم الهی فقط به اعلام به اعلام الهی ممکن است و از طریق نظر فکری امکان نمی‌یابد و لذا پیامبر(ص) از تفکر در ذات خداوند نهی فرموده است و ابو حامد که از این طریق در ذات خداوند سخن گفته از نظر ابن عربی دچار لغزش بزرگی شده است.^۲

عبد القادر گیلانی

از این صوفی مشهور با عنوان «شیخنا»^۳ نام می‌برد و در فتوحات مکبیه، آنجا که درباره «رجال الروائح» سخن می‌گوید، می‌نویسد: «عبد القادر جیلی از این جماعت بوده و اشخاص را از بویشان می‌شناخته است».^۴

باز در همان کتاب او را عدل و قطب وقت شناسانده و مأمور به تصرف انگاشته و چنین نگاشته است: «و أما عبد القادر فالظاهر من حاله أنه كان مأموراً بالتصرف».^۵

ولی در باب سیصد و نود و هفتم آن کتاب او را غیر معصوم اللسان می‌شناساند که بر اولیاء و انبیا شطح می‌گفته است. «و كان عبد القادر جیلی (رحمه الله) ممن شطح على الأولیاء و الأنبیاء بصورة حق في حاله فكان غير معصوم اللسان».^۶

^۱ همان ج ۱ ص ۴

^۲ فتوحات مکبیه ج ۱ ص ۳۳۴

^۳ محی الدین ابن عربی چهره برجسته عرفان اسلامی، دکتر محسن جهان گیری ص ۱۴۶

^۴ فتوحات مکبیه ج ۲ ص ۱۴

^۵ همان ص ۳۹۲

^۶ همان ص ۳۹۲

ابن عربی جز نام بردگان، نام، اقوال، احوال، اذواق و کرامات برخی دیگر از عارفان و صوفیان شرقی، همچون رابعه عدویه، حارث محاسبی، ذوالنون مصری، جنید بغدادی، شبلی، قشیری، سهروردی و عده ای دیگر را در کتب و آثار خود، به ویژه فتوحات مکیه، مورد توجه قرار داده است.

^۱ فتوحات مکیه ج ۳ ص ۵۶۰ و ۵۶۱

^۲ عبد القادر گیلانی صوفی پر آوازه و مؤسس فرقه صوفی قادریه می باشد. نام کامل او شیخ محی الدین ابو محمد عبد القادر بن ابی صالح به روایتی در سال ۴۷۱ق در روستای بشتیر متولد شده است و به سال ۵۶۱ق وفات نموده است.

وی در آغاز تحصیل نزد ابو زکریای تبریزی، علوم ادبی را فرا گرفت و در سن هجده سالگی به بغداد رفت و نزد علمای آن سامان علم حدیث و فقه را آموخت. استاد وی در فقه حنبلی ابو الوفاء بن عقیل بوده و مبنای تصوف را نزد ابو الخیر حماد الدباس کسب کرده است. او در طول این مدت به ریاضیات و عزلت نشینی روی آورد.

از القاب او شیخ کل، شیخ مشرق، و محی الدین می باشد. وی سنی مذهب است.

برای عبد القادر کرامت ها و داستان های دروغ زیادی از سوی پیروان او نقل شده که در تاریخ تصوف بی سابقه است.

شعرانی از بزرگان صوفیه در طبقات الکبری نوشته: «شیخ عبد القادر گیلانی می گفت: مدت بیست و پنج سال تمام، در بیابان های عراق تنها و بی کس اقامت کردم. نه کسی را شناختم و نه کسی مرا شناخت. طوایفی از مردان غیب و جن نزد من می آمدند و راه خدا شناسی را به آنها تعلیم می دادم و خضر در آغاز ورودم به عراق با من همراهی و رفاقت می کرد، درحالیکه من او را نمی شناختم و شرط کرد که با او مخالفت نکنم. او به من گفت در این جا بنشین! و من سه سال در همان جا که او گفته بود نشستم. هر سال می آمد و می گفت: در همین جا باش تا من نزد تو بیایم. می گوید: یک سال در خرابه های مداین ماندم و در این مدت، به انواع مجاهده با نفس مشغول بودم. آب می نوشیدم و از یک شب که هوا خیلی هم سرد بود، در ایوان کسری خوابیدم و محتمل شدم. برخاستم و رفتم در شط غسل کردم. سپس خوابیدم و محتمل شدم و رفتم در شط غسل کردم. و این عمل در آن شب، چهل بار تکرار شد که من غسل می کردم. سپس به بالای ایوان صعود کردم که مبادا خوابم ببرد».

در جای دیگر عبد القادر گیلانی می گوید:

«آن گاه که جدم پیامبر(ص) در شب مرصاد معراج کرد و به سدره المنتهی رسید، جبرئیل امین عقب ماند و گفت: ای محمد! هر گاه به قدر انگشتان نزدیک شوم، آتش می گیرم. خدای تعالی، روح مرا در آن مقام بیش او فرستاد تا مگر از سید امام (رسول «ص») استفاده بکنم. من به حضور او مشرف شده و نعمت بزرگ وراثت و خلافت را نیکو داشتم. تا این که جدم رسول الله(ص) بر من سوار شد و جلو من در دست او بود تا این که به مقام قاب قوسین یا کمتر رسید. به من گفت: ای فرزند و ای نور چشمم! این قدم من بر گردن تو قرار گرفته و قدم های تو بر گردن همه اولیای خدا قرار می گیرد».

بعد می گوید:

«به عرش با شکوه خدا بار یافتم و پرتو های آن بر من نمایان شد و خدا این مقام را به من بخشید. قبل از تخلق به اخلاق الهی، به عرش خدا نگریستم و ملکوت او بر من آشکار شد و خدا مرا بر کشید و تاج وصال را با نظر در احوال من بر من کرامت کرد و اوست که شرافت می دهد و مرا جامه تقرب می پوشاند».

۵- موافقان ابن عربی

در این قسمت برخی از موافقان و طرفداران مکتب وی از علماء سنی و شیعه نام برده می شود.

امام فخر رازی

محمد بن عمر بن حسین رازی معروف به ابن خطیب و ملقب به امام المشککین در سال ۵۴۳ق در شهر ری متولد شده و در سال ۶۰۶ق در شصت و سه سالگی در شهر هرات در گذشته است. تقریباً تمام عمر او به تحصیل، تدریس و تألیف گذشته است. می گویند وی در اواخر عمر به بن بست رسیده و از قیل و قال اهل مدرسه دلزده شده و ترک این همه گفته است. یک چند در نزد پیر صوفی نجم الدین کبری به ذکر خلوت رفته اما تحمل آن را نتوانسته و گریخته است. مدت ها تحت اعتراض کسانی چون شمس تبریزی، سلطان العلماء بلخ بهاء ولد و حتی مورد نقد تند خود مولوی واقع شده است. ابن عربی نیز گویا به وی پندی داده است که شاید این همه در نهایت کار در او مؤثر بوده است.

امام فخر رازی فیلسوف، فقیه و متکلم بزرگی از علمای اهل سنت است که مقام معنوی و روحانی ابن عربی را ستوده تا جایی که او را ولی عظیمش خوانده است.^۱

هر چند که این دو هرگز یکدیگر را ندیده اند ولی گویا با مکتوبی که از ابن عربی به وی داده اند و در آن او را پند داده است که از علوم ظاهر عایدی حاصل نیست در او تأثیر بسزا کرده و از فهم آن دگرگون گشته است. بخشی از این نامه در طبقات کبری شعرانی ثبت شده و آنان که آثار ابن عربی را فهرست کرده اند، از «رسالة الی الإمام فخر الدین رازی» نیز نام برده اند. در بخشی از این نامه آمده است:

---

^۱ مجموعه رسائل ج ۱ رساله ۱۵ به نقل از محی الدین ابن عربی چهره برجسته عرفان اسلامی ص ۵۱۰

یکی از برادران و پیروان که او را به تو حسن نیت است و مرا به وی وثوق و اعتماد، به من خبر داد، روزی تو را دیده که گریسته ای، چون از جهتش جويا شده پاسخ داده ای: «مدت سی سال در مسئله ای عقیده ای داشتم و درستش می دانستم ولی اکنون خلاف آن ظاهر شده است، لذا گریه کردم که نکند عقاید دیگری هم اکنون مورد قبول من هستند و برایم درست و آشکارات می نماید، مانند آن عقیده نا درست و خلاف واقع باشند.» پس ای برادر این گفته تو است و من می گویم محال است که کسی در مرتبه عقل و فکر به آسایش و آرامش برسد، به ویژه در معرفت خداوند و شناخت ماهیت او. پس ای برادر چرا همچنان در این ورطه می مانی و به طریق ریاضات، مجاهدات و خلوتی که پیامبر خدا مشروع و روا دانسته است وارد نمی شوی تا به مقامی برسی که آن کس رسیده است. یعنی کسی که خداوند سبحان در حقش فرموده است «عبداً من عبادنا آتیناه رحمة من عندنا و علمناه من لدنا علماً»^۱.

شهاب الدین سهروردی

شیخ شهاب الدین ابو حفص عمر بن محمد سهروردی متوفی به سال ۶۳۲ از جمله مشایخ بزرگ طریقت و پیر سلسله «سهروردیه» است. این پیر صوفی در زمره شاگردان و مریدان نجم کبری است. این عارف و صوفی مشهور تألیفاتی ارزنده هم دارد، به مانند «عوارف المعارف» و «رشف النصایح الایمانیه و کشف الفضایح الیونانیه».

شیخ شهاب الدین با ابن عربی به سال ۶۰۸ ق ملاقاتی داشته است و این برخورد در بلد امین به مکه معظمه روی داده است، برخی شهر بغداد را محل این تلاقی این دو دانسته اند.

سهروردی ابن عربی را بحر حقایق و دریای بیکران دانسته و ابن عربی هم او را عبدی صالح و سراپا مملو از سنت تلقی کرده است.

از شیخ شهاب الدین در دو جای فتوحات مکیه در جلد اول و جلد چهارم ذکر می شود که میان آمده است.

سهروردی به علت این که شاگرد و مرید نجم کبری بوده و با دیگر مریدان نجم به مانند: نجم دایه و سعد الدین حموی نیز ارتباط

داشته، و از طرفی نیز شیخ سعد الدین خود از نزدیک با ابن عربی ملاقات داشته است، بعید نیست که برخی از تعالیم نجم کبری بی

---

^۱ کهف ۶۵

آنکه نامی از وی آمده باشد، به ابن عربی انتقال یافته باشد، در غیر این صورت بین برخی از آرای نجم کبری با ابن عربی تشابهی وجود دارد که پیدایش آن را «توارد معنوی» می توان گذاشت. به هر جهت نه تنها سهروردی از ابن عربی تمجید کرده که هم مسلک های طریقتی او نیز، به مانند شیخ سعد الدین، در این مقوله با او همراه و هم بیانند.^۱

شیخ سعد الدین حموی

سعد الدین از اکابر و دانشمندان عرفان و تصوف است. وی از شاگردان و مریدان برجسته صوفی بزرگ و شهیر، نجم الدین کبری است که به سال ۶۱۶ یا ۶۱۷ق از دست نجم الدین حکم ارشاد و سجاده نشینی برای طریقت کبرویه گرفته است. سعد الدین دارای تألیفات فراوانی است. قلم او پیچیده و آمیخته با رمز است که بیشتر از حروف و اعداد و اشکال و دوایر بهره گرفته است و لذا فهم آثار او برای هر کسی مقدور نیست.

شیخ سعد الدین به واسطه کثرت سفرها در نظر شیخ نجم الدین کبری به «طایر» ملقب شد. او تمام عمر را به سیر و سفر و کسب علم و ملاقات با عالمان و مشایخ راه تصوف گذراند. وی در این سفرها گذری هم به شهر دمشق داشته و مدتها ساکن محیط کوه «قاسیون» بوده است. در این سفر که حدود سال های ۶۳۰ یا ۶۳۱ق اتفاق افتاده است، با شیخ محی الدین عربی ملاقاتی داشته و گویا پس از این ملاقات مباحثی درباره «میثاق» میانشان رد و بدل شده است.

سعد الدین در این دیدار تا حدی هم تحت تأثیر ابن عربی واقع شد و بدون اینکه نسبت به وی همچون شیخ و مرشد بنگرد، در حق وی تعظیم و ارادت بسیار نشان داد و گویا بعد از این دیدار سعد الدین درباره ابن عربی گفته بود که وی بحری است بی پایان و ابن عربی درباره او گفته بود، گنجی است که تمام نمی شود.^۲

^۱ ابن عربی بزرگ عالم عرفان نظری، کاظم محمدی ص ۱۲۲

^۲ نجم کبری، کاظم محمدی، ص ۲۱۷

ابو المواهب بن احمد بن علی انصاری معروف به شعرانی، از شاگردان دانشمند نحوی مشهور، «جلال الدین سیوطی» است. از بسیاری از دانش های زمان بهره داشته و در زمره حافظان و فقهای اهل سنت و نیز صوفیان و زاهدان محسوب می شده است. شعرانی به سال ۹۷۳ق در گذشته است. آثار بسیاری نوشته و در بیشتر کتاب هایش از ابن عربی یاد کرده و مورد تجلیل و حمایتش قرار داده است. کتاب «طبقات الکبری» از مشهورترین آثار وی است. در همان اثر ابن عربی را کامل، محقق مدقق و از اکابر عرفا دانسته است. در کتاب «الیواقیت و الجواهر» نیز از او در برابر مخالفان دفاع کرده و او را نسبت به دین و سنت الهی پایبند دانسته است. شعرانی کتاب فتوحات مکیه ابن عربی را خلاصه نویسی کرده تا سبب نزدیکی و انس بیشتر خوانندگان و جویندگان اندیشه ابن عربی باشد. آن کتاب را «لواقح الأنوار القدسیه المنتقاه من الفتوحات المکیه» نام گذارده و پس از آن نیز کتاب «الکبریت الأحمر فی بیان العلوم الشیخ الأكبر» را تألیف نموده است.

شیخ صدر الدین قونوی

شیخ صدر الدین قونوی، متوفای به سال ۶۷۳ق بزرگ ترین و بهترین شارح و مفسر اندیشه ها و آثار ابن عربی است. مادر وی به زوجیت ابن عربی در آمده بود. شاید بهترین امکان برای بهره مندی از عقاید ابن عربی از این طریق فراهم شد. پدر صدر الدین، شیخ مجد الدین اسحاق، از مصاحبان و دوستان ابن عربی بود و لذا صدر الدین هم از آن طریق و هم پس از آن با ابن عربی ارتباط گسترده داشت.

اندیشه های ابن عربی به احتمال قوی از طریق همین شیخ صدر الدین به مولوی رسیده است. علاقه شیخ صدر الدین به ابن عربی که استاد و مربی اصلی او بود، چنان است که به هنگام مرگ وصیت کرده بود وی را با خرقة ابن عربی و سجاده شیخ اوحد الدین کرمانی دفن کنند.

شیخ صدر الدین آثار بسیاری را در شرح آرای ابن عربی نوشت و شاگردان زیادی را در این راه تعلیم و تربیت کرد. از جمله آنان می توان به علامه قطب الدین شیرازی شارح معروف «حکمة الإشراف» شیخ اشراق و همچنین به شیخ فخر الدین عراقی صاحب لمعات اشاره کرد. همه کسانی که بعدها شرحی بر آثار ابن عربی به ویژه فصوص او نوشته اند به نوشته های صدرالدین استناد کرده و از آن مدد گرفته اند.

شیخ فخر الدین عراقی

فخر الدین ابراهیم همدانی مشهور به عراقی، متوفای به سال ۶۸۸ق که غزلیات پر شور عاشقانه دارد، از جمله شاگردان صدر الدین قونوی است که به گونه ظریفی با تعلیم استادش به اندیشه های ابن عربی راه برده است. عراقی فهم فصوص الحکم را که زبده اندیشه های ابن عربی در آن جای گرفته است از صدر الدین فرا گرفت.

اشعار عراقی به گونه ای رنگ و بوی آرای ابن عربی را دارد و به نوعی شاید شرح افکار او نیز باشد. عراقی آخر عمر به دمشق رفت، در آنجا بیماری بر وی رو کرد و سرانجام در سال ۶۸۸ق در همانجا در گذشت و گویند در جبل قاسیون - صالحیه - نزدیک مزار ابن عربی دفن شده است. رساله لمعاتی که عراقی نوشته است در حین اختصار جزو مشهورترین شرح ها بر فصوص الحکم است.

شاه نعمت الله ولی

شاه نعمت الله، متوفای به سال ۸۳۴ق یکی دیگر از کسانی است که به ابن عربی علاقه و ارادت دارد. این شخص در رسائل خود چندین رساله را به شرح بخش هایی از فصوص الحکم اختصاص داده و برخی از شروح را به فارسی و برخی را به عربی ثبت کرده است. در همین باره شرحی هم بر لمعات عراقی که به نوعی شرحی بر فصوص است نوشته. رساله ای هم دارد با نام جواهر که در واقع ترجمه فصوص الحکم است. در رسائل او و به ویژه در اشعارش آن استحکام بایسته، مانند لمعات عراقی یا نوشته های جامی و

صدر الدین، پیدا نیست ولی در عین حال با علاقه ای که به آرای ابن عربی به ویژه به نظریه وحدت وجود او دارد، نهایت سعی را مبذول این نکته کرده است که در نوشته ها و اشعار خود از آن سخن بگوید و البته در این جنبه توفیق بیشتری هم داشته است.

شیخ عبد الرزاق کاشانی

شیخ عبد الرزاق متوفای به سال ۷۳۶ ق یکی دیگر از نماینده های فکری مکتب ابن عربی است. ارادت او به ابن عربی و علاقه او به آرای وی به ویژه نظریه وحدت وجود وی را بر آن داشت تا با صوفی نامور معاصرش شیخ علاء الدوله سمنانی به چالش تند برخیزد و در اثبات نظریات ابن عربی با او مکاتباتی بلند داشته باشد.

سید حیدر آملی

وی از عالمان شیعی می باشد که تمایل به برخی از نظرات متصوفه دارد. هر چند برخی نام او را در زمره مخالفان ابن عربی ذکر کرده اند اما این گونه نیست. سید حیدر آملی اعتقادی بارز به وحدت وجودی ابن عربی دارد و شرحی هم بر کتاب فصوص الحکم ابن عربی نوشته و در خلال آثار خود او را با عناوین شیخ المکمل، و الشیخ الأعظم یاد کرده و از جمله مشایخ معتبر صوفیه اش دانسته است. اما مخالفت او با ابن عربی در نظریه او درباره مسئله ولایت است که عیسی (ع) را صاحب ولایت کلیه مطلقه و خود را صاحب ولایت مقیده خوانده است. با توجه به شیعه بودن سید حیدر و بنا بر روایاتی که او بر آنها تکیه دارد، نه عیسی (ع) که امیر مؤمنان علی (ع) عهده دار مقام خاتمیت ولایت مطلقه است و ولایت دوم را که ولایت مقیده است، در انحصار فرزند او امام مهدی (ع) می داند. غیر از این نیز در برخی از آثار خود در همین باره از ابن عربی خرده گرفته که چرا جانب اهل تسنن را گرفته و نام ابو بکر و عمر را در بحث ولایت به کار برده است. به هر حال وی از باور کنندگان عقاید ابن عربی خصوصاً در وحدت وجود و موجود و ممدوحان وی می باشد.

محمد بن حسین عاملی، متوفای به سال ۱۰۳۰ق که به شیخ بهایی مشهور است، یکی دیگر از بزرگان دینی و دانشمندان شیعی است که در بسیاری علوم، چون فقه و حدیث و قرآن و نیز در رشته های شعر و ادب و عرفان و تصوف و ریاضیات و مهندسی، تبخّری بسزا داشته است. وی نیز از کسانی است که در آثار خود به احترام از ابن عربی یاد کرده است، بزرگش دانسته و به دفاعش پرداخته است. در کشکول خود متن نامه ابن عربی را به امام فخر رازی قید کرده و در کتاب اربعین در سه جا از شیخ محی الدین نام برده و کتاب فتوحات مکیه ابن عربی مورد استناد وی بوده است. شیخ بهایی از ابن عربی در آثارش شیخ العارفین و محی الدین اعرابی یاد می کند. وی در بحث و شرح حدیثی که از آن من عرف الله یاد می شود، سخن ابن عربی را از فتوحات او نقل می کند و از وی تمجید می نماید. شیخ بهایی در برخی از آثارش می کوشد تا تشیع ابن عربی را ثابت کند.

قاضی نور الله شوشتری

قاضی نور الله یکی از اجله دانشمندان شیعی است و دستی بلند در دانش های فقه، حدیث، کلام، ادبیات و تفسیر قرآن کریم داشته است و رساله ها و کتاب های بسیاری در رشته های گوناگون علوم دینی نوشته و از خود به یادگار گذاشته است، تعداد آثار مکتوب او را برخی تا یکصد و چهل بر شمرده اند. از جمله آثار مشهور وی کتاب مجالس المؤمنین است. در این کتاب که آشنای اهل علم و تحقیق است، به تفصیل از ابن عربی یاد و از او و آرای وی دفاع کرده و در عین حال به ایراداتی که برخی، به مانند شیخ علاء الدوله سمنانی بر او در تسبیح سبحانیه روا داشته اند، پاسخ گفته است. در نظر قاضی نور الله ابن عربی کسی است که از وابستگی ها و دل بستگی های پست این جهانی وارسته و به اوج اطلاق و شهود نائل آمده است.^۱

گذشته از این نهایت سعی را مبذول این نکته کرده است که تشیع شیخ را اثبات کند.

---

^۱ مجالس المؤمنین ج ۲ ص ۶۱-۶۷

۶- مخالفان ابن عربی

ابن عربی همان گونه که طرفداران و موافقان جدی دارد به همین میزان منتقدان و مخالفان سر سختی هم دارد. در این جا برخی از مخالفان ابن عربی را با مختصری توضیح می آوریم:

ابن تیمیه

ابن تیمیه، متوفای به سال ۷۲۸ق از فقهای حنبلی اهل سنت است که در طعن و رد ابن عربی سخن های گوناگونی را بیان داشته است و در نوشته های خود هر جا که مقدور بوده یادی از ابن عربی کرده و به نکوهش وی پرداخته و بنا به حکم فقاقت خود فتوا به کفرش نیز داده است. وی در یکی از آثارش ظاهر و باطن کلام ابن عربی را کفر دانسته و باطن سخنان او را از ظاهرش قبیح تر نموده است. ابن تیمیه در رد فصوص الحکم ابن عربی کتابی به نام «الرد الأقوم علی ما فی کتاب الفصوص الحکم» نوشته است. از آنجا که تعلیم وحدت وجودی ابن عربی در این کتاب بیشتر و چشم گیر تر است، وی بیشتر به آن مقوله نظر داشته است. اما با این حال که ابن عربی مورد نقد و انتقاد تند و تیز او واقع شده ولی هر گاه که با دیگر وحدت وجودیان مقایسه اش می کند، وی را عالم تر، کامل تر و منصف تر می یابد و حتی در احکام شریعت صائب تر می شناسدش و نسبت به آن دیگران به اسلام نزدیکترش تلقی می کند و لذا به همین حد هم مورد ستایش واقع می گردد.^۱

علاء الدوله سمنانی

شیخ رکن الدین ابو المکارم احمد بن محمد بیابانکی مشهور به علاء الدوله سمنانی، متوفی به سال ۷۳۶ق که از مشاهیر عرفا و از اکابر خرقه داران و سجاده نشینان مکتب کبرویه است، در تألیفات کثیر خود با توجه به برخی مسائل و نیز با عنایت به مخالفت شیخ

---

^۱ عبارت ابن تیمیه این است: «لکن ابن عربی أقربهم (الاتحادیه) الی الإسلام و احسن کلاماً فی مواضع کثیره، فإنه یفرق بین الظاهر و المظاهر فیکر الأمر و النهی و الشرايع علی ما هی علیه و یأمر بالسلوک بکثیر مما امر به المشایخ من الأخلاق و العبادات و لهذا کثیر من العباد يأخذون من کلامه سلوکهم فینتفعون بذلك و إن كانوا لا یفقهون حقائقه و من فهمها منهم وافقه تبیین قوله». مجموعه الرسائل و المسائل ج ۱ ص ۱۷۶ و ۱۷۷، ج ۴ ص ۱۷

خود، نور الدین اسفراینی، با ابن عربی در موضعی به سختی و رد قولی از اقوال او پرداخته است. بیشتر سخن علاء الدوله در نقد آرای ابن عربی آنجاست که گفته است: «سبحان من أظهر الأشياء كلها و هو عينها»^۱ یعنی: ستوده است آنکه ظاهرکرد چیزها را و او عین آن ظهورات است و بدین جهت علاء الدوله از او انتقادی تند کرده، هر چند که در کتاب فتوحات مکیه ابن سخن ابن عربی را که در وحدت وجود گفته، مورد قبول خود قرار داده است: «فهو عين كل شيء في الظهور ما هو عين الأشياء في ذواتها سبحانه و تعالی بل هو هو و الأشياء أشياء»^۲ یعنی: خداوند عین تمام چیزهاست در مرحله ظهور اما هرگز عین خود شیء نیست. او چنان ستوده و بلند مقام است که باید دانست او، اوست و اشیاء اشیاء.

اعتراضات علاء الدوله بیشتر در مکاتبات با عبد الرزاق کاشانی، متوفی به سال ۷۳۶ق که از شارحین و مروجین افکار و آرای ابن عربی است، متجلی شده و در آن نوشته ها تندی فراوانی نشان داده و جنبه ملایمت را نادیده گرفته و حتی از شیخ خود، نور الدین عبد الرحمان اسفراینی، که از مخالفان ابن عربی است، یاد می کند و عمل پاره کردن و دریدن کتاب فصوص را که به واسطه او انجام شده بود، به عبد الرزاق متذکر می شود. به هر جهت یکی دیگر از مخالفان ابن عربی لا اقل در برخی موارد اندیشه ای شیخ علاء الدوله سمنانی است.

برهان الدین بقاعی

بقاعی، به سال ۸۸۵ق یکی دیگر از مخالفان سر سخت ابن عربی است. بقاعی در زمان خود فردی مشهور بود و در رشته های حدیث، تفسیر و تاریخ دستی داشت. کار او درباره ابن عربی حتی به تکفیر کشید و او را در حکم مرتد تلقی کرد و دو کتاب در رد او با نام های «تنبيه الغبی الی تکفیر ابن عربی» و «تحذیر العباد من اهل العناد ببدعة الإتحاد» نوشت. بقاعی در این دو کتاب به شدت از ابن عربی انتقاد کرده، کتاب ها و افکارش را گمراه کننده دانسته و خود او را نیز بر همین سیاق گمراه و خارج از دین معرفی کرده است. با این همه وی نیز بسان بسیاری دیگر از مخالفان نتوانسته حیطة دانش وسیع ابن عربی را نادیده بگیرد و انکار کند و کلام او که

^۱ فتوحات مکیه ج ۲ ص ۴۵۹

^۲ همان ص ۴۸۰

در کتاب تحذیر العباد مذکور آمده، دلالت بر این مطلب دارد که: «و له علم کثیر فی فنون کثیرة» و برای اوست دانش های بسیار در رشته های بسیار.

مقدس اردبیلی

مقدس اردبیلی، متوفای به سال ۹۹۳ ق یکی دیگر از مخالفان ابن عربی است. وی از فقیهان و متکلمان مشهور و صالح زمان خود بوده است و جزو مخالفان سر سخت تصوف و صوفیان و در زمره طعن کنندگان ابن عربی به حساب می آمده. اردبیلی در کتابی که نوشته به شدت مذمت اهل تصوف کرده و تا توانسته تقیبوحشان نموده است. کتاب «حدیقة الشیعه» وی مشحون از این مطالب است. وی در این کتاب نوشته است: «و باید دانست که متقدمین صوفیه مانند بایزید بسطامی و حسین بن منصور حلاج که شهرت کرده اند، بر یکی از این دو مذهب - حلولیه، اتحادیه - بوده اند. به سبب اعتقاد فاسدی که این گروه داشته اند، اکثر علمای شیعه، مانند شیخ مفید و ابن قولویه و ابن بابویه این دو طایفه ضاله را خواه حلولیه و خواه اتحادیه از غلات شمرده اند و یقین است که ایشان اثر طایفه غلاتند که از نواصبند، چنان که گذشت. و بعضی از متأخرین اتحادیه مثل محی الدین عربی و شیخ عزیز نسفی و عبد الرزاق کاشانی کفر و زندقه را از ایشان گذرانیده به وحدت وجود قائل شده اند و گفته اند که هر موجودی خداست، تعالی الله عما یقول الملحدون علواً کبیراً. و ایضاً باید دانست که سبب نمادی و طغیان ایشان در کفر آن بود که به مطالعه کتب فلاسفه مشغول شدند و چون بر قول افلاطون و اتباع او اطلاع یافتند از غایت ضلالت، گفتار غوایت (گمراهی و بی راهی) شعار او را اختیار کردند و از جهت آن که کسی بی نبرد که ایشان دزدان مقالات و اعتقادات قبیحه فلاسفه اند، این معنی را لباس دیگر پوشانیده، وحدت وجودش نام کردند و چون معنای آن را از ایشان پرسیدند از روی تلبیس گفتند که این معنی به بیان در نمی آید و بدون ریاضت بسیار و خدمت پیر کامل به آن نمی توان رسید و احمقان را سرگردان ساخته اند و جمعی از سفیهان در آن باب اوقات بسیار ضایع کردند و فکرها در آن باب دوانیدند و آن کفر عظیم را تأویل کردند»^۱.

^۱ حدیقة الشیعه ص ۵۶۶

محمد بن حسن حرّ عاملی متوفای ۱۱۰۴ ق است. وی از مفاخر تشیع و صاحب کتاب گران سنگ «وسائل الشیعه» است. وی که هم فقیه و محدثی عالی مقام و متکلمی زیر دست و بزرگ می باشد، کتابی در رد عقاید صوفیه دارد به نام «رسالة الإثني عشرية فیه الرد علی الصوفیه» در این کتاب وی با دلایل گوناگون عقلی و روایی آموزه ها و عقاید اهل تصوف را مردود دانسته است. وی در این کتاب به شدت به تقبیح ابن عربی پرداخته و عقاید او را فاسد دانسته است:

«یکی دیگر از کسانی که صوفیان فریب وی را خورده اند محی الدین بن عربی است. وضعیت او نیز مانند غزالی بلکه به مراتب زشت تر است و اکنون با توجه به سخنان زشت و ناپسندی که از وی به ما رسیده، دوازده مورد از آن را بر می شمیریم:

۱- وی در کتاب خود «فتوحات» در سخنانی طولانی مدعی شده که نه بار به آسمان سیر داده شده و چگونگی سیر در آسمان ها در سخنش به چشم می خورد و از آن بر می آید که وی مدعی مزیت و برتری بر رسول اکرم(ص) شده که در خور توجه است.

۲- او در این کتاب پس از بیان این که در مسیر رفتن به آسمان ها در هر آسمانی یکی از پیامبران را مشاهده کرده و اظهار داشته که ابو بکر را بر عرش دیده است. بدین سان رتبه و جایگاه ابو بکر به ادعای وی بالاتر از جایگاه پیامبر خداست. چگونه یک فرد مسلمان می تواند این سخنان را از او بپذیرد؟

۳- وی در کتاب «فصوص الحکم» مدعی شده که این کتاب به املائی رسول خدا(ص) است و حضرت بدو فرمان داد تا عیناً عبارات آن کتاب را بنگارد. در صورتی که چنین سخنی واقعیت داشته باشد با جزم و یقین حکم به بطلان ادعای وی می شود و مفاسد فراوانی بر آن مترتب خواهد بود.

۴- از او نقل شده و معروف است که وی خویشتن را خاتم ولایت نامید و به سبب رؤیایی که دیده بود، وی را بدین اسم نام نهادند. به گونه ای که او همواره می گفت: ولایت با وجود من پایان پذیرفته است و این ادعا با جزم و یقین دروغ است و حداقل کسانی که پس از او چنین ادعایی کرده اند جزماً دروغ می گویند و این افراد را بیشتر صوفی ها تشکیل می دهند که ادعای ولایت دارند.

۵- وی در کتاب «فتوحات» روایاتی نقل کرده که قطعاً دروغند و عقل و خرد آنها را محال می‌داند و از آنها ادعای دانستن علم غیب و گستاخی بر تهمت و افترا و دروغ پدیدار است.

۶- او در کتاب یاد شده می‌گوید: شیطان همه شیعیان به ویژه شیعه امامیه (دوازده امامی) را فریب داده است. آنان در دوستی و محبت اهل بیت از حد و مرز خود یا فراتر نهاده، به گونه ای برخی از صحابه، مورد خشم آنها قرار گرفته و به این پندار که اهل بیت از این کار خورسندند، به سبّ و ناسزای این دسته از صحابه پرداخته اند.

۷- در مورد شیعه دوازده امامی گفته است: آنان از جمله کسانی اند که از راه راست منحرف گشته و دیگران را نیز به گمراهی کشانده اند و همین سخن در ارتباط با موضوعی که در صدد بیان آن هستیم ما را بسنده است.

۸- وی در باب ۷۳ کتاب یاد شده می‌گوید: فردی شافعی مذهب و عادل به دو تن یکی شافعی مذهب و عادل و یکی از طرفداران رجعت (شیعه) برخورد و به آن دو گفت: من شما را به شکل خوک می‌بینم و این نشانه میان من و خداست که رافضی شیعه را در این صورت به من نشان می‌دهد. آن دو با شنیدن این سخن در باطن توبه کرده و از مذهب رافضی (شیعه) برگشتند. آن مرد گفت: اکنون که توبه کردید و برگشتید شما را به صورت انسان دیدم. آن دو نیز بدان اقرار کرده و از سخن آن مرد شگفت زده شدند.

۹- شارح کتاب «فصوص» از ابن عربی نقل کرده که مدت نه ماه بی آن که غذایی بخورد خلوت گزینی اختیار نموده و پس از آن دستور یافت از آن جا خارج شود و بدو مژده داده شد که خاتم ولایت محمدی است. بدو گفته شد: دلیل شما این است که علامت و نشانه ای که بین دو کتف پیامبر (ص) قرار داشت، دلیل بر خاتمیت آن حضرت بوده و همان علامت میان دو کتف شماست که دلالت دارد تو خاتم ولایت هستی و این سخن صرفاً ادعایی بیش نبود و همان گونه که پی بردید چنین سخنی با جزم و یقین دروغ است.^۱

---

^۱ باب ۷۳ فتوحات ج ۲ ص ۸ چاپ دار الکتب العربیه اکبری مراجعه شود

۱۰- در کتاب «الفواتح» از او نقل شده که گفت: قطبی که «غوث» نامیده می شود، مورد توجه حق تعالی بوده و در هر زمان شخص خاصی است و نیز گفته: خلافت دارای ظاهر و باطن است و ابوبکر، عثمان، معاویه، عمر بن عبد العزیز و متوکل عباسی را از جمله کسانی شمرده که ظاهر و باطن خلافت را جمع کرده بودند و شافعی را از شخصیت های بزرگ به شمار آورده است.

۱۱- از تحقیق و بررسی در راه و روش و کتب و آثار وی بر می آید که با مذهب شیعه امامیه در تضاد است و خود به طور کامل از راه و روش شیعیان بیرون است.

۱۲- با تحقیق و بررسی کتب شیعه نیز به همین نتیجه می توان رسید. چنان که در مورد غزالی گذشت ولی با این همه ملاحظه می کنید که صوفیان به سخنان این دو خوش بین اند و از آنها پیروی می کنند»^۱.

شیخ احمد احسائی

شیخ احمد متوفای به سال ۱۲۴۳ ق نیز از سرزنش کنندگان صوفیان و انتقاد کنندگان ابن عربی است. او ابن عربی را ممیت الدین خوانده و با صراحت کافرش دانسته است. بدیهی است که باید مورد لعن و نفرینش نیز قرار دهد و این همه را وی از اصل وحدت وجود شیخ گرفته است. در رساله «جوامع الکلم» غزالی را استاد ابن عربی معرفی کرده و شیطانش دانسته است. «و اتبعوا ما تتلوا الشیاطین کالغزالی و تلمیذ محمد بن علی الطائی المعروف عندنا بممیت الدین ابن عربی - لعنهما الله - علی ملک سلیمان»^۲.

---

^۱ ترجمه کتاب «الإثنی عشریه فی الرد علی الصوفیه» ترجمه عباس جلالی ص ۲۳۴ تا ۲۳۶

برخی می گویند شیخ حر عاملی اخباری است (یعنی کسانی که فقط به حدیث استناد می کنند و به عقل توجهی ندارند) و قضاوت های وی در مورد ابن عربی و دیگر بزرگان صوفیه اعتباری ندارد.

جواب: مرحوم شیخ حر عاملی اخباری گر نیست، بلکه اخبار گراست و فرق است بین این دو. اخباریون فقط به حدیث عمل می کنند هر چند اسناد آن هم ضعیف باشد و عقل را در امور عقاید دخالت نمی دهند که این شیوه ای غلط است. اما اخبار گرایان ملاکشان در مباحث عقیدتی اخبار معصومان یعنی تعالیم نورانی این بزرگواران است و آنان نه تعبد روی احادیث دارند و نه عقل را کنار می زنند که این شیوه کاملاً صحیح است. شیخ حر عاملی از جمله این کسان است. افتخار شیخ حر عاملی و امثال وی این است که در عقاید تابع خاندان طهارت اند نه بشری که خطا در افکار و عقایدش راه دارد. اگر محقق کتاب های اعتقادی و کلامی شیخ حر عاملی مثل همین کتاب «الإثنی عشریه...» را مطالعه کند می بیند که در بسیاری از موارد با دلیل عقلی استدلال می کند.

^۲ جوامع الحکم رساله ۹ ص ۱۸۳

علامه مجلسی متوفای به سال ۱۱۱۱ق که فرزند محمد تقی است با آن که پدرش از علاقه مندان تصوف بوده، در عین حال خود از مخالفان صوفیه و طعن کنندگان ایشان است. این عالم پر کار و بزرگ شیعی کتاب مشهوری به نام «بحار الأنوار» را که در حکم دریایی از روایات است، جمع کرده و در حوزه حدیث و ترویج افکار شیعی و رد مخالفان آنان بسیار کوشیده است.

ملا محسن فیض کاشانی

ملا محسن فیض یکی دیگر از سرزنش کنندگان ابن عربی است. وی که یکی از برجسته ترن دانشمندان شیعی است و در بسیاری از علوم متخصص و صاحب نظر و تألیف است، سال ها جزو مدافعان و شارحان آثار ابن عربی بوده اما در اواخر عمر خویش از عقاید صوفیه بر می گردد و نادم می شود و در رد آنان کتاب می نویسد، اینک به یکی از نوشته های وی که در رد و طعن ابن عربی است توجه فرمایید:

«شیخ اکبر اهل سنت محی الدین بن عربی است، او از پیشوایان صوفیه و از بزرگان اهل معرفتشان می باشد، در فتوحات می گوید: «من از خدا نخواستم که امام زمانم را به من شناساند، و اگر از خدا می خواستم به من می شناساند.»

ای صاحبان بصیرت عبرت بگیرید و بنگرید که چگونه خود را بی نیاز از شناختن امام دید حال آنکه حدیث مشهور بین همه علما که می گوید: «هر کس که بمیرد و امام زمانش را نشناسد به مرگ جاهلیت مرده است» را شنیده بود، پس چگونه خدا او را مخدول و گمراه کرد و به خودش واگذاشت تا شیطان او را در زمین علوم سرگردان رهاش کرد.

پس با وجود علم فراوان و دقت نظری که داشت و برخورداریش از سیر در زمینه حقایق و فهم نسبت به اسرار و دقایق، در هیچیک از علوم اسلامی راه دقیق را نیمود و به حتم و یقین به حدود آن دست نیافت. و در سخنانش مخالفت های رسوایی با شرع و تناقضات عقلی واضحی وجود دارد آن چنان مخالفت ها و تناقض هایی که کودکان به آن می خندند و زنان آن ها را به مسخره می گیرند. این حقیقت بر آنان که در تألیفات او خصوصاً فتوحات و بالأخص ابواب اسرار عبادات تتبع کنند پنهان نمی ماند.

سپس با ادعاهای گسترده اش در شناخت خدا و مشاهده معبود و همراهی با خدا با چشم شهود و اینکه به دور عرش گشته، و فنای در توحید و... او را در شرایطی می بینی که دارای سخنان سخیف و احمقانه و بلند پروازی های متکبرانه و هذیان و خرافات در هم و بر هم و ضد و نقیض های تحیر آوری که جگر را پاره پاره می کند قرار دارد. گاه سخنانی به ثبات و مستقیم می گوید و گاهی مطالبش از آشیانه عنکبوت سست تر است. در کتاب ها و تصنیفاتش گفتارهای بی ادبانه نسبت به خداوند منزّه وجود دارد که هیچ مسلمانی در هیچ موقعیتی راضی نمی شود به آن سخن گوید. او در ضمن کلماتی مزخرف و دیوانه وار که قلب ها را پریشان و عقل ها را وحشت زده و ذهن ها را متحیر می کند، گویا در نفسش از صور مجرده امور قبیحی را می بیند و گمان می کند حقیقت دارد و تلقی به قبول کرده و تصور می کند که آنها حقیقت وصول به حق است. شاید عقلش به واسطه شدت ریاضت و گرسنگی مختل شده، و آنچه به خاطرش می آمده بدون تأمل به قلمش جاری می شده است.

قطب الدین بن محی الدین الکو شکناری که از بزرگترین مشایخ صوفیه اهل سنت است می گوید: هر یک از اهل کشف را یافتیم که روش عبادات و مکاشفاتش با روش صاحب شرع مخالفت داشته است می دانیم که او وضعش در هم و کشفش معیوب است و... این روش از صاحب فصوص و صاحب نصوص در زمین منتشر گردیده و این روش به کلی هیچ شباهت و مناسبتی با روش صاحب وحی ندارد. پس به مقتضای این قانون برای ما علم پیدا می شود که این دو، وضعشان در هم و مکاشفاتشان معیوب است، پس راه ما از کلمات و کتاب های این دو نفر به دور است. مراد او (قطب الدین) از صاحب فصوص محی الدین عربی و از صاحب نصوص شاگردش صدر الدین قونوی است. نمونه هایی از اشتباهات رسوا و نمونه ای از مطالب مخالف شرع مطهر نبوی ابن عربی را می آوریم، برای این که آنان او را نمی شناسند به گفتارش اعتماد نکرده و گمراه نشوند و دیگران را نیز گمراه نکنند، و در حالی که طالب خیرند در شر نیفتند. سایر نمونه های مشابه بی شمار را با این نمونه ها مقایسه کنید... گویا مرادش (ابن عربی) از آنان که به آنها مقام تشریح داده شده است به مقام انبیاء ملحق می شوند، مشاهیر اصحاب همچون: ابوبکر و عمر و معاذ و مانند این هابندو پس از آنان:

حسن بصرى و سفيان ثورى و نظاير ايشان، سپس ائمه چهارگانه (ابو حنفيه، شافعى، مالك و احمد بن حنبل) و امثال آنان، سپس

خودش و كسانى كه در معرفت به او نزديكند، چنانكه بعضى از كلماتش در فتوحات به اين مطلب اشعار دارد.»^۱

^۱ «و هذا شيخهم (اهل سنت) الأكبر محى الدين ابن العربى و هو من أئمة صوفيتهم و رؤساء أهل معرفتهم يقول فى فتوحاته «إني لم أسئل الله أن يعرفنى امام زمانى و لو كنت سئلته لعرفنى»

فاعتبروا يا أولى الأبصار فإنه لما استغنى عن هذه المعرفة مع سماعه حديث «من مات و لم يعرف امام زمانه مات ميتة الجاهلية» المشهور بين العلماء الكافة، كيف خذ له الله و تركه و نفسه فاستهوته الشيطان فى أرض العلوم حيران فصار مع وفور علمه و دقة نظره و سيره فى أرض الحقائق و فهمه للأسرار و الدقائق لم يستقم فى شىء من علوم الشرايع و لم يعرض على حدودها بضرر قاطع و فى كلماته عن مخالفات الشرع الفاضحة و مناقصات العقل الواضحة ما يضحك منه الصبيان و يستهزء به النسوان كما لا يخفى على من تتبع تصانيفه و لا سيما الفتوحات و خصوصاً ما ذكره فى ابواب اسرار العبادات ثم مع دعاويه الطولية العريضة فى معرفة الله و مشاهدته المعبود و ملازمته فى عين الشهود و تطوافه بالعرش المجيد و فئاته فى التوحيد تراه ذا شطح و طامات و صلف و رعونات فى تخليط تناقضات تجمع الأضداد فى حيرة محيرة تقطع الأكباد و يأتى تارة بكلام ذى ثابت و ثبوت و أخرى بما هو اوهن من بيت العنكبوت و فى كتبه و تصانيفه من سوء ادبه مع الله سبحانه فى الأقوال ما لا يرضى به مسلم بحال فى جملة كلمات مزخرفة مخبطة تشوش القلوب و تدهش العقول و تحير الأذهان و كأنه كان يرى فى نفسه من الصور المجردة ما يظهر للمتخلى فى العزلة فيظن إن لها حقيقة و هى له كان يتلقاها بالقبول و يزعم أنها حقيقة الوصول و لعله ربما يختل عقله لشدة الرياضة و الجوع فيكتب ما يأتى بقلمه مما يخطر بباله من غير رجوع.

قال قطب الدين بن محى الدين الكوشكنارى و هو من اجل مشايخهم: أيما رجل من أهل الكشف وجدنا اسلوبه فى عبادته عن مكاشفاته يخالف اسلوب صاحب الوحي علمنا أنه مدخول و كشفه معلول و ان الحرص و العجلة (الذى) دعتاه الى تركيب ما قذف فى قلبه من النور البسيط و التصرف فيه و التخليط ثم ان هذا الاسلوب انتشر فى الأرض من صاحبي الفصوص و النصوص اسلوب هو عن المشابهة و المناسبة باسلوب صاحب الوحي بمعزل بالكلية فيحصل لنا بمقتضى ذلك القانون العلم بأنها مدخولان و فى كشفهما معلولان فيكون سبيلنا مع كلامهما و كتبهما الهجران اراد بصاحب الفصوص محى الدين بن العربى و بصاحب النصوص تلميذه صدر الدين القونوى.

و النورد نموذجاً من أغاليط طامات ابن العربى و آخر عن تخليطه و ثماقضاته فى الشرع المطهر النبوى لثلا يعتمد على اقواله من لا معرفة له بحاله فيضل و يضل غيره فيقع فى الشر و هو يطلب خيره و ليقس على الانموذجين أمثالهما مما لا يحصى.

و كأنه أراد بالذى أعطاهم التشريع فلحقوا بمقامات الأنبياء مشاهير الصحابه أبى بكر و عمر و معاذ و أشباههم ثم من كان بعدهم كالحسن البصرى و سفيان الثورى و نظائرهما ثم أئمتهم الأربعة و أمثالهم ثم نفسه و من كان قريباً منه فى المعرفة كما شعر به بعض كلماته فى فتوحاته.» رساله سوم بشارة الشيعة از ص ۱۱۷ تا ۱۵۵ مطلب فوق از ص ۱۵۰ تا ۱۵۲ در پایان رساله آمده است.

۷- سخن برخی از رجال شیعه درباره مذهب ابن عربی

درباره ابن عربی بین رجال سرشناس شیعه اختلاف است. اکثر آنان وی را سنی معرفی کرده اند. برخی از طرفدارانش وی را شیعه نام برده اند، و برخی دیگر سنی اش دانسته اند.

آنچه سبب شده برخی از علمای شیعه مدافع ابن عربی بگویند ابن عربی شیعه دوازده امامی است، مهمات آن از این قرار است:

۱) ابن عربی در کتاب فتوحات مکیه مهدی موعود را فرزند امام حسن عسگری (ع) نام برده و مدعی است به محضر ایشان شرفیاب شده است. عالمان شیعی مدافع وی می گویند: این اعتقاد مخصوص شیعه دوازده امامی است، پس وی شیعه است.

نقد:

به چند دلیل وجود چنین مطلبی در یکی از آثار ابن عربی نمی تواند دلیل بر تشیع وی باشد:

۱- ابن عربی کتاب فتوحات مکیه خود را به دو نسخه نوشته است. نسخه اول به خط یکی از پیروان او می باشد که در زمان حیات مؤلف نوشته شده، و هم اکنون هم موجود است. نسخه دوم به قلم خود محی الدین است که در مصر موجود می باشد. این نسخه به مناسبت هشتادمین سال تولد ابن عربی به درخواست گروه فلسفه و امور اجتماعی شورای عالی حمایت از فنون و ادبیات و علوم اجتماعی در مصر، و با تأیید این شورا و همکاری بخش تاریخ ادیان، انجمن عالی تحقیقات در سوربن فرانسه و شورای عالی فرهنگ مصر به شکلی فنی و با تحقیقی شایسته و فصل بندی مناسب و فهرست هایی ارزشمند به چاپ رسید. چنانکه محقق کتاب دکتر «عثمان یحیی» گفته است، مباحث این کتاب مطابق تقسیم بندی مؤلف در نسخه دوم فتوحات تنظیم شده است. نسخه دوم فتوحات به قلم خود ابن عربی در روز چهارشنبه بیست و چهارم ربیع الأول در سال ۶۳۶ق پایان یافته است.^۱

---

^۱ ابن عربی در پایان جلد چهارم فتوحات ص ۵۵۲ می نویسد: «انتهی الباب بحمد الله بإنتهاء الكتاب علی أمکن ما یكون من الإیجاد و الإختصار علی یدی منشیه و هو النسخة الثانیة من الكتاب بخط یدی و كان الفراغ من هذا الباب الذی هو خاتمة الكتاب بكرة یوم الأربعاء الرابع و العشرين من شهر ربیع الأول سنة ست و ثلاثین و ستمائة و کتب منشیه بخط محمد بن علی بن محمد العربی الطائی الحاتمی و فقه الله».

ابن عربی در نسخه دوم فتوحاتش اصطلاحات و حذفیاتی را انجام می دهد. وی در نسخه اول فتوحات حضرت ولی عصر صاحب الزمان (ع) را فرزند امام حسن عسگری (ع) معرفی کرده - چنانکه شعرانی در کتاب «الیواقیت و الجواهر» آورده است - سپس به واسطه تعصبی که داشته آن را در نسخه دوم تغییر داده و همچون سایر اهل سنت حضرت مهدی (ع) را از نسل امام حسن (ع) معرفی می کند.^۱

مسلماناً وجود چنین مطلبی در بعضی از نسخ نه تنها نمی تواند شاهد بر تشیع وی باشد، بلکه شاهی بر سخنان مرحوم استاد مطهری است که وی را سنی متعصب می داند.

۲- برخی از علمای اهل سنت به این عقیده که مهدی منتظر فرزند امام حسن عسگری (ع) است اعتراف کرده اند، برای نمونه:

محمد بن طلحه شافعی، در ترجمه امام حسن عسگری (ع) به عنوان فضیلت و منقبت آن حضرت می گوید:

«از بزرگی و مناقب والا که خداوند عزّ و جلّ به آن حضرت (امام حسن عسگری) اختصاص داده و تنها او را به آن منقبت مزین فرموده و آن را برای وی صفت همیشگی قرار داده و هیچ گاه نو بودن آن به کهنگی نمی گراید و همیشه بر سر زبان هاست و به فراموشی سپرده نمی شود. این است که مهدی از نسل او آفریده شده خداوند از اوست و فرزندی است که به او نسبت داده می شود و پاره تن وی است که از او به وجود آمده است».^۲

و وی در ترجمه حضرت مهدی (ع) در همان کتاب می گوید:

«پدرش حسن بن علی بن محمد بن علی بن موسی بن جعفر (ع) است و کُنیه آن حضرت ابو القاسم و لقبش الحجة و الخلف

الصالح می باشد».^۳

ابن صباغ مالکی می نویسد:

^۱ فتوحات مکیه ج ۳ ص ۳۶۷

^۲ مطالب السؤل ج ۲ ص ۱۴۸

^۳ همان ص ۱۵۳

«حجة بن الحسن در سامرا در شب نیمه شعبان سال ۲۵۵ هجری متولد گردید. نسبش از ناحیه پدر: ابو القاسم، حجة بن الحسن الخالص بن علی الهادی بن محمد الجواد بن علی الرضا بن موسی الکاظم بن جعفر الصادق بن محمد الباقر بن علی زین العابدین بن الحسین بن علی بن ابی طالب(ع). و اما مادرش: امّ ولدی است که او را نرجس می گویند. و اما کنیه او ابو القاسم و لقب او حجة، مهدی، خلف صالح، قائم المنتظر و صاحب الزمان است و مشهورترین القاب وی مهدی است.»^۱

ذهبی یکی از مورخان بزرگ اهل سنت می نویسد:

«المنتظر الشریف، ابو القاسم بن الحسن العسکری... خاتمة الأئمة عشر سیداً...»^۲

۳- مرحوم استاد مطهری در کتاب «امامت و هبری» ابن عربی را سنی متعصبی نام می برد که اگر در برخی از نسخه های فتوحاتش ادعای رؤیت امام زمان(ع) را نموده نه از این جهت است که وی شیعه است! بلکه به خاطر مرام متصوفانه اش می باشد که قائل است به اینکه هرگز زمین از یک ولی و قطب خالی نخواهد بود، لذا وی در زمینه مهدویت عقیده شیعه به مذاقش خوشایند تر آمده و آن را اختیار نموده، هر چند در نسخه دوم فتوحاتش به خاطر تعصب شدید نسبت به خلفا و مذهب اهل تسنن آن مطلب را تغییر داده و همچون سایر اهل سنت حضرت مهدی(ع) را از نسل امام حسن مجتبی(ع) معرفی می کند.

مرحوم علامه شهید مرتضی مطهری می نویسد:

«...این است که ما می بینیم متصوفه اهل تسنن با اینکه متصوف هستند، مسأله امامت را در بعضی از بیانهایشان طوری قبول کرده اند که یک شیعه قبول می کند. محی الدین عربی، اندلسی است و اندلس جزء سرزمین هایی است که اهالی آن نه تنها سنی بودند بلکه نسبت به شیعه عناد داشتند و بویی از ناصبی گری در آنها بود. علتش این است که اندلس را ابتدا اموی ها فتح کردند و بعد هم خلافت اموی تا سال های زیادی در آنجا حکومت می کرد. اموی ها هم که دشمن اهل بیت بودند و لهذا در میان علمای اهل تسنن، علمای ناصبی، اندلسی هستند و شاید در اندلس شیعه نداشته باشیم و اگر داشته باشیم خیلی کم است. محی الدین، اندلسی است ولی روی آن

^۱ الفصول المهمة ص ۲۹۲

^۲ سیر اعلام النبلاء ج ۱۳ ص ۱۱۹ شماره ۶۰

ذوق عرفانی ای که دارد و معتقد است زمین هیچگاه نمی تواند خالی از ولی و حجت باشد، نظر شیعه را قبول کرده و اسم ائمه (ع) را ذکر می کند تا می رسد به حضرت حجت و مدعی می شود که من در سال ششصد و چند محمد بن حسن عسگری (ع) را در فلان جا ملاقات کردم. البته بعضی از حرف هایی که زده ضد این حرف است و اصلاً سنی متعصبی است ولی در عین حال چون ذوق عرفانی همیشه ایجاب می کند که زمین خالی از یک ولی به قول آنها نباشد، این مسأله را قبول کرده و حتی مدعی مشاهده هم هست و می گوید من به حضور محمد بن حسن عسگری (ع) که اکنون از عمرش سیصد و چند سال می گذرد و مخفی است رسیده و به زیارتش نائل شده ام»^۱.

۲) برخی از طرفدارانش برای اثبات تشیع ابن عربی این کلام را می آورند که وی در کتاب فتوحات مکیه گفته است:

«أقرب الناس اليه علي بن أبي طالب امام العالم و سرّ الأنبياء أجمعين» یعنی نزدیک ترین کس به محمد (ص) علی بن ابی طالب است و او امام عالم و سرّ همه انبیاء است.

وجه استدلال این است که می گویند: ابن عربی امام علی (ع) را نزدیک ترین شخص به پیامبر (ص) معرفی نموده و همچنین می گوید او امام عالمین است، این عقیده چون مختص شیعه است، پس باید گفت او شیعه است. به سه دلیل این سخن تشیع ابن عربی را نمی رساند:

۱- این سخن در هیچ یک از نسخه های خطی فتوحات مکیه نیامده است. آنچه آمده این گونه است:

«و أقرب الناس اليه علي بن أبي طالب و سرّ الأنبياء»^۲.

و اما نقل سابق، نقل فیض کاشانی است. وی در کتاب «کلمات مکنونه» ص ۱۸۱ می نویسد:

«قال صاحب الفتوحات بعد ذكر نبينا(ص) و أنّه اول ظاهر في الوجود، قال و أقرب الناس اليه علي بن أبي طالب امام العالم و سرّ

الأنبياء أجمعين».

^۱ امامت و رهبری ص ۱۶۲ و ۱۶۳

^۲ فتوحات مکیه ج ۱ ص ۱۱۹

مرحوم الهی قمشه ای در رساله ذیل فص شیشی ص ۱۰ به صورت فوق از ملا محسن فیض کاشانی نقل کرده تا تشیع ابن عربی را ثابت کند. اما همان گونه که مطرح شد این نقل در هیچ یک از نسخه های خطی ابن عربی وجود ندارد. دکتر محسن جهانگیری که یکی از محققان فعال عرصه عرفان ابن عربی است در این باره می نویسد:

«اما من جمیع نسخ مطبوع فتوحات را مطالعه کردم. نسخه تصحیح عثمان یحیی را هم که نسخ مختلف را در پاورقی آورده، دیدم. عبارت به صورتی نیست که فیض کاشانی و به واسطه وی آقا محمد رضا قمشه ای نقل کرده اند، بلکه به همان صورتی است که ما نقل کردیم»^۱.

۲- ابن عربی در کتاب فتوحات مکیه آنچنان از مقام ابوبکر سخن می گوید و از عصمت عمر دم می زند که یک دهم آن را درباره امام علی(ع) نمی گوید، بنا بر این با بیان فوق ابن عربی در فتوحات: «اقرّب الناس الیه علی بن ابی طالب و سرّ الأنبیاء» نمی توان تشیع وی را اثبات کرد.

۳- به فرض اینکه نقل ملا محسن فیض صحیح باشد، به صرف اینکه ابن عربی از علی(ع) به عنوان امام یاد می کند نمی توان با آن اثبات تشیع وی نمود، زیرا ابن عربی در کتاب فتوحات خویش بسیاری از صوفیان متقدم و برخی از مشایخ و اساتید خود را با لفظ امام یاد می کند و حتی شخصی چون متوکل عباسی را کسی معرفی می کند که علاوه بر خلافت ظاهری دارای خلافت معنوی و باطنی که در دیدگاه صوفیه همان امامت است را داراست. می نویسد:

«قطب که او را «غوث» گویند محل نظر حق تعالی است و آن در هر زمان یک شخص است و او از مقربین است و سرور جماعت زمان خود می باشد. از آنها کسی است که هم خلافت ظاهری دارد و هم خلافت باطنی مانند: ابوبکر، عمر، عثمان، علی،

---

^۱ فتوحات مکیه ج ۱ باب ۲۴ ص ۱۸۵ تصحیح عثمان یحیی ج ۳ ص ۱۷، دکتر محسن جهانگیری محی الدین ابن عربی ص ۳۵۱ و ۳۵۲ به نقل از کتاب داوری های متضاد درباره محی الدین عربی نوشته داوود الهی ص ۱۱۲.

حسن، معاویة بن یزید و عمر بن عبد العزیز و متوکل عباسی و بعضی تنها حائز مقام خلافت باطنی است مانند: احمد بن هارون الرشید سبئی و ابو یزید بسطامی و اکثر قطب ها این چنین هستند»^۱.

در این کلام محی الدین نه تنها در خلافت ظاهری ابوبکر و عمر و عثمان را ذی حق و مقدم بر علی(ع) دانسته است، بلکه مقام خلافت باطنی و قطبیت را هم که بالاترین مقام ولایت و درجات معنویت و معرفت و قرب به حق تعالی است می داند، برای آنان به ترتیب قائل بوده. وی متوکل عباسی را هم جزء اولیای خدا می داند در حالیکه متوکل جنایتکار بیشترین دشمنی ها را با خاندان طهارت(ع) نموده تا آنجا که قبر حضرت امام حسین(ع) را ویران نمود و مردم را از زیارت آن قبر شریف باز داشت.

آری، متوکل از دشمنان سر سخت خاندان طهارت(ع) و شیعیان بوده است و در سال ۲۴۴ ادیب زمان و معلم فرزندانش - یعقوب بن سکیت - را به وضع فجیعی به قتل رسانید زیرا یعقوب در پاسخ سؤال وی که پرسیده بود فرزندانم معتز و مؤید را بیشتر دوست داری یا حسن و حسین(ع) را؟ گفته بود: قبر غلام علی(ع) نزد من عزیزتر است از فرزندان تو، چه رسد به حسن و حسین(ع).

به نظر مرحوم حاج میرزا حسین نوری (۱۲۵۴ - ۱۳۲۰ ق) محدث متبحر، ابن عربی در میان علمای اهل سنت بیشتر از همه با شیعه خصومت ورزیده است چرا که در فتوحاتش در جایی که از احوال اقطاب سخن گفته متوکل عباسی را در ردیف اقطابی قرار داده که هم صاحب خلافت ظاهری بود و هم باطنی، در صورتی که متوکل همان کسی است که دستور داد تا قبر امام حسین(ع) را ویران کنند.^۲

مرحوم علامه طباطبایی در این زمینه می فرماید: چگونه می توان محی الدین را اهل طریق دانست با وجودیکه متوکل را از اولیای خدا می داند؟!

^۱ «... و هو من المقربین و سید الجماعة فی زمانه و منهم من یكون ظاهر الحكم و یجوز الخلافة الظاهرة كما جاز الخلافة الباطنية من جهة المقام كأبی بکر و عمر و عثمان و علی و الحسن و معاویة بن یزید و عمر بن عبد العزیز و المتوکل منهم من له الخلافة الباطنية خاصة و لا حکم له فی الظاهر كأحمد بن هارون الرشید السبئی و كأبی یزید البسطامی و أكثر الأقطاب لا حکم لهم فی الظاهر...» فتوحات مکيه ج ۲ ص ۶

^۲ مستدرک الوسائل ج ۳ ص ۴۲۲

این سخن را مرحوم سید محمد حسین حسینی تهرانی که خود از طرفداران ابن عربی است از علامه طباطبایی نقل می کند. وی در کتاب روح مجرد می نویسد:

«روزی بحث ما با حضرت استادنا الأکرم حضرت علامه طباطبایی قدس الله نفسه بر سر همین موضوع به درازا انجامید، چون ایشان می فرمودند: چطور می شود محی الدین را اهل طریق دانست با وجودیکه متوکل را از اولیای خدا می داند؟! عرض کردم: اگر ثابت شود این کلام از اوست و تحریفی در نقل به عمل نیامده است - چنانکه شعرانی (از صوفیان اهل سنت) مدعی است در فتوحات ابن عربی تحریفات چشمگیری به عمل آمده است -^۱ با فرض آنکه می دانیم او مرد منصفی بوده و پس از ثبوت حق انکار نمی کرده است، در این صورت باید در نظیر این نوع از مطالب، او را در زمره مستضعفین به شمار آوریم! ایشان (علامه طباطبایی) لبخند منکرانه ای زدند و فرمودند: آخر محی الدین از مستضعفین است؟!»^۲

مرحوم سید محمد حسین حسینی تهرانی در کتاب روح مجرد در صفحات متعددی با ادله گوناگون سعی در اثبات تشیع ابن عربی دارد، اما در نهایت می گوید که نمی توان گفت ابن عربی شیعه است زیرا دلایل سنی بودن وی در آثارش بیشتر و قوی تر است. وی بعد از ذکر ادله دو طرف^۳ می گوید:

«اگر چه از امثال این عبارات (که دال گرایش ابن عربی به تشیع است) با وجود کلمات متضافه دیگری (ادله قوی تر و فراوان تر) که مرجح سنیت اوست، اثبات تشیع وی مشکل است»^۴.

---

^۱ برخی از طرفداران ابن عربی زمانی که با این سخنان ابن عربی مواجه می شوند می خواهند به گونه ای توجیه کنند، یا می گویند تحریفات آثار ابن عربی است یا می گویند ابن عربی تقیه کرده است یا وی مستضعف بوده؛ اما درباره تحریف باید گفت: آنچه که در تمام نسخه های خطی ابن عربی آمده را نمی توان احتمال تحریف داد، مثل جریان متوکل عباسی، اما درباره تقیه: تقیه در موارد نادری صورت می گیرد. اگر نویسنده ای دائم از عقیده ای سخن گوید و برای اثبات آن استدلال جوید را نمی توان حمل بر تقیه کرد. و اما درباره استضعاف ابن عربی باید گفت: با آن همه سیر و سفر ابن عربی و دانش های گوناگون وی، کدام عاقلی می تواند او را مستضعف بداند.

^۲ روح مجرد ص ۴۳۶

^۳ یعنی دلایل کسانی که می گویند ابن عربی شیعه است و کسانی که او را سنی می دانند

^۴ روح مجرد ص ۳۳۰

مرحوم استاد سید جلال الدین آشتیانی - از بزرگان فلاسفه و شارحان ابن عربی - می گوید: «ابن عربی مانند بسیاری از طوایف اهل سنت و جماعت که در زمره مشایخ و اقطاب و اتباع ارباب تصوف اند، از ارباب سنت و جماعت است. این گفته که هر صوفی شیعه است و هر شیعی نیز عارف بر اصل و اساس صحیح استوار نیست، و نباید از روی تعصب به قول نادرست معتقد شد»^۱. همان گونه که خوانندگان محترم ملاحظه نمودند، جناب آشتیانی که از طرفداران سر سخت عرفان و عقاید ابن عربی است به صراحت ابن عربی را سنی معرفی می کند و می گوید نباید به خاطر تعصب بگوییم ابن عربی شیعه است.

مرحوم سید محمد حسین حسینی تهرانی در کتاب روح مجرد سخن جالبی دارد، ایشان در جواب ملا محسن فیض کاشانی که بر عقاید ابن عربی ایرادهای فراوانی گرفته می نویسد، در صورتی این انتقادات بر ابن عربی وارد است که او را شیعه بدانیم، اما اگر او را سنی بدانیم دیگر ایرادات ملا محسن فیض بر او وارد نیست و آن موقع فقط یک مشکل باقی می ماند و آن سنی بودن ابن عربی است که آن هم با اعتقاد به مستضعف بودن ابن عربی، ایراد و مشکل برطرف می شود!

: «از جمله معترضین بر محی الدین اعرابی، ملا محسن فیض کاشانی است. وی در کتاب «بشارة الشیعه» خود که با پنج کتاب دیگرش مجموعاً طبع سنگی شده و در یکجا تجلید گردیده است، بطور تفصیل محی الدین را در اصول و فروع رد می نماید. تمام ایراد های وی در صورتی است که ما او را شیعه بدانیم، البته در این صورت چه در اصول و چه در فروع به او اشکالاتی وارد است، و اما بر اصل تسنن و مالکی بودن وی، آن اشکالات به هیچ وجه وارد نمی باشد و آنگاه اشکال در عدم تشیع اوست که اگر او را از مستضعفین بدانیم دیگر اشکالی بر وی نخواهد بود»^۲!

جواب جناب سید محمد حسین حسینی طهرانی همان جواب مرحوم علامه طباطبایی است: ابن عربی و استضعاف!!!

(۳) ابن عربی در برخی آثارش از مناقب خاندان عصمت و طهارت علیهم السلام سخن گفته است. برخی از طرفداران این سخنان را دلیل بر تشیع وی می دانند.

^۱ مقدمه شرح فصوص الحکم ص ۱۲

^۲ روح مجرد ص ۳۷۱

در فتوحات مکیه آنجا که درباره معرفت منزل قطب و امامین از مناجات محمدیه سخن به میان آورده گفته است:

«إعلم أيّدك الله بروح منه ان ممن تحقق بهذا النزل من الأنبياء صلوات الله عليهم أربعة: محمد و ابراهيم و اسماعيل و اسحاق

عليهم السلام ومن الأولياء اثنان و هما: الحسن و الحسين سبطا رسول الله(ص)»^۱.

بدان خداوند تو را یاری کند، از کسانی که در این منزل متحقق شده اند، از انبیاء چهار کسند: محمد و ابراهیم و اسماعیل و

اسحاق(علیهم السلام) و از اولیاء دو کسند: حسن و حسین دو سبط رسول خدا(ص).

باز در همان کتاب از جمله علمای این امت (امت اسلام) که از صحابه بوده اند و احوال رسول خدا(ص) و اسرار علومش را برای

این امت حفظ کرده اند، علی(ع)، سلمان فارسی و ابن عباس را شمرده و از خلفای دیگر نام نبرده است. منتهی ابو هریره و حذیفه و

از تابعین حسن بصری^۲ و مالک بن دینار و امثال آنان را در ردیف آن بزرگواران قرار داده است.^۱ همچنین ابن عربی شأن نزول این

---

^۱ فتوحات مکیه ج ۲ ص ۵۷۱

^۲ حسن بصری سر سلسله تصوف در حوزه اسلام می باشد، وی در زمان امام علی(ع) تا امام باقر(ع) به سر می برده، احادیث متعددی در مذمت حسن بصری در منابع معتبر روایی شیعه و سنی وجود دارد. برای نمونه:

طبرسی در احتجاج ج ۱ ص ۲۵۰ و شیخ حر عاملی در اثنا عشریه از امیر مؤمنان علی(ع) نقل می کنند که امام علی(ع) حسن بصری را برادر شیطان معرفی نموده است. همچنین در همان دو کتاب آمده که امیر مؤمنان به حسن بصری فرمود: «إمّا إن لكل قوم سامریاً و هذا سامری هذه الأمة» یعنی: هر قومی سامری دارد و سامری این امت حسن بصری است. حسن بصری در زمان امام علی(ع) مردم را از حضور در سپاه امام(ع) منع می کرد و به امام گفت: تو در ریختن خون مردم اسراف کردی و حضرت وی را نفرین کرد و تا زنده بود عبوس و محزون بود. (شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید معتزلی ج ۴ ص ۹۵)

حسن بصری مردمان را از قیام علیه حجاج بن یوسف این خونریز بزرگ تاریخ باز می داشت. (طبقات ابن سعد ج ۷ ص ۱۶۳)

صراط مستقیم را همان راه خلفای راشدین می دانست. می گوید: رسول خدا در زمان حیاتش یک ترس عمده داشت و آن این بود که بمیرد در حالی که ابوبکر را خلیفه خود قرار نداده باشد. (مناظرات علی مردانی ص ۹۳ به نقل از تاریخ شام ابن عساکر)

حسن بصری نود سال عمر کرد و روزگار پنج تن از ائمه(ع) را درک نمود اما نزد هیچکدام از آنها نرفت. (روضات الجنات خوانساری ج ۳ ص ۲۵۱)

با آنکه واقعه کربلا را درک نمود اما از یاری حضرت ابی عبد الله(ع) خود داری کرد.

حجاج بن یوسف سقفی - این جنایتکار بزرگ تاریخ - می گوید: اگر می خواهید یک مرد حقیقی واقعی را بشناسید به نزد حسن بصری بروید. (عطار نیشابوری، تذکرة الأولیاء، بخش حسن بصری)

حسن بصری یک مکتب زهد گرایانه افراطی را پایه گذاری کرد و سپس شاگردان مکتب وی تصوف را بنا نهادند.

حسن بصری در نگاه رجالیون شیعه:

ابوعلی حائری صاحب منتهی المقال بیان می دارد: مذمت حسن بصری، از طریق شیعه به تواتر رسیده است. (منتهی المقال ج ۲ ص ۳۶۵)

کشی در رجالش می گوید: حسن بصری با اهل هر فرقه ای با آنچه متمایل بودند برخورد می کرد و تظاهر به ریاست می کرد و رئیس قدری مسلکان بود. (اعیان الشیعه ج ۳ ص ۵۱۳)

صاحب معجم رجال در مورد حسن بصری می گوید: با اهل هر فرقه ای به آنچه متمایل بودند برخورد و تظاهر به ریاست می کرد و رئیس قدریان بود. (آیت الله خویی، معجم رجال

الحدیث ج ۴ ص ۲۷۳)

آیات را: "يُؤْفُونَ بِالَّذِرِّ وَيَخَافُونَ يَوْمًا كَانَ شَرُّهُ مُسْتَطِيرًا (۷) وَيُطْعِمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا (۸) إِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللَّهِ لَا نُرِيدُ مِنْكُمْ جَزَاءً وَلَا شُكْرًا"

: «آنها به نذر خود وفا می‌کنند، و از روزی که شرّ و عذابش گسترده است می‌ترسند، (۷) و غذای (خود) را با اینکه به آن علاقه (و نیاز) دارند، به «مسکین» و «یتیم» و «اسیر» می‌دهند! (۸) (و می‌گویند): ما شما را بخاطر خدا اطعام می‌کنیم، و هیچ پاداش و سپاسی از شما نمی‌خواهیم!»^۲

درباره خاندان عصمت و طهارت می‌داند.^۳

ابن عربی محبت به اهل بیت (ع) را برابر با محبت پیامبر (ص) دانسته و تصریح کرده است که دشمنی و خیانت به ایشان در واقع دشمنی و خیانت به آن حضرت است، چنانکه در فتوحات نوشته است: کسانی که اهل بیت رسول خدا را دشمن می‌دارند و به آنان خیانت می‌ورزند گویا با خود رسول خدا دشمنی کرده و به وی خیانت ورزیده اند. لازم است همان طور که باید رسول خدا (ص) را دوست بداریم، اهل بیت او را نیز دوست بداریم و از عداوت و کراهت نسبت به آنان اجتناب کنیم.

خوانساری صاحب روضات الجنات می‌گوید: در هنگام وقوع جنگ جمل به دوستان خود گفت: بهتر است بی طرف باشیم و از این فتنه در امان بمانیم. (روضات الجنات ج ۳ ص ۲۷ و ۳۴)

^۱ فتوحات مکیه ج ۱ ص ۱۵۱

^۲ دهر/ ۷ تا ۹

^۳ از ابن عباس نقل شده: حسن و حسین (ع) بیمار شدند. پیامبر (ص) با جمعی از یاران به عیادتشان آمدند و به علی (ع) گفت. ای ابا الحسن! خوب بود نذری برای شفای فرزندان خود می‌کردی. علی (ع) و فاطمه (س) و فضّه که خادمه آنها بود نذر کردند که اگر آنها شفا یابند سه روز روزه بگیرند (طبق بعضی از روایات حسن و حسین نیز گفتند ما هم نذر می‌کنیم روزه بگیریم) چیزی نگذشت که هر دو شفا یافتند. در حالی که از نظر غذایی دست خالی بودند، علی (ع) سه من جو تهیه نمود و فاطمه (س) یک سوم آن را آرد کرد و نان پخت. هنگام افطار ساتلی به در خانه آمد و گفت: السلام علیک یا اهل بیت محمد. مستمندی از مستمندان مسلمین هستم. غذایی به من بدهید خداوند به شما از غذاهای بهشتی مرحمت کند. آنها همگی مسکین را بر خود مقدم داشته و سهم خود را به او دادند و آن شب جز آب نوشیدند. روز دوم همچنان روزه گرفتند. موقع افطار وقتی که غذا آماده کرده بودند (همان نان جوین) یتیمی بر در خانه آمد. آن روز نیز ایثار کردند و غذای خود را به او دادند و بار دیگر با آب افطار کردند و روز بعد را نیز روزه گرفتند. در سومین روز اسیری به هنگام غروب آفتاب بر در خانه آمد باز هم سهم غذای خود را به او دادند. هنگامی که صبح شد علی (ع) دست حسن و حسین (ع) را گرفته و خدمت پیامبر (ص) آورد. هنگامی که پیامبر (ص) آنها را مشاهده کرد دید از شدت گرسنگی می‌لرزند! فرمود: این حالی که در شما می‌بینم برای من بسیار گران است. سپس برخاست و با آنها حرکت کرد. هنگامی که وارد خانه فاطمه (س) شد دید در محراب عبادت ایستاده، در حالی که از شدت گرسنگی شکم او به پشت چسبیده و چشم هایش به گودی نشسته است. پیامبر (ص) ناراحت شد. در همین هنگام جبرئیل نازل گشت و گفت ای محمد! این سوره را بگیر. خداوند با چنین خاندانی به تو تهنیت می‌گوید، سپس سوره «هل أتى» را بر او خواند.

آنچه بیان شد نص حدیثی است که با کمی اختصار در «الغدیر» به عنوان قدر مشترک میان روایات زیادی که در این باره نقل شده است، و در همان کتاب از ۳۴ نفر ائمه علمای اهل سنت نام می‌برد با ذکر نام کتاب و صفحه آن که این حدیث را در کتاب های خود آورده اند. الغدیر ج ۳ ص ۱۰۷ تا ۱۱۱

بعد می افزاید:

شخص موثقی در مکه به من خبر داد و گفت: من از اعمال شرفاء (سادات) در مکه کراحت داشتم، شبی فاطمه (س) دختر رسول خدا (ص) را در خواب دیدم که از من اعراض می کند و روی بر می گرداند، من بر وی سلام کردم و علت بی مهریش را جويا شدم، پاسخ داد: تو از شرفاء بد گویی می کنی، گفتم: ای بانوی من آیا کارهای آنان را درباره مردم نمی بینی؟! فرمود: آیا ایشان فرزندان من نیستند؟ پس من از کار خود توبه کردم و آن حضرت به من عنایت فرمود و از خواب بیدا شدم.

ابن عربی پس از نقل این واقعه دو بیت زیر را سرود:

فأهل البيت هم أهل السيادة   فلا تعدل بأهل البيت خلقاً
فبعضهم من الإنسان خسر   حقیقی و حبه عبادۃ

یعنی: در بزرگی و سیادت احدی را با اهل بیت برابر و مساوی بدان که آنان شایسته سیادت و بزرگی هستند. خصومت و دشمنی با آنان زیان و خسران حقیقی است و دوستیشان عبادت است.

ابن عربی معتقد است بر اینکه همه شرفاء (سادات) در حکم آیه مبارکه "إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً"^۱

: "خداوند فقط می خواهد پلیدی و گناه را از شما اهل بیت دور کند و کاملاً شما را پاک سازد."

داخلند و مطهرند و این عنایتی است از سوی خداوند به آنان به جهت شرف و احترام رسول خدا (ص) اما حکم این شرف در آخرت و روز جزا ظاهر می شود، نه در دنیا که اگر در دنیا مرتکب خطایی شوند، باید کیفر ببینند و بر آنها حد جاری گردد که رسول

^۱ فتوحات مکیه ج ۴ ص ۱۳۹

^۲ احزاب/ ۳۳

خدا(ص) درباره دخترش فاطمه(س) فرمود: اگر فاطمه دختر محمد دزدی کند، دستش بریده می شود. اما با وجود این، مذمت ایشان جایز نمی باشد.^۱

اما این عقیده بر خلاف عقیده شیعه و بسیاری از علمای عامه است، زیرا طبق روایات فراوان این آیه در شأن خمسه طیبه نازل شده است و سادات شامل این آیه نمی شوند. این روایات در کتب اهل تسنن و تشیع به قدری زیاد است که بعضی از محققین آن را متواتر می دانند. بنا بر این برداشت ابن عربی از آیه تطهیر، برداشت نا درستی است.

به چند حدیث از منابع مشهور اهل سنت در این باره توجه فرمایید:

«عطاء بن یسار عن أم سلمة: فی بیتی نزلت: "إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً". قالت: فأرسل

رسول الله(ص) الى عليّ و فاطمة و الحسن و الحسين، فقال: هؤلاء اهل بيتي».^۲

: «عطاء بن یسار به نقل از ام سلمه: آیه شریفه: "إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً" در خانه من

نازل شد. او می گوید: آنگاه پیامبر(ص) علی، فاطمه، حسن و حسین(ع) را حاضر کرد و فرمود: اینان اهل بیت من هستند».

«صفیة بنت شیبه: قالت عائشة: خرج النبی(ص) غداة و علیه مرط مرحّل من شعر اسود، فجاء الحسن بن علیّ فأدخله، ثمّ جاء

الحسین فدخل معه، ثمّ جاءت فاطمة فأدخلها، ثمّ جاء علی فأدخله. ثم قال: "إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً"».^۳

: «صفیه دختر شیبه: عایشه گفت: پیامبر(ص) بامداد خارج شد در حالی که پوشش پشمی نقش داری از موی سیاه بر تن داشت.

پس حسن بن علی آمد و پیامبر او را در زیر آن جای داد. سپس حسین آمد و داخل شد، در پی او فاطمه آمد که پیامبر او را نیز در

زیر پوشش خود جای داد و سر انجام علی آمد که پیامبر او را نیز در زیر پوشش خود جای داد و سپس فرمود: "إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ

لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً"».

^۱ فتوحات مکیه ج ۱ ص ۱۹۶ و ۱۹۷

^۲ المستدرک علی الصحیحین ج ۳ ص ۱۵۸ حدیث ۴۷۰

^۳ صحیح مسلم ج ۴ ص ۱۸۸۳ حدیث ۲۴۲۴

«ابو سعید خدری عن ام سلمة: أن هذه الآية نزلت في بيتها: "إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا" قالت: و أنا جالسة على باب البيت، فقلت: أنا يا رسول الله أأنت من أهل البيت؟ قال: إنك إلى خيره أنت من أزواج النبي - قالت: و في البيت رسول الله (ص) و عليّ و فاطمة و الحسن و الحسين رضی الله عنهم»^۱.

«ابو سعید خدری به نقل از ام سلمه: این آیه "إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا" در خانه او نازل شده است. ام سلمه می گوید: من بر در خانه نشسته بودم. عرض کردم: یا رسول الله! آیا من از اهل بیت نیستم؟ فرمود: تو به سوی خیر روانه ای. تو از همسران پیامبری. (یعنی همسران پیامبر شامل این آیه نمی شوند) ام سلمه می گوید: این در حالی بود که پیامبر (ص) و علی و فاطمه و حسن و حسین - رضی الله عنهم - در خانه بودند.

«شهر بن حوشب عن أم سلمة: إن النبي (ص) جلل عليّ و حسن و حسين و فاطمة كساء ثم قال: اللهم هؤلاء بيتي و خاصتي، اللهم أذهب الرجس و طهرهم تطهيراً. فقالت أم سلمة: و أنا منهم؟ قال: إنك إلى خير».

شهر بن حوشب به نقل از ام سلمه: پیامبر (ص) عبايي بر علي، حسن، حسين، فاطمه (عليهم السلام) افکند و سپس فرمود: بارخدايا! اينان اهل بيت من و خواص من هستند. خدايا! هر گونه پلیدی را از آنها دور کن و کاملاً پاکشان گردان. ام سلمه گفت: آیا من از ایشانم؟ پیامبر فرمود: (نه، اما) تو به سوی نیکی و خیر هستی.

«إن رسول الله (ص) قال لفاطمة: اثتيني بزوجك و ابنك، فجاءت بهم، فالقى عليهم كساء فديكاً، قال: ثم وضع يده عليهم ثم قال: اللهم إن هؤلاء آل محمد فاجعل صلواتك و بركاتك على محمد و آل محمد و على آل محمد إنك حميدٌ مجيدٌ.

قالت أم سلمة: فرفعت الكساء لأدخل معهم، ف جذبته من يدي و قال: إنك على خير»^۲.

«پیامبر به فاطمه فرمود: همسر و دو پسرت را نزد من بیاور. او نیز آنها را آورد. پیامبر عباي فدکی خود را بر آنها افکند و سپس دستش را روی آنها قرار داد و فرمود: بار خدايا! اينان خاندان محمد هستند. درود و برکات خود را بر محمد و خاندان محمد بفرست

^۱ تفسیر طبری ج ۱۲ جزء ۲۲

^۲ مسند احمد بن حنبل ج ۱۰ ص ۲۲۸

که تو ستوده و بزرگواری. من عبا را کنار زدم تا همراه آنها در زیر آن جای گیرم، ولی پیامبر آن را از دست من کشید و گفت: تو بر خیر و نیکی هستی».

و احادیث فراوان دیگری که بزرگان اهل سنت در این باره نقل کرده اند.

بنابر این، سخن ابن عربی درباره آیه «تطهیر» مخالف اجماع شیعه و بسیاری از علمای اهل سنت است.

به هر حال تعریف و تمجید ابن عربی از اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام نمی تواند دلیل تشیع وی باشد، زیرا بسیاری از علمای اهل سنت، مانند: حاکم حسکانی نیشابوری، ابن ابی الحدید معتزلی، شیخ سلیمان حنفی قندوزی، ابن عساکر، مسعودی، ابن اثیر و دیگران در آثارشان در مناقب خاندان عصمت و طهارت حدیث نقل کرده اند و سخن گفته اند.

۴) ابن عربی عمل به قیاس را در دین جایز نمی داند، برخی از طرفدارانش می گویند: چون این عقیده (حرام بودن قیاس در دین) مختص تشیع است، پس باید گفت: ابن عربی شیعه است، زیرا فقهای اهل سنت در استنباط احکام شرعی قیاس را در برابر کتاب و سنت و اجماع دلیل مستقل پنداشته اند و عمل به مقتضای آن را واجب دانسته اند، در صورتی که ابن عربی عمل به قیاس را درست نمی داند.

ابن عربی در کتاب فتوحات مکیه می گوید:

«جز خداوند شارعی نیست. خداوند به پیامبرش فرمود:

"إنا أنزلنا عليك الكتاب لتحكم بين الناس لما أراك الله": "ما قرآن را برای تو فرستادیم تا میان مردم حکم کنی به آنچه خداوند به تو نمایانده است".

و نگفت به آنچه خودت دیده ای، بلکه خداوند وی را در قضیه عایشه و حفصه که به سوگند، امری را بر خود حرام کرده بود مورد عتاب قرار داد و فرمود: ای پیامبر چرا برای خوشنودی زنان بر خود آنچه را خدا حلال کرده حرام می کنی، این تازه در خصوص پیامبر(ص) بود که معصوم و مصون از خطا بود تا چه رسد به رأی کسی که معصوم نیست و احتمال خطایش بیش از صواب

است. جایز نیست خداوند را به رأی خود که از کتاب و سنت و اجماع استنباط نشده عبادت کرد و اما قیاس، من به آن قائل نیستم و از آن متابعت نمی‌کنم»^۱.

جواب: تنها شیعه امامیه نیست که عمل به قیاس را جایز نمی‌داند، بلکه از ائمه اهل سنت نیز محمد بن داوود ظاهری و پیروانش که ابن عربی یکی از آنها بود، از قیاس دوری جسته‌اند و اگر دوری از قیاس نشانه تشیع باشد، در این صورت باید داوود ظاهری و پیروان وی را شیعه دانست و شیعه زیدیه را که مانند جمهور فقهای اهل سنت که عمل به قیاس را پذیرفته‌اند، سنی نامید.^۲

این مطالبی که ذکر شد عمده‌ترین دلالتی است که طرفدارانش برای اثبات تشیع ابن عربی به آن استناد می‌کنند. اما حقیقت این است که ابن عربی شیعه نیست، و ادله و شواهدی که برای اثبات تشیع او آورده شده به هیچ وجه کافی نمی‌باشد و این مطلبی است که حتی بعضی از طرفدارانش هم به آن اعتراف کرده‌اند.^۳ و کسانی که برای اثبات تشیع او تلاش کرده‌اند تلاششان بیخود و بی‌ثمر است، اگر چه ابن عربی در مواردی نسبت به اهل بیت عصمت و طهارت (ع) ادای احترام و اظهار محبت کرده و احیاناً سخنانی هم بر زبان آورده که کم و بیش با معتقدات شیعه هم سنخ می‌نماید، ولی باز هم برای اثبات تشیع وی کافی نمی‌باشد و طبق گفته‌ها و نوشته‌هایش به ویژه کتاب فتوحاتش که استوارترین سند عقاید و افکار اوست، او سنی صوفی وحدت وجودی است که در فروع، خود به اجتهاد می‌پردازد و از هیچ کدام از ائمه اهل سنت تقلید نمی‌نماید.

دکتر جهانگیری که یکی از چهره‌های سرشناس عرفان ابن عربی است، بعد از تحقیقی جامع در مذهب ابن عربی می‌نویسد:

«اغلب مورخان و نویسندگان شرح حال ابن عربی، وی را در جرگه علمای اهل سنت و جماعت قرار داده‌اند... و بعضی از بزرگان و

---

^۱ فتوحات مکیه ج ۳ باب ۳۱۸ ص ۶۹ نه‌ایة السؤل

^۲ احکام ابن حزم ج ۷ ص ۵۳ تا ۵۶ نه‌ای الرسول ج ۳ ص ۸ به نقل از کتاب «داوریهای متضاد درباره محی‌الدین عربی» داوود الهامی ص ۱۳۹

^۳ (همان گونه که قبلاً ذکر شد) از طرفداران جدی ابن عربی مرحوم سید محمد حسین حسینی تهرانی در کتاب روح مجرد ص ۳۳۰ بعد از ذکر ادله دو طرف می‌گوید: «اگرچه از امثال این گونه عبارات (که دال بر تشیع اوست) با وجود کلمات متضافه دیگری که مرجح سنیت اوست، اثبات تشیع وی مشکل است».

همچنین مرحوم آشتیانی از مدافعان جدی ابن عربی می‌گوید: «ابن عربی مانند بسیاری از طوایف اهل سنت و جماعت که در زمره مشایخ و اقطاب و اتباع ارباب تصوف اند، از ارباب سنت و جماعت است. این گفته که هر صوفی شیعی است و هر شیعی نیز عارف بر اصل و اساس صحیح استوار نیست، و نباید از روی تعصب به قول نادرست معتقد شد». مقدمه شرح

فصوص الحکم ص ۱۲

سر شناسان شیعه اثنا عشریه نیز وی را شیعه اثنا عشری پنداشته اند... با اینکه احتمال شیعه بودنش بسیار ضعیف است و ظن غالب بر این است که وی سنی بوده است، نهایت سنی صوفی وحدت وجودی که احياناً به وحدت ادیان نیز تفوه کرده است.^۱

این محقق عرصه عرفان و تصوف در جای دیگر کتابش می نویسد: «مسلم است که هیچ شیعه ای ازدل روا نمی دارد چنین سخنانی را که ابن عربی بر زبان آورده بر زبان آورد، (بیان عصمت عمر، تهمت به پیروان اهل بیت، مدح فراوان ابوبکر، ولی کامل دانستن متوکل عباسی، بیان احادیث متعدد جعلی در مقام شیخین و...) بالاخره آنان که در اثبات تشیع ابن عربی کوشیده اند با اینکه نیتشان خالص و قصدشان پاک است، سعیشان عاطل و باطل است... او نه شیعه به معنای متداول لفظ است و نه سنی به معنای متعارف آن، بلکه او یک صوفی وحدت وجودی است که هم وجود را واحد می داند و هم احياناً دین و مذهب را.»^۲

---

^۱ محی الدین ابن عربی، چهره برجسته عرفان اسلامی ص ۴۸۲

^۲ همان ص ۴۵۱

۸- دلائل شیعه نبودن ابن عربی

در آثار ابن عربی دلائل متعددی موجود است که مشخص می کند وی شیعه نبوده است. هر محقق منصفی آن ادله را بدون تعصب بررسی کند به این نتیجه قطعی می رسد که وی تابع مکتب نورانی خاندان طهارت علیهم السلام در اصول و فروع نبوده است. در این بخش برخی از آن ادله را در شانزده شماره مورد بررسی قرار می دهیم:

۱) نص و دلیل قطعی بر شیعه نبودن ابن عربی

ابن عربی به صراحت می گوید که پیامبر (ص) وفات نمود و هیچ کس را به عنوان جانشین بعد از خود انتخاب نکرد:

«و لهذا مات رسول الله (ص) و ما نصّ بخلافته عنه الی احد ولا عینه...»^۱

ترجمه: «رسول خدا (ص) رحلت کرد و به خلافت احدی تصریح نکرد و برای خود خلیفه تعیین نفرمود».

ابن عربی در ادامه می نویسد: «لعلمه أن فی عباد الله من يأخذ الخلافة عن ربّه فیکون خلیفة عن الله مع الموافقة فی الحکم المشروع».^۲ ترجمه: چون می دانست که بین بندگان خدا کسی است که خلافت را از پروردگارش می گیرد (یعنی ابوبکر) و به این خصومت که [آنچه به او وحی می شود و از خدای می گیرد] موافق حکمی است که به وسیله پیامبر (ص) تشریح شده است.

این بیان ابن عربی مخالف اجماع قطعی شیعه است. هیچ اختلافی بین گروه ها و طوایف مختلف شیعه بر این مسأله نیست که پیامبر بزرگوار اسلام (ص) در سال دهم هجری قمری در واقعه غدیر خم در نزد دهها هزار نفر از طرف خداوند متعال امیر مؤمنان علی (ع) را به عنوان امام و خلیفه معین نمود. این واقعه را حتی بسیاری از محدثان و مورخان اهل سنت ثبت کرده اند.^۳

^۱ فصوص الحکم فص داوودیه

^۲ همان

^۳ در اهمیت این رویداد تاریخی همین اندازه کافی است که این واقعه تاریخی را صد و ده صحابی نقل کرده اند، بلکه تنها در کتاب های دانشمندان اهل تسنن نام صد و ده تن به چشم می خورد. (الغدیر ج ۱ ص ۱۴ تا ۱۶) در قرن دوم اسلامی که عصر تابعان است هشتاد و نه تن از آنان به نقل این حدیث پرداخته اند و راویان حدیث غدیر در قرن های بعدی همگی علماء و دانشمندان اهل تسنن می باشند. سید و شصت تن از آنها این حدیث را در کتاب های خود بیان کرده اند. (الغدیر ج ۱ ص ۶۲ تا ۱۵۱) چند نفر از بزرگان حدیث از اهل تسنن که حدیث غدیر را نقل کرده اند:

حضرت آیه الله العظمی امام خمینی (ره) در جواب ابن عربی با بیانی قاطع می فرماید:

«الخلافة المعنوية التي هي عبارة عن المكاشفة المعنوية للحقايق بالإطلاع على عالم الأسماء أو الإعيان، لا يجب النص عليها. و أما الخلافة الظاهرة التي هي من شئون الأنبياء و الرسالة التي هي تحت الأسماء الكونية، فهي واجب اظهارها. و لهذا نصّ رسول الله (ص) على الخلفاء الظاهرة. و الخلافة الظاهرة كالنبوة تكون تحت الأسماء الكونية. فكما يكون النبوة من المناصب الإلهية التي من آثارها الأولوية على الأنفس و الأموال، فكذا الخلافة الظاهرة و المنصب الإلهي أمر خفي على الخلق لا بدّ من إظهاره بالتنصيص. و لعمر الحبيب يكون التنصيص على الخلافة من أعظم الفرائض على رسول الله (ص) فإنّ تضييع هذا الأمر الخطير الذي بتضييعه يتشتت امر الأمة و يختلّ أساس النبوة و يضمحلّ آثار الشريعة، من أقبح القبائح التي لا يرضى أحد أن ينسبها الى أوسط الناس فضلاً عن نبيّ المكرّم و رسول معظّم. نعوذ بالله من شرور أنفسنا. تدبّر!»^۱

ترجمه: «خلافت معنويه كه عبارت است از مكاشفه معنويه حقائق كه به واسطه اطلاع پیدا كردن بر عالم اسماء يا اعيان، واجب نيست كه براي معرفي آن تصريح و نصي به عمل آيد. و اما خلافت ظاهريه كه از لوازم و شئون نبوت خداوندي و رسالتي است كه در تحت اسماء كونيّه واقع است، واجب است كه آن را معرفي نمود. و بر اين اصل است كه رسول خدا(ص) براي معرفي و شناساندن خلفاء ظاهريه تصريح و تنصيص به عمل مي آورد. و خلافت ظاهريّه همچون اصل نبوت است كه در تحت اسماء كونيّه واقع مي باشد. بنابراین، همچنان كه نبوت از مناصب الهيه است كه از آثارش اولويت بر نفوس و اموال است، همينطور است خلافت ظاهريه. و منصب الهی امری است پنهان از افكار و اندیشه مردم، و گریز و گزیری نیست مگر آنکه با تصريح و تنصيص آن را اظهار و تعريف نمود. و

احمد بن حنبل شيباني به ۴۰ سند نقل کرده است.

ابن حجر عسقلاني به ۲۵ سند نقل کرده است.

جزري شافعي به ۸۰ سند نقل کرده است.

ابو سعيد سجستاني به ۱۲۰ سند نقل کرده است.

نسائي به ۲۵۰ سند نقل کرده است.

ابو العلاء همداني به ۱۰۰ سند نقل کرده است.

ابو العرفان حبان به ۳۰ سند نقل کرده است. (الغدیر ج ۱ ص ۱۴)

^۱ تعلیقات علی شرح فصوص الحکم و مصباح الانس ص ۱۹۶ و ۱۹۷

سوگند به جان دوست که تنصیب بر خلافت از عظیم ترین فرائض و واجبات است بر رسول اکرم(ص)، به علت آنکه تزییع و اهمال در این امر خطیری که با تزییع آن، امر اُمت متشکّت و متفرّق می گردد و اساس نبوّت اختلال می پذیرد و آثار شریعت مضمحل می شود، از زشت ترین اعمال زشتی است که هیچ کس راضی نیست آن را به یکی از مردمان عامی و متوسط الدرایه نسبت دهد، تا چه رسد نسبت آن را به پیامبری ذوالمجد و الکرّم و رسولی بزرگ داشته شده. ما پناه می بریم به خدا از شرهایی که از نفوسمان بر می خیزد. در این گفتار تدبر و تأمل نما!».

شاید برخی از طرفداران ابن عربی برای توجیه این سخن بگویند: وی چون در شرایط دشواری قرار داشته تقیه کرده است.
جواب:

به هیچ عنوان نمی توان چنین سخنی را پذیرفت، زیرا ابن عربی در مقدمه کتاب فصوص الحکم ادعا دارد که این کتاب را پیامبر اسلام(ص) در عالم مکاشفه به وی داده است و او فقط مترجم آن می باشد، و ادعا دارد که بدون کوچکترین کم و زیادی آن را بیان نموده است.

پس با این ادعای ابن عربی چگونه می توان گفت که وی تقیه کرده است؟!!

استاد حسن حسن زاده آملی که جزء طرفداران و شارحان آثار ابن عربی است، هر چند در مقدمه کتاب «ممد الهمم در شرح فصوص الحکم» ادعای ابن عربی را درباره کتاب فصوص الحکم درست می داند،^۱ اما در این فراز از سخن ابن عربی به وی انتقاد می کند و در پاورقی می نویسد: «شک نیست که رسول الله برای خود وصی تعیین فرمود و آن امیر مؤمنان علی(ع) بود.... باید گفت که

---

^۱ ابن عربی در مقدمه فصوص الحکم می نویسد: «من رسول خدا را در مبشره ای دیدم که در دستش کتابی بود، و به من فرمود: این کتاب فصوص الحکم است. آنرا بگیر و به مردم برسان تا از او نفع برند. من گفتم: شنیدم و اطاعت نمودم».

جناب استاد حسن حسن زاده آملی در صادق بودن ادعای ابن عربی می نویسد:

«این بیان، عذر خواهی است از ابراز آنچه که یافته، زیرا عارف سالک باید امین الله باشد و اسرار دوست را آشکار نکند. اما عذر خواهی می کند که اگر من اظهار کردم به فرمان رسول مأمور بودم». ممد الهمم در شرح فصوص الحکم ص ۴۰۹

شیخ صاحب عصمت نبود و در اول کتاب تصریح کرد که گفت من رسول و نبی نیستم ولی وارثم و حارس آخرتم و چون صاحب عصمت و رسول و نبی نیست، کشف او که اخذ از حق تعالی است به حسب معتقد و سوابق انس و الفت اشتباهی روی آورد.^۱

بنابر این باید گفت:

ابن عربی امیر مؤمنان علی(ع) را خلیفه بلا فصل پیامبر اکرم نمی دانسته و موضوع وصایت آن حضرت را به کلی انکار می کرده است و این دلیل روشنی است که او از شیعه امامیه نبوده و به امامت و ولایت آن حضرت اعتقاد نداشته است.

(۲) وی ابو بکر را خلیفه بلا فصل رسول خدا(ص) می داند

ابن عربی در فتوحات مکیه در شش مورد حدیث «لو كنت متخذاً خلیلاً لاتخذت ابابکر خلیلاً»^۲ را شاهد بر عظمت ابو بکر بلکه همتایی یا تالی تلو پیامبر اکرم(ص) بودن او می داند، بلکه از این حدیث ضرورت خلافت بلا فصل ابو بکر را استفاده کرده است.

در فتوحات مکیه می گوید:

«و ورد فی الخبر لو كنت متخذاً خلیلاً لاتخذت ابابکر خلیلاً لكن صاحبکم خلیل الله فانظروا الی ما تحت هذا من المعنی اللطیف
قال بعضهم:

و تخللت مسلک الروح منی و بدا سمی الخلیل خلیلاً

و قال ما ثمّ إلاّ أسماؤه و لیست سواه و ما فیها دلائل علیه بل هی عینه، و قد تخللها المتخلق الكامل فهو الخلیل.»^۳

ترجمه: در خبر آمده است که «اگر من خلیلی بر می گزیدم ابوبکر را به عنوان خلیل بر می گزیدم، و لکن صاحب شما خلیل الله است.» پس بنگر در ذیل این عبارت چه معنای لطیفی نهفته است. و برخی [در غالب شعر] گفته اند:

«در من همچون روانم (تخلّل و) نفوذ کرده ای. و به همین جهت «خلیل» خلیل نامیده شده است.»

^۱ ممد الهمم در شرح فصوص الحکم ص ۴۱۰

^۲ این حدیث از جعلیات احادیث اهل سنت است. مرحوم علامه امینی در جلد پنجم الغدیر بحث مفصلی راجع به این گونه احادیث جعلی اهل سنت دارد.

^۳ فتوحات مکیه ج ۴ ص ۴۰۴

از اینجاست که خلیل نیست مگر اسمائی برای خلیلش و غیر از او نیست، و در اسماء دلیل هایی بر خلیل نیست بلکه آن اسماء عین خلیلند، آن اسماء در متخلق کامل نفوذ کرده پس او خلیل است.

و نیز در عظمت ابوبکر و همتایی او با پیامبر و استدلال بر خلافت بلا فصل وی در فتوحات می نویسد:

«... و المیم وجود العالم الذی بعث إلیهم و النقطة التي تلیه أبو بکر رضی الله عنه و النقطة التي تلی المیم الثانية محمد... فإنه واقف مع صدقه و محمد(ع) واقف مع الحق و لما لم یصح اجتماع صادقین معا لذلك لم یقم أبو بکر فی حال النبی صلی الله علیه و سلم و ثبت مع صدقه. فلو فقد النبی صلی الله علیه و سلم فی ذلك الموطن و حضره أبو بکر لقام فی ذلك المقام الذی أقیم فیہ رسول الله... المقالة عندنا إنما كانت لأبی بکر رضی الله عنه و یؤیدنا قول النبی صلی الله علیه و سلم لو کنت متخذاً خلیلاً لاتخذت أبا بکر خلیلاً!...»^۱

ترجمه: ...میم وجود عالم است که پیامبر(ص) به سوی آنان مبعوث گردیده، و نقطه ای که به دنبال میم است ابوبکر، و نقطه ای که به دنبال میم دوم است محمد(ص) است. ابوبکر در جایگاه صدقش قرار دارد، و محمد(ص) در جایگاه حق است، و چون درست نیست دو صادق با هم جمع شوند، ابوبکر با وجود پیامبر به پا نمی خیزد و در جایگاه صدقش باقی می ماند و چون پیامبر از جایگاه مفقود شد (رحلت نمود) و ابوبکر حضور داشت به آن مقام به پا می خیزد، و این مقامی است که ابوبکر به آن می رسد، این تفسیر بسم الله الرحمن الرحیم مخصوص ابوبکر است و گفته پیامبر: «لو کنت متخذاً خلیلاً لاتخذت ابابکر خلیلاً...» این معنا را تأیید می کند.

لازمه این سخن این است که اگر رسول خدا(ص) نمی بود ابوبکر حتماً پیامبر می بود، و چون پیامبر رحلت نمود ابوبکر به حق به جای وی قرار گرفت چه این که مقامش این اقتضا را داشت.^۲

^۱ فتوحات مکیه ج ۱ ص ۱۱۰ باب معرفة الأسرار

^۲ دیدگاه محی الدین در مورد خلفا سید علی رضا حسینی ص ۲۷

ابن عربی مکرر در آثار خود به ویژه فتوحات مکیه از عظمت و مقام ابوبکر و عمر سخن می گوید، و این خود گواه است که او شیعه نمی باشد.

البته برخی از پیروان ابن عربی برای تبرئه وی به دو چیز متوسل می شوند:

۱- این ها تحریفات کتاب ابن عربی است.

جواب:

چون این گونه مطالب در معتبر ترین و نفیس ترین نسخه های خطی وی موجود است نمی توان با ادعای تحریف سرپوش روی آن گذاشت و موجه نمود.

همچنین اگر این گونه مطالب که به صورت فراوان در آثار ابن عربی موجود است را جزو تحریفات بدانیم، دیگر هیچ اعتباری نباید برای نوشته های ابن عربی قائل شد! زیرا زمانی که نسخه های نفیس خطی را آمیخته با جعلیات بدانیم در نزد هر عاقلی دیگر مطالب منتسب به ابن عربی اعتبار ندارد.

۲- ابن عربی در این گونه موارد تقیه کرده است.

جواب:

الف: تقیه یعنی کتمان عقیده و در موارد نادری به خاطر شرایط دشوار خلاف عقیده سخن گفتن و نوشتن، اما اگر گوینده یا نویسنده ای در آثارش دائم از عقیده ای بگوید و روی آن تأکید کند حمل بر تقیه نمی شود. ابن عربی در سراسر کتاب فتوحات مکیه از خلفا (ابوبکر و عمر) سخن گفته و احادیث جعلی در شأن آنها ذکر نموده و این گونه نوشتن با مقام تقیه سازگاری ندارد.

ب: آن کس که برای اثبات مطلبی استدلال های گوناگون می آورد هرگز آن سخن را نمی توان حمل بر تقیه کرد. ابن عربی در کتاب فتوحات مکیه عمر بن خطاب را معصوم معرفی می کند، سپس برای اثبات آن ادعا احادیث جعلی را به استخدام می گیرد و استدلال های گوناگونی را مطرح می کند و این با تقیه منافات دارد.

چند نمونه از تعریف و تمجیدهای ابن عربی در شأن ابوبکر و عمر.

محمی الدین برای برخی از رجال الله مقام شامخی قائل است و در بین آنان ابوبکر را صاحب بالاترین مرتبه و مقام می داند.

در فتوحات مکیه می نویسد:

«حتی لا ینوون إلا ما أمرهم الله به أن ینووه و یقصدوه و هذا غایة ما یقدر علیه رجال الله و هذه الطائفة فی الرجال قلیلون فإنه مقام ضیق جداً یحتاج صاحبه إلى حضور دائم و أكبر من كان فیہ أبو بکر الصدیق رضی الله عنه و لهذا قال عمر بن الخطاب رضی الله عنه فیہ فی حرب الیمامة فما هو إلا أن رأیت أن الله عز و جل قد شرح صدر أبی بکر للقتال فعرفت أنه الحق لمعرفة عمر باشتغال أبی بکر بباطنه فإذا صدرت منه حركة فی ظاهره فما تصدر إلا من إله و هو عزیز... یقولون هذا کلام ما خرج إلا من «ال» ای هو کلام الهیّ ما هو کلام مخلوق»^۱

ترجمه: ...تا آنجا که نیت نمی کنند مگر آنچه را خدا به آنان امر کرده باشد که قصد و نیت کنند و این مقام بالاترین مقامی است که رجال الله می توانند به آن راه یابند و این گروه بسیار اندکند چون هر کسی به این مقام راه نمی یابد و این مقام نیاز به حضور دائم دارد.

بزرگترین شخصی که به این مقام دست یافته ابوبکر صدیق است. از این رو در جنگ یمامه عمر درباره ابوبکر گفت: حقانیت این جنگ را نیافتم جز به اینکه دیدم خدا سینه ابوبکر را برای جنگ گشاده نموده است. پس دانستم که آن حق است.

زیرا عمر اشتغال ابوبکر را به باطنش شناخته بود. پس کسانی که به این مقام می رسند حرکتی در رفتار ظاهری آنان سر نمی زند مگر «ال» و آن کمیاب است. می گویند: این سخن نیست مگر از «ال» یعنی کلام خدایی است و سخن مخلوق نیست.

از این سخنان این گونه استفاده می شود که ابوبکر در پندار محمی الدین نه تنها در گفتار و کردار معصوم بوده است بلکه در فکر نیز معصوم بوده تا آن جا که کلام وی کلامی الهی است.^۲

^۱ فتوحات مکیه ج ۱ ص ۲۱۲ باب الثالث و الثلاثون

^۲ دیدگاه محمی الدین درباره خلفا ص ۲۰

به همین جهت است که ابن عربی در فتوحات آورده است که اگر بندگان خالص الهی بخواهند از هر کدام از درهای بهشت وارد شوند وارد می شوند، اما ابوبکر از تمام درهای بهشت وارد می شود:

« وجوه كثيرة، فيفضل غيره، ممن ليس له ذلك. و لذلك لما ذكر رسول الله - ص - الثمانية الأبواب من الجنة أن يدخل من أيها شاء، قال أبو بكر: "يا رسول الله! و ما على الإنسان أن يدخل من الأبواب كلها؟" - قال رسول الله - ص -: "أرجو أن تكون منهم، يا أبا بكر."»^۱

ترجمه: وجوه زیادی در ابوبکر وجود دارد که موجب برتری او بر دیگرانی است که این وجوه در آنان نیست. از این رو است که چون پیامبر(ص) فرمود: بهشت را هشت در است که از هر دری که بخواهند وارد می شوند. ابوبکر گفت: چه می شد که انسان از همه درها وارد می شد؟ پیامبر(ص) فرمود: امیدوارم تو از آنان باشی....

در بینش ابن عربی ابوبکر دانا ترین مردم به اسرار و شأن نزول آیات قرآن بود.

در فتوحات مکیه آورده است:

«فأنزل عليه «إذا جاء نصر الله و الفتح»... و لما تلا رسول الله صلى الله عليه و سلم هذه السورة بكى أبو بكر الصديق رضي الله عنه وحده دون من كان في ذلك المجلس و علم أن الله تعالى قد نعى إلى رسول الله صلى الله عليه و سلم نفسه و هو كان أعلم الناس به و أخذ الحاضرون يتعجبون من بكائه و لا يعرفون سبب ذلك...»^۲

ترجمه: چون بر پیامبر(ص) «إذا جاء نصر الله و الفتح» نازل گردید و آن حضرت این سوره را تلاوت فرمود، در میان حاضران مجلس تنها ابوبکر گریست و دانست که خداوند به این وسیله خبر رحلت پیامبر(ص) را داده است زیرا ابوبکر دانا ترین مردم به این امر بود. اهل مجلس همه از گریه او تعجب کردند چون سبب آن را نمی دانستند.

^۱ فتوحات مکیه ج ۱ ص ۳۱۸ باب الخامس و الستون

^۲ فتوحات مکیه ج ۱ ص ۱۸۱ باب الثالث و العشرون

محي الدين ابوبكر را فاضل ترين شخص به خلافت مي داند و راه و روش اهل سنت را همان راه و روش حق مي داند و دعا مي کند که خداوند همیشه وی را از اهل سنت قرار دهد:

«إعلم أنه ليس في أمة محمد(ص) من هو افضل من ابي بكر غير عيسى(ع)... اعلم أن السرّ الذي وقر في صدر ابي بكر رضی الله عنه و فضل به على غيره هو القوّة التي ظهرت فيه يوم موت رسول الله(ص) فكانت له كالمعجزة في الدلالة على دعوى الرسالة، فقوى حين ذهلت الجماعة لأنه لا يكون صاحب المتقدم و الإمامة إلّا صاحباً غير سكران، فكان و هو الحقيق بالتقدم و لا يقدر في كماله و استحقاقه الخلافة كراهة بعض الناس فان ذلك مقام الهی قال تعالى: «و لله يسجد من في السماوات و الأرض طوعاً و كرهاً» فإذا كان بعض الناس يسجد لمن بيده ملكوت السماوات و الأرض كرهاً لا طوعاً فكيف بحال ابي بكر أو غيره فعلم أنه لا بدّ من طائع و كاره و لو كان يدخل في الأمر على كره لأجل شبهة تقوم عنده إذا كان ذا دين... فالله تعالى يحفظنا من الفضول و من المخالفة أهل السنّة و الجماعة آمين»^۱.

ترجمه: بدان که در امت محمد(ص) کسی که از ابو بکر افضل باشد غیر از عیسی (ع) نیست... و بدان که رازی که در سینه ابوبکر جای گرفته بود که به واسطه آن بر دیگران برتری یافت، همان نیرویی بود که روز رحلت پیامبر(ص) در ابوبکر ظاهر گردید و آن نیرو برای ابوبکر مانند معجزه ای بود که بر حقانیت ادعای رسالت دلالت داشت، پس نیرومند بود آنگاه که (به واسطه عظمت مصیبت) عقل از سرها پریده بود، زیرا سزاوار امامت و تقدم نیست مگر کسی که هوشیار و غیر مست باشد، پس ابوبکر همان کسی بود که سزاوار بود که [برای خلافت] مقدم داشته شود، و در کمال و استحقاق برای خلافتش ناخشنودی برخی از مردم اشکال وارد نمی کند، چون این مقام الهی است. خداوند فرموده است: «هر کس که در آسمان ها و زمین است برای خدا سجده می کند چه با رغبت و چه با خشنودی» پس هنگامی که بعضی از مردم برای خدایی که ملکوت آسمان ها و زمین به ید قدرت اوست با ناخشنودی و کراهت

^۱ فتوحات مکيه ج ۳ ص ۱۶ باب الثالث و ثلاثمائة ص ۳۲۹

سجده می کنند پس حال ابوبکر و غیر او چگونه خواهد بود. پس دانسته شد که در هر حال نسبت به خلافت راضی و نا راضی وجود دارد.... خداوند ما را از فضولی و مخالفت با اهل سنت و جماعت نگاه دارد آمین.

ابن عربی در این سخن، نا خشنودی حضرت علی(ع) و سلمان فارسی و ابوذر غفاری نسبت به خلافت ابوبکر را به نا خشنودی برخی از مخلوقات نسبت به خضوع در برابر خداوند متعال تشبیه کرده است!^۱

وی در شأن و منزلت عمر بن خطاب هم سخنان فراوانی دارد، به عنوان نمونه: محی الدین معتقد است که ملائکه با عمر سخن می گویند و به اصطلاح وی، او محدث است. او از قول پیامبر در فتوحات مکیه می گوید:

«قال إن یکن فی امتی محدثون فعمر منهم فقد أثبت النبی صلی الله علیه و سلم أن ثم من یحدث ممن لیس بنبی و قد یحدث بمثل هذا فإنه خارج عن تشریح الأحکام من الحلال و الحرام... و الله یقول لمن عمل منا بما شرع الله له إن الله یعلمه و یتولی تعلیمه بعلموم أنتجتها أعماله قال تعالی «وَأَتَّقُوا اللَّهَ وَ يُعَلِّمُكُمُ اللَّهُ وَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ» وَ قَالَ إِنَّ تَتَّقُوا اللَّهَ یَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَاناً» وَ من أقطاب هذا المقام عمر بن الخطاب و أحمد بن حنبل.^۲

ترجمه: پیامبر(ص) فرمود: اگر در امت من محدث هایی (کسانی که ملائکه با آنان سخن می گویند) باشند عمر از آنان است. پیامبر(ص) ثابت کرده است که حتماً کسانی هستند که با ملائکه سخن می گویند و پیامبر نیستند و این چنین سخن گفتن تشریح احکام از قبیل حلال و حرام کردن نیست... خدا درباره کسانی از ما که به آنچه خدا تشریح نموده عمل می کنند می گوید: خدا او را تعلیم می دهد و خود برای وی آموزش علومی را عهده می گیرد که اعمالش را برای او انتخاب کرده است. خدا فرموده است: «از خدا بپرهیزید و خدا به شما می آموزد و خدا به هر چیزی آگاه است» و نیز فرموده است: «اگر تقوا پیشه کنید خدا برای شما فرقان (وسیله شناخت حق از باطل) را قرار می دهد. عمر بن خطاب و احمد بن حنبل از اقطاب این مقامند.^۳

^۱ تو خود حدیث مفصل بخوان از این مجمل

^۲ فتوحات مکیه ج ۱ ص ۲۰۰ باب الثلاثون

^۳ اهل سنت به آن چه در منابع شیعه آمده است که حضرت فاطمه زهرا(س) و ائمه اطهار(ع) محدث بوده اند و یا علم لدنی داشته اند منتقدند، اما محی الدین عربی قائل است که عمر و احمد بن حنبل هم محدث و هم دارای علم لدنی بوده اند که خداوند به آنها افاضه فرموده، پس چگونه می توان گفت: ابن عربی سنی نیست؟

۴) ابن عربی عمر را معصوم می داند!

محبی الدین عربی برای عمر بن خطاب مقام ویژه ای از تقوا و کمالات قائل شده است و آن را منشأ عصمت وی می داند، در

فتوحات می گوید:

«... لهذا قال صلى الله عليه وسلم في عمر بن الخطاب يذكر ما أعطاه الله من القوة يا عمر ما لقيك الشيطان في فجإ إلاً سلک فجا غير فجك! فدل على عصمته بشهادة المعصوم وقد علمنا إن الشيطان ما يسلك قط بنا إلاً إلى الباطل و هو غير فج عمر بن الخطاب فما كان عمر يسلك إلاً فجاج الحق بالنص فكان ممن لا تأخذه في الله لومة لائم في جميع مسالكة»^۱.

ترجمه: ... به همین جهت پیامبر(ص) هنگامی که نیرویی را که خدا به عمر بن خطاب داده است به یاد آورد درباره او فرمود: ای عمر! شیطان تو را در راهی ملاقات نمی کند مگر اینکه راهی غیر از راه تو را می پیماید. این حدیث دلالت دارد که به شهادت معصوم (پیامبر) عمر معصوم است. زیرا ما می دانیم که شیطان هیچ گاه ما را به راهی نمی برد مگر راه باطل و آن راه غیر از راه عمر است، پس عمر به دلالت این نص (معصوم است و) راه های حق را می پیماید پس او از کسانی است که در تمام روش هایش در راه خدا، از سرزنش هیچ سرزنش کننده ای نمی هراسد.^۲

اگر شیعه، اهل بیت پیامبر(ص) را پس از ایشان محدث می دانند، ابن عربی عمر را در کنار پیامبر(ص) محدث می داند، و احادیث موافق عمر را که اکثراً هم با هتک پیامبر(ص) است دلیل این مطلب می داند. مانند آنچه در منابع حدیث اهل سنت آمده که عمر نستجیر بالله پیامبر(ص) را امر می کرد که زنان خود را به حجاب فرمان دهد، که در نهایت باعث نزول آیه حجاب گردید!!

در صحیح بخاری ج ۱ ص ۱۳۶ کتاب الوضوء، باب ۱۰۹ آمده است:

«فكان عمر يقول للنبي احجب نسائك فلم يكن رسول الله(ص) يفعل، فخرجت سودة بنت زمعة زوج النبي(ص) ليلة من الليالي عشاءً و كانت امرأة طويلة و فنادها عمر الا قد عرفناك يا سودة، حرصاً أن ينزل الحجاب فأنزل الله آية الحجاب».

: عمر به طور دائم به پیامبر(ص) می گفت: زنان را از نا محرمان بیوشان. پیامبر(ص) کسی نبود که به نصیحت عمر عمل کند. همسر پیامبر(ص) سوده که قد بلندی داشت در یکی از شبها بیرون آمد. عمر فریاد بر آورد. آهای سوده، تو را شناختم. و حال آنکه حریص بود که آیه حجاب نازل شود. پس خدا آیه حجاب را نازل کرد.

^۱ فتوحات مکیه ج ۱ ص ۲۰۰ باب الثلاثون

^۲ ابن عربی راست گفته که عمر از سرزنش هیچ سرزنش کننده ای نمی هراسد. زیرا عمر برای استحکام خلافت غاصبانه، به خانه فاطمه زهرا(س) هجوم برد و آن را به آتش کشید و از سرزنش هیچ سرزنش کننده ای هم نهراسید در حالیکه مقام عظیم فاطمه زهرا(س) را از لسان مبارک پیامبر(ص) بارها شنیده بود.

اهل سنت منکر این هجوم وحشیانه به خانه فاطمه توسط عمر هستند، اما منابع معتبر تاریخی اهل سنت این واقعه جانگداز را تأیید می کند، به عنوان نمونه:

الف: ابو محمد عبد الله بن مسلم بن قتیبه دینوری (معروف به ابن قتیبه) متوفای سال ۲۷۶ق در کتاب خود به نام «الإمامة و السياسة» می نویسد: همانا روزی ابوبکر از عده ای که از بیعت با او سر پیچی کرده و نزد علی(ع) جمع شده بودند سؤال کرد. پس عمر را به دنبال آنها که در خانه علی جمع شده بودند فرستاد، پس آنها از خارج شدن از خانه خود داری

نمودند. در این هنگام عمر دستور داد که: هیزم حاضر کنید و خطاب به اهل خانه گفت: «قسم بر آن کس که جان عمر در دست اوست باید خارج شوید و اِلا خانه را با اهلش به آتش می کشم».

شخصی به عمر گفت ای ابا حفص! آیا میدانی فاطمه در این خانه است؟! عمر گفت: اگر چه فاطمه باشد! (الإمامة و السياسة ج ۱ ص ۱۲)

همچنین «ابن قتیبه» در همان کتاب ص ۱۳ با ذکر سند می گوید:

... تا آنکه عمر و اصحابش پشت درب خانه فاطمه جمع شدند و دق الباب کردند، پس مردم صدای فریاد و گریه فاطمه را شنیدند، در حالی که گریه می کردند متفرق شدند. لکن عمر و اصحابش همانجا ماندند. پس علی را با زور از خانه خارج نموده و او را به طرف ابوبکر کشاندند و به او گفتند: بیعت کن.

علی گفت: اگر بیعت نکنم چه می کنید؟

گفت: به خدایی که جز او خدایی نیست گردنت را خواهیم زد.

ب: احمد بن یحیی معروف به «بلذری» متوفای ۲۷۹ق روایت می کند: ابابکر برای بیعت گرفتن از علی به دنبال وی فرستاد، پس علی بیعت نکرد. در این هنگام عمر با شعله ای آتش روانه خانه علی شد. فاطمه در پشت درب با او مواجه شده و گفت: ای پسر خطاب! آیا تو را در حال آتش زدن خانه ام می بینم؟! عمر گفت: آری، و آنچنان به این عمل مسر و محکم هستم چنانکه پدرت بر دینی که آورده بود! (أنساب الأشراف ج ۱ ص ۵۸۶)

ج: محمد بن جریر طبری می نویسد: زمانی که طلحه و زبیر عده ای از مهاجرین در خانه علی جمع شده بودند، عمر بن خطاب به آنجا آمده و گفت: به خدا قسم! برای بیعت خارج شوید و اِلا خانه را بر شما می سوزانم. (تاریخ الأمم و الملوك ج ۲ ص ۴۴۳)

د: مسعودی مورخ مشهور اهل سنت می نویسد: ابوبکر پانزده روز قبل از آنکه از دنیا برود مریض شد، چون به حالت احتضار رسید گفت:

باکی بر من نیست مگر بر سه چیز که انجام دادم و ای کاش انجام نداده بودم... ای کاش خانه فاطمه را مورد تفتیش و هجوم قرار نداده بودم و در این باب سخنان زیادی گفت (مروج الذهب ج ۲ ص ۱۹۴)

ه: همچنین مسعودی در جریان حکایت سقیفه می نویسد: (بعد از رحلت پیامبر) عده ای به خانه علی حمله ور شده و به آنجا هجوم آوردند و درب خانه اش را به آتش کشیدند و او را به زور از خانه خارج کردند، آنان سیده زنان را پشت درب فشار سختی دادند به حدی که محسن را سقط کرد. (اثبات الوصیه ص ۱۴۲ عنوان حکایة السقیفه)

و: احمد بن محمد بن عبد ربه آندلسی مشهور به ابن عبد ربه می نویسد: کسانی که از بیعت با ابی بکر تخلف کردند، علی و عباس و زبیر و سعد بن عباده بودند. اما علی و عباس و زبیر در خانه فاطمه نشستند تا آنکه ابوبکر عمر را به سوی آنها فرستاد تا آنها را از خانه خارج سازد... پس عمر با شعله ای از آتش روانه خانه فاطمه شده تا آنجا را به آتش بکشد.

در این هنگام عمر با فاطمه برخورد کرده، فاطمه به وی گفت: ای پسر خطاب! آیا برای آتش کشیدن خانه ما آمده ای؟! عمر گفت: آری! مگر آنکه با ابابکر بیعت کنید چنانچه امت چنین کردند. (عقد الفرید ج ۵ ص ۱۳ و ۱۴)

ز: شهرستانی از نویسندگان بزرگ اهل سنت متوفای ۵۴۸ق می نویسد: از جمله عقاید نظام (از رؤسای مذهب معتزله متوفای ۲۳۱ق) آن بود که می گفت:

عمر به خانه فاطمه حمله ور شده و فریاد می زد: «خانه را با اهلش به آتش بکشید» در حالی در خانه نبود مگر علی و فاطمه و حسن و حسین. (الملل و النحل ج ۱ ص ۵۷)

ح: ابن ابی الحدید معتزلی از سرشناسان اهل سنت می نویسد: عده ای از مهاجرین در بیعت ابی بکر که بدون مشورت آنها انجام شد غضبناک شده و مسلح در خانه فاطمه سکنی گزیدند. در این هنگام عمر با عده ای از اصحابش که در میان آنها «أسید بن حضیر» و «سلمة بن سلامه» دیده می شدند به خانه فاطمه حمله کردند، فاطمه فریاد کشید و آنها را به خدا سوگند داد... (شرح نهج البلاغه ج ۶ ص ۴۷)

ط: علاء الدین علی بن حسام الدین معروف به «متقی هندی» از محدثان بزرگ اهل سنت متوفای ۹۷۵ق می نویسد: عمر بن خطاب (در هجوم به خانه فاطمه) به فاطمه گفت: ای دختر رسول خدا! هیچ کس نزد ما دوست داشتنی تر از پدرت نبود و بعد از پدرت هیچ کس دوست داشتنی تر از تو نزد ما نیست! و لکن به خدا قسم این محبت! مانع از آن نیست که اگر این افراد که نزد تو جمع شده اند (را خارج نکنی) دستور دهم خانه را بر آنان به آتش بکشند. (کنز العمال فی سنن الأقوال و الأفعال ج ۵ ص ۶۵۱)

ی: یعقوبی مورخ مشهور اهل سنت می نویسد: «... مهاجرین داخل خانه شدند، فاطمه از خانه خارج شد و گفت: یا آنکه از خانه ام خارج شوید یا آنکه معجز از سر برداشته و شما را نفرین خواهم کرد! (تاریخ یعقوبی ج ۲ ص ۱۲۶)

ک: ابن ابی الحدید معتزلی می نویسد که اگر گفته شود: «خانه فاطمه مورد هجوم واقع شد و صیانتش شکسته شد و «به خاطر حفظ اسلام» و به خاطر جلوگیری از تفرقه میان مسلمانان، چرا که مسلمانان آن زمان از دین بر می گشتند و دست از اطاعت بر می داشتند!»

در جواب گفته می شود که:

همین کلام و جواب را بدهید آنجا که: در جنگ جمل «هودج عایشه» مورد هتک واقع شد (چرا که عایشه بر علیه خلیفه رسمی مسلمانان قیام کرده) و هودج او مورد حمله قرار گرفت تا آنکه ریسمان اطاعت پاره نشود و اجتماع مسلمین از هم نباشد و خون مسلمانان به هدر نرود....

پس وقتی که جایز باشد حمله به خانه فاطمه به خاطر امری که هنوز واقع نشده بود، بدون شک جایز است حمله به هودج عایشه به خاطر امری که واقع شده بود.

متأسفانه این عربی برای اثبات عصمت عمر بن خطاب به احادیثی جعلی از منابع حدیثی اهل سنت تمسک کرده است که غالباً متضمن بی احترامی و توهین به مقام مقدس رسول خدا(ص) است.

از آن جمله:

۱- در صحیح بخاری آمده است:

«عمر بن خطاب اجازه گرفت تا بر رسول خدا(ص) وارد شود در حالی که گروهی از زنان قریش خدمت آن حضرت بودند و با آن حضرت سخن می گفتند و پر حرفی می کردند و صداهایشان بالا گرفته بود. هنگامی که عمر بن خطاب اجازه (ورود) گرفت برخاستند و حجاب کردند. عمر وارد شد در حالی که پیامبر(ص) می خندید... پیامبر(ص) فرمود: عجب دارم از این زنانی که نزد من بودند، چون صدای تو را شنیدند حجاب کردند، سپس فرمود: یا ابن خطاب! قسم به کسی که جانم در دست قدرت اوست هیچ گاه شیطان تو را در راهی که می روی ملاقات نکرده مگر اینکه از راهی غیر ز راه تو رفته است.»^۱

۲- در سنن ترمذی آمده:

«... دختری سیاه چهره خدمت رسول خدا(ص) رسید و گفت: یا رسول الله! نذر کرده بودم اگر خدا شما را سالم از جبهه برگرداند، پیش روی شما بنوازم و آواز بخوانم. پیامبر(ص) به او فرمود: اگر نذر کرده ای بنواز و اِلّا نه. دخترک شروع به نواختن کرد، ابوبکر

چگونه هتک حرمت از هودج عایشه از گناهان کبیره، آن هم از گناهان کبیره ای که موجب ورود ابدی در آتش جهنم است می باشد، و باید از انجام دهنده آن بیزاری جست و این بیزاری از مهمترین ارکان ایمان به شمار می رود، لکن حمله به خانه فاطمه و ورود وحشیانه در منزلش و جمع آوری هیزم و تهدید به آتش زدن، از ارکان ایمان به شمار می رود! حال آنکه حرمت هر دو زن یکی بود! اگر نگوییم که حرمت فاطمه بیشتر بود... نه! هرگز! چگونه عایشه یا غیر او، در منزلت فاطمه باشد و حال آنکه تمام مسلمانان چه آنها که فاطمه را دوست دارند و چه آنکه او را دوست ندارد می دانند که فاطمه [صلوات الله علیها] سیده زنان عالمین می باشد. (شرح نهج البلاغه ج ۲۰ ص ۱۶ و ۱۷)

حال با وجود این همه نقل اهل سنت در مورد هجوم عمر به خانه فاطمه و آتش کشیدن آن ابن عربی ادعا دارد که عمر معصوم است! به خاطر همین مواضع و سخنان است که برخی از علمای شیعه وی را سنی ناصبی معرفی کرده اند!

^۱ استأذن عمر بن الخطاب علی رسول الله(ص) و عنده نسوة من قریش یکلمنه و یستکثرنه عالیة اصواتهن علی صوته، فلما استأذن عمر بن الخطاب قمن فبادرن الحجاب، فدخل عمر و رسول الله(ص) یضحک... فقال النبی(ص) عجبت من هؤلاء اللاتی کنا عندی، فلما سمعن صوتک ابتدرن الحجاب... فقال النبی(ص) إیها یا ابن الخطاب و الّذی نفسی بیده، ما لقیئت الشیطان سالکاً فجاً قط إلیا سلک فجاً غیر فجک! (صحیح بخاری ج ۳ ص ۷۱ کتاب فضائل اصحاب النبی، باب ۳۶ مناقب عمر بن خطاب)

آمد همچنان می نواخت، علی وارد شد همچنان می نواخت، عثمان آمد همچنان می نواخت، سپس عمر وارد شد، پس طبل را زمین گذاشت و بر رویش نشست. پیامبر(ص) فرمود: ای عمر شیطان از تو می ترسد...»^۱

ترمذی نیز نقل می کند:

«... پیامبر به پا خاست مشاهده کرد زن حبشیه ای را که می رقصد و کودکان اطرافش را گرفته اند، پس فرمود: ای عایشه بیا و تماشا کن... چون سر و کله عمر پیدا شد مردم از اطراف آن زن متفرق شدند، عایشه گفت که پیامبر فرمود: شیطیان انس و جن را می بینم که از عمر فرار می کنند»^۲.

در این احادیث ساختگی چندین فضیلت و برتری برای عمر نسبت به پیامبر(ص) آمده است:

۱- زنان بدون رعایت، خدمت پیامبر(ص) هستند در حالی که بلند سخن می گویند، می خندند و پیامبر(ص) نیز بدون نهی از منکر با آنان می خندد، اما زنان از عمر می ترسند و حجاب را کامل می کنند زیرا وی بر خلاف پیامبر(ص) از گناه روی گردان و به نهی از منکر پایبند و به تعبیر ابن عربی معصوم است.

۲- شیطان در محضر مقدس پیامبر(ص) حضور پیدا می کند و به وسواس و اغوا می پردازد، اما نه تنها شیطان در مجلس عمر ظاهر نمی شود، بلکه شیطان از راهی که عمر عبور کند عبور نمی کند.

۳- غیرت پیامبر(ص) - نستجیر بالله - به وی اجازه می دهد که همسرش را برای رقاصه ها به ملا عام دعوت کند، اما عمر

هرگز!!

۴- خود پیامبر(ص) - نستجیر بالله - به پای کوبی و رقص و نواختن علاقه مند بود و از آن بهره می برد، اما عمر هرگز!!

---

^۱ جاءت جارية سوداء، فقالت: يا رسول الله، إني كنت نذرت إن ردك الله صالحاً أن أضرب بين يديك بالدفة وأتغني، فقال لها رسول الله(ص): إن كنت نذرت فاضربي، وإلا فلا. فجعلت تضرب، فدخل أبو بكر و هي تضرب، ثم دخل عليّ و هي تضرب، ثم دخل عثمان و هي تضرب، ثم دخل عمر فألقت الدف تحت إستها ثم قعدت عليه، فقال رسول الله(ص): إن الشيطان ليخاف منك يا عمر... (سنن ترمذی ج ۵ ص ۵۸۰ حدیث ۳۶۹۰ فی مناقب عمر)

^۲ ... فقام رسول الله، فإذا حبشية ترقص و الصبيان حولها، فقال: يا عایشه تعالی فانظري... إذ طلع عمر، قال: فارفض الناس عنها. قالت: فقال رسول الله(ص): إني لأنظر الی شیطانین الإنس و الجن قد فرّوا من عمر! (همان حدیث ۳۶۹۱)

[اینجانب (مؤلف) از پیامبر عزیز و بزرگوار اسلام(ص) عذر می خواهم که این سخنان جعلی و باطل را به خاطر مقصودی نقل نمودم، سلام خداوند بر او و خاندان پاک و مطهرش باد]

۵- در این احادیث ساختگی تماشاگران به عنوان شیاطین انس معرفی شده اند و - نستجیر بالله - پیامبر اکرم (ص) و عایشه جزء

آنان به حساب آمده است اما عمر هرگز! بلکه شیطان جن و انس از او فرار می کنند!

این احادیث جعلی عمدتاً ساخته و پرداخته دستگاه خلافت امویان است. آنان با استخدام علمای دین به دنیا فروش این احادیث

را ساختند و وارد کتب اهل سنت کردند و متأسفانه برخی از محدثان ساده لوح اهل سنت نیز این بافته ها را نقل نمودند.^۲

^۱ دیدگاه محی الدین عربی درباره خلفا، سید علی رضا حسینی ص ۴۲ و ۴۳

^۲ مرحوم علامه امینی در کتاب نفیس «الغدیر» کسانی را که از روی سوء نیت، حدیث جعل کرده یا تهمت های ناروا به پیروان راستین علی (ع) زده اند را معرفی فرموده اند، در جلد پنجم همین کتاب حدود ۱۵۰ صفحه بحثی جالب و جامع نموده و حدود هفتصد نفر از روای اهل سنت را که کذاب و حدیث ساز بوده اند معرفی می کند که احادیث جعلی اینها در تمام کتب اهل سنت پراکنده است، تنها ۴۳ نفر از این هفتصد نفر چهارصد و هشت هزار و ششصد و هشتاد و چهار (۴۰۸۶۸۴) حدیث ساخته اند، این هفتصد نفر غیر از آن کذاب هایی است که در کتب معتبر عامه از آنها به عنوان افراد موثق یاد شده است که شمارشان کم نمی باشد. علاوه بر ایشان ۱۰۰ حدیث دروغ که در خصوص مناقب و فضائل خلفای اهل سنت ساخته شده است و در برخی از آنها حتی از یزید تجلیل شده مورد بررسی قرار گرفته.

«عبد الله قصیمی» که از علمای اهل سنت است گفتار عجیبی در مورد شیعه آورده است که وی در کتاب الصراخ ج ۴ ص ۸۵ می نویسد:

«حقاً دروغ سازان در رجال شیعه و مردم هواپرست به خاطر رسیدن به دنیا و تقرب به اهل آن با کینه و دشمنی با حدیث و سنت و طرفدارانش زیادند، ولی علمای اهل سنت ماهیت آنها را به عالی ترین وجه آشکار نموده اند!»

تا آنکه می گوید: «در میان اهل سنت کسی که متهم به دروغ سازی باشد وجود ندارد!»

جواب:

شیعه نیازی به جعل حدیث ندارد. حقانیت شیعه از خورشید آسمان روشن تر است و دلیل حقانیت شیعه در کتب خود اهل سنت پنهان شده است. به فرمایش مرحوم علامه امینی اگر روزی هم کتب شیعه نباشد کتب اهل سنت برای اثبات حقانیت شیعه در اصول و فروع کافی است.

باید به جناب قصیمی گفت: آیا حدود نیم میلیون حدیث جعلی و دروغ از جعلیات اهل سنت است یا شیعه؟ (علامه امینی در جلد ۵ غدیر بعد از آنکه تعداد بسیاری از حدیث سازان اهل تسنن را معرفی می کند بیان می دارد که احادیثی که این عده جعل کرده اند حدود نیم میلیون می باشد) اگر این بزهکار می دانست که روزی در دادگاه تاریخ به قلم امینی که تراشه قلمش از ذوالفقار علی (ع) است این گونه رسوا خواهد شد این تهمتها را به شیعه نمی زد.

حدیث سازی عامل تقرب به خدا!!!

قصیمی آن ادعا را در حالی می کند که گویی خبر از کتب اهل سنت ندارد که جعل حدیث نزد آنها منافاتی با زهد ندارد بلکه از اشعار صالحان و عامل تقرب آنان به خداست. یحیی بن سعید قطان گوید: «صالحان را چیزی دروغ گو تر از حدیث ندیدم» و قرطبی در «التذکار» ص ۱۵۵ گفته است: «التفاتی به آن احادیث دروغ و اخبار نادر که حدیث سازان درباره فضیلت های قرآن و دیگر اعمال ساخته اند نباید کرد، زیرا آنها چنین عملی را به عنوان قصد قربت انجام دادند».

در شرح حال برخی از رجال حدیث خود می نویسد: شب تا صبح عبادت می کرد و صبح جلوس می کرد و برای تقرب به خدا حدیث جعل می کرد. دیگری برای تقرب به خدا حدیث در فضل معاویه و یزید جعل می کند، همینها بودند که برای بازار داغ حدیث سازی جایزه معین می کردند و بازار حدیث سازی چنان رایج شد که یحیی بن معین گفته است: «از دروغ گویان به قدری کتاب نوشتم که تور را با آن بر افروختم و نان پخته از آن در آوردم». (تاریخ خطیب بغدادی ج ۱۴ ص ۱۸۴) همین شخص می گوید: «کدام صاحب حدیث است که از کذابی هزار حدیث نوشته باشد». (تاریخ بغداد ج ۱ ص ۴۳)

یا می نویسد: ابو داوود سجستانی در سننش ۴۸۰۰ حدیث آورده که آن را از میان ۵۰۰۰۰۰ حدیث انتخاب کرده است. صحیح بخاری مشتمل بر ۲۷۶۱ حدیث غیر مکرر است که از میان ۶۰۰۰۰۰ حدیث انتخاب نموده است. مسلم در صحیحش ۴۰۰۰ حدیث را از میان ۳۰۰۰۰۰ حدیث انتخاب می کند، یا بخاری می گوید: دویست هزار حدیث غیر صحیح حفظ نموده ام.

با اینکه اینها حدود صد سال نقل حدیث را ممنوع اعلام نموده بودند این همه حدیث از کجا به وجود آمد؟

جناب عبد الله قصیمی! این همه حدیث دروغ را علمای اهل سنت جعل نموده اند یا شیعه؟ (مطالب فوق بر گرفته از کتاب گرانسنگ الغدیر ج ۵ ص ۲۰۸ تا ص ۳۵۶)

۵) ابن عربی عثمان را نفس پیامبر(ص) و خلیفه حق از جانب وی می داند.

محمی الدین در منقبت عثمان در صلح حدیبیه فضیلتی را بازگو می کند که بزرگان مفسرین اهل سنت همچون طبری، فخر رازی و ابن کثیر و... از آن بی خبرند! او می خواهد با این فضیلت عثمان را که در حدیبیه حضور نداشته است در بالاترین مرتبه اصحاب بیعت رضوان قرار دهد و لذا می گوید:

«فقد بايع النبي صلى الله عليه وسلم في بيعة الرضوان نفسه بنفسه و جعل يده بيده و أخذ يده بيده و قال هذا عن عثمان و كان عثمان غائباً في تلك البيعة ... و الجامع بين النبي صلى الله عليه وسلم و بين عثمان الإنسانية و هي حقيقة النشأة العبودية فجازت النيابة و أن يقوم كل واحد مقام الآخر»^۱.

ترجمه: پیامبر(ص) در بیعت رضوان خودش با خودش بیعت کرد، دستش را بر دستش نهاد، و دستش را با دستش گرفت و فرمود این از طرف عثمان، و حال آنکه عثمان در این بیعت غائب بود... و جامع بین پیامبر(ص) و عثمان انسانی است که آن منشأ حقیقت عبودیت است. پس رواست که پیامبر(ص) و عثمان از یکدیگر نیابت کرده و در مقام و جایگاه هم قرار گیرند.

برای این فضیلت ساختگی هیچ مدرکی وجود ندارد به جز حدیث مرسلی که ابن ابی حاتم از سلمة بن الأكوع نقل کرده است:

«پیامبر(ص) با عثمان بیعت کرد [بدین صورت که] دستش را بر دست دیگرش نهاد. پس مردم می گفتند خوش به حال عثمان به دور خانه خدا طواف می کند در حالی که ما در اینجا هستیم، پیغمبر فرمود: کاش چند سالی صبر می کرد و طواف نمی کرد تا من طواف کنم»^۲.

^۱ فتوحات مکيه ج ۱ ص ۷۵۲

^۲ ...فبايع لعثمان رضي الله عنه إحدى يديه على الأخرى. فقال الناس: هنيئا لابن عفان رضي الله عنه يطوف بالبیت و نحن هاهنا فقال رسول الله - صلى الله عليه وسلم -: «لو مكث كذا و كذا سنة ما طاف حتى أطوف». (تفسیر ابن ابی حاتم ج ۱۰ ص ۳۳۰۰ حدیث ۱۸۵۹۶)

افزون بر مرسل بودن و سند نداشتن این حدیث، شواهدی هم بر جعلی بودنش وجود دارد: اولاً: همه مفسران اهل سنت آورده اند که عثمان طواف نکرد، همین امر موجب شد تا او را حبس کردند، تا مسلمانان تصور کردند تا او را کشته اند. پس چگونه گفتند خوش به حال عثمان...؟! و چگونه پیامبر(ص) فرمود: کاش طواف نمی کرد...؟

ثانیاً: در صلح حدیبیه مقرر گردید که سال بعد عمره به جا آورند، چگونه فرمود: ای کاش چند سال دیگر صبر می کرد.

ارادت محی الدین به عثمان به قدری است که یک جمله «فبايع لعثمان احدى يديه على الأخرى» در یک حدیث ساختگی را این چنان می پروراند: «بايع النبي صلى الله عليه وسلم في بيعة الرضوان نفسه بنفسه و جعل يده على يده و أخذ يده بيده و قال هذا عن عثمان» و این مطلب را بدین گونه جلوه می دهد تا بتواند در مقابل آیه مباهله که خدا علی(ع) را نفس پیامبر(ص) معرفی کرده است، نفس عثمان را نفس پیامبر و دست پیامبر(ص) را به منزله دست او قرار داده و با این کار خلافت او را بعد از پیامبر(ص) توجیه کند. کاری که هیچ سنی تا کنون انجام نداده است.

ابن عربی عثمان را خلیفه به حق رسول خدا می داند، وی در کتاب فتوحات مکیه می گوید:

«... كعثمان رضی الله عنه الذی لم یخلع عنه ثوب الخلافة حتی قتل لعلمه بما للحق فیہ فإن رسول الله(ص) نهاه ان یخلع عنه ثوب

الخلافة»^۱.

ترجمه: ...مانند عثمان که جامه خلافت را بیرون نیاورد تا کشته شد، چون می دانست حق در بقای او در جامه خلافت است، زیرا رسول خدا او را نهی فرموده بود که از جامه خلافت به در آید.

آنچه که سبب شد عثمان به قتل برسد پایمال کردن بیت المال مسلمین و بی تدبیری وی در اداره کشور بود، امام علی(ع) در خطبه شقشقیه می فرمایند:

---

^۱ فتوحات مکیه ج ۲ ص ۳۰۸

«إِلَى أَنْ قَامَ ثَالِثُ الْقَوْمِ نَافِجاً حِضْنِيهِ بَيْنَ نَيْلِهِ وَ مُعْتَلِفِهِ وَ قَامَ مَعَهُ بَنُو أَبِيهِ يَخْضُمُونَ مَالَ اللَّهِ - [خَضَمَ خِضْمَةَ الْإِبِلِ نَيْتَةَ الرَّبِيعِ إِلَى أَنْ انْتَكَتْ عَلَيْهِ فَنَلُهُ وَ أَجْهَزَ عَلَيْهِ عَمَلُهُ وَ كَبَتْ بِهِ بَطْنُهُ»^۱

«تا آن که سومی به خلافت رسید، دو پهلویش از پرخوری باد کرده، همواره بین آشپزخانه و دستشویی سرگردان بود، و خویشاوندان پدری او از بنی امیه به پاخواستند و همراه او بیت المال را خوردند و بر باد دادند، چون شتر گرسنه‌ای که بجان گیاه بهاری بیفتد، عثمان آنقدر اسراف کرد که ریسمان بافته او باز شد و اعمال او مردم را برانگیخت، و شکم بارگی او نابودش ساخت.»

اکنون خوانندگان محترم قضاوت کنند، سخن امیر مؤمنان علی(ع) درباره عثمان کجا و سخن ابن عربی کجا، به قول حافظ شیرازی: بین تفاوت ره از کجاست تا به کجا!

۶ چشم پوشی ابن عربی از مناقب امام علی بن ابی طالب (صلوٰة الله علیه)

ابن عربی در آثار خود مدام از فضائل و مناقب خلفای ثلاثه سخن می گوید و احادیث جعلی را در شأن آنان، آنچنان با آب و تاب نقل می کند که ممکن است هر ساده لوحی فریب سخنان وی را بخورد، اما آنگاه که نوبت به امیر مؤمنان علی(ع) می رسد مسلم ترین فضائل و مناقب مولا امیر مؤمنان(ع) را که در مشهور ترین کتب اهل سنت آن هم به صورت متواتر موجود است به کلی نادیده می گیرد! علما و محدثان بزرگ اهل سنت همچون نسائی و ابن مغزلی و خوارزمی و محمد بن طلحه شافعی، حاکم حسکانی و... در فضائل و مناقب مولی الموحدين کتاب های مستقل و مفصلی نوشته اند. مفسران اهل سنت نیز آیات زیادی از قرآن را که در شأن علی(ع) نازل گردیده در تفاسیر خود نقل کرده اند، اما ابن عربی از همه آنان چشم پوشی می کند.

مفسرین بزرگ شیعه و سنی با استناد به احادیث فراوانی، شأن نزول آیتی از قرآن کریم را در مورد امیر مؤمنان علی بن ابی طالب و اهل بیت پیامبر(ص) می دانند، مانند:

^۱ نهج البلاغه خطبه سوم ص ۴۶

آیه تطهیر « وَ قَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَىٰ وَأَقِمْنَ الصَّلَاةَ وَآتِينَ الزَّكَاةَ وَأَطِعْنَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا »^۱

«و در خانه های خود بمانید، و همچون دوران جاهلیت نخستین (در میان مردم) ظاهر نشوید، و نماز را برپا دارید، و زکات را بپردازید، و خدا و رسولش را اطاعت کنید خداوند فقط می خواهد پلیدی و گناه را از شما اهل بیت دور کند و کاملاً شما را پاک سازد.»
«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِن تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِن كُنتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا»^۲

«ای کسانی که ایمان آورده اید! اطاعت کنید خدا را! و اطاعت کنید پیامبر خدا و اولو الامر [اوصیای پیامبر] را! و هر گاه در چیزی نزاع داشتید، آن را به خدا و پیامبر بازگردانید (و از آنها داوری بطلبید) اگر به خدا و روز رستاخیز ایمان دارید! این (کار) برای شما بهتر، و عاقبت و پایانش نیکوتر است.»

«يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِن لَّمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ»^۳

«ای پیامبر! آنچه از طرف پروردگارت بر تو نازل شده است، کاملاً (به مردم) برسان! و اگر نکنی، رسالت او را انجام نداده ای! خداوند تو را از (خطرات احتمالی) مردم، نگاه می دارد و خداوند، جمعیت کافران (لجوج) را هدایت نمی کند.»

«فَمَنْ حَاجَّكَ فِيهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَأَبْنَاءَكُمْ وَنِسَاءَنَا وَنِسَاءَكُمْ وَأَنْفُسَنَا وَأَنْفُسَكُمْ ثُمَّ نَبْتَهِلْ فَنَجْعَلْ لَعْنَتَ اللَّهِ عَلَى الْكَاذِبِينَ»^۴

^۱ احزاب/ ۳۳

^۲ نساء/ ۵۹

شواهد التنزیل ج ۱ ص ۱۹۰ و ۱۹۱ حدیث ۲۰۳

^۳ مائده/ ۶۷

تفسیر درر المنثور ج ۲ ص ۲۹۱، شواهد التنزیل ج ۱ ص ۲۳۹ و ...

^۴ آل عمران/ ۶۱ (سنن ترمذی ج ۴ ص ۲۹۳، تاریخ یعقوبی ج ۲ ص ۸۳، طبری در جامع البیان ج ۳ ص ۴۰۸ و ...)

« هر گاه بعد از علم و دانشی که (در باره مسیح) به تو رسیده، (باز) کسانی با تو به محاجّه و ستیز برخیزند، به آنها بگو: «بیایید ما فرزندان خود را دعوت کنیم، شما هم فرزندان خود را ما زنان خویش را دعوت نماییم، شما هم زنان خود را ما از نفوس خود دعوت کنیم، شما هم از نفوس خود آن گاه مباحله کنیم و لعنت خدا را بر دروغگویان قرار دهیم.»

«إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ»^۱

«سرپرست و ولیّ شما، تنها خداست و پیامبر او و آنها که ایمان آورده‌اند همانها که نماز را برپا می‌دارند، و در حال رکوع، زکات می‌دهند.»

«الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا»^۲

«امروز، دین شما را کامل کردم و نعمت خود را بر شما تمام نمودم و اسلام را به عنوان آیین (جاودان) شما پذیرفتم»

اما محی الدین که سیره اش در فتوحات مکیه کتمان مناقب امیر المؤمنین و ائمه اطهار(ع) است به احادیث متواتر در شأن نزول این نزول این آیات نه تنها اشاره ای ندارد بلکه به گونه ای برخی از آنها را تفسیر می‌کند که مستلزم انکار فضائل اهل بیت(ع) باشد. ابن عربی در فتوحات و فصوص احادیث مسلم و صحیحی که در منابع اهل سنت که به فراوانی آمده است را کتمان می‌کند. احادیثی همچون:

«أنا مدينة العلم و علی بابها»^۳

«علمنی رسول الله(ص) الف باب یفتح من کلّ باب الف باب»^۴

^۱ مائده/ ۵۵

کنز العمال ج ۱۳ ص ۱۸، الدر المنثور ص ۲۹۳ و...

^۲ مائده/ ۳

تاریخ بغدادی ج ۸ ص ۲۸۴، تاریخ یعقوبی ج ۲ ص ۴۳، الدر المنثور ج ۲ ص ۲۵۹ و...

^۳ این حدیث را بسیاری از علمای اهل سنت نقل کرده اند از جمله: حاکم نیشابوری در مستدرک ج ۳ ص ۱۲۶ و ۱۲۷، طبرانی در معجم الکبیر ج ۱۱ ص ۵۵، هبثی در مجمع الزوائد ج ۹ ص ۱۱۴، جار الله زمخشری در الفائق ج ۲ ص ۱۶، خطیب بغدادی در تاریخ بغداد ج ۳ ص ۱۸۱، ابن اثیر در اسد الغابه ج ۴ ص ۲۲ و...

^۴ جمعی از علمای اهل سنت این حدیث را آورده اند از جمله: ابن عساکر در تاریخ مدینه دمشق ج ۴۲ ص ۳۸۵، ذهبی در سیر اعلام النبلاء ج ۸ ص ۲۴ و ۲۶، متقی هندی در کنز العمال ج ۱۳ ص ۱۱۴ و...

«سلونی قبل أن تفقدونی...»^۱

«علی مع الحق و الحق مع علی...»^۲

«من كنت مولاہ فعلی مولاہ»^۳

«إِنَّ عَلِيًّا مَنِّي وَ أَنَا مِنْهُ، وَ هُوَ وَلِيَّ كُلِّ مُؤْمِنٍ»^۴

با وجود این که محی الدین در فتوحات و فصوص حدود ۵۰ مرتبه از هارون برادر موسی یاد کرده است، از ذکر حدیث متواتر رسول خدا(ص) در مورد علی(ع) که فرمودند: «أنت منِّي بمنزلة هارون من موسى إلا أنه لا نبي بعدي» که بسیاری از علمای اهل سنت آن را نقل کرده اند خود داری کرده است.^۵

و دهها حدیث مسلم دیگری که محدثان بزرگ اهل سنت در کتب خود آورده اند و ابن عربی از آنها چشم پوشی نموده است. و به جای آن احادیث که اعلمیت علی(ع) را می رساند، این حدیث و سخن جعلی را نقل می کند تا اعلمیت دیگران بر علی را اثبات کند:

«رد أفضاكم علی و أعلمكم بالحلال و الحرام معاذ بن جبل و أفضكم زید»^۶

(۷) بی حرمتی به امام علی(ع) با نقل حدیث جعلی

محی الدین که برای منقبت سازی هر یک از خلفای سه گانه، به احادیثی یا مکاشفاتی استشهاد می کند برای امیر مؤمنان علی(ع)

منقبتی نیافته است جز روایت ساختگی خواستگاری آن حضرت از دختر ابو جهل!!

^۱ جمعی از علمای اهل سنت این حدیث را آورده اند از جمله: حاکم نیشابوری در مستدرک ج ۲ ص ۵۳۲، ابن عساکر در تاریخ مدینه دمشق ج ۱۷ ص ۳۳۵ و ج ۴۲ ص ۳۹۷، متقی هندی در کنز العمال ج ۱۳ ص ۱۵۶ و ج ۱۴ ص ۱۶۲، یعقوبی در تاریخش ج ۲ ص ۱۹۳ و...

^۲ جمع زیادی از علمای اهل سنت این حدیث را آورده اند: شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید معتزلی ج ۲ ص ۲۹۷، کنز العمال حدیث ۳۳۰۱۸، تاریخ دمشق ج ۴۲ ص ۴۸۸، المستدرک علی الصحیحین ج ۳ ص ۱۳۴ حدیث ۴۶۳۸، فرائد السمطین ج ۱ ص ۱۷۷ حدیث ۱۴۰ و...

^۳ همان گونه که قبلاً ذکر شد اکثر محدثان بزرگ اهل سنت این حدیث را نقل کرده اند.

^۴ برخی از بزرگان اهل سنت این حدیث را آورده اند مانند: متقی هندی در کنز العمال حدیث ۳۲۹۳۸ و...

^۵ این حدیث بطور متواتر در منابع اهل سنت آمده است از جمله در صحیح بخاری کتاب فضائل اصحاب النبی باب ۳۹ حدیث ۲۲۵، کتاب المغازلی باب ۱۹۵ غزوه تبوک حدیث ۸۵۷، سبل الهدی و الرشاد ج ۱۱ ص ۲۹۲، مسند احمد ج ۱ ص ۳۳۰، المستدرک ج ۳ ص ۱۳۲ و...

^۶ فتوحات مکیه ج ۳ ص ۴۶۶ و ۵۲۱

وی در فتوحات می گوید:

«چون به پیامبر(ص) گفته شد که علی(ع) از دختر ابو جهل خواستگاری کرده است آن حضرت برای مردم در مورد علی(ع) خطبه خواند و فرمود: فاطمه پاره ای از من است. مرا ناراحت می کند هر چه که فاطمه را ناراحت کند، و شادمان می کند مرا آنچه که فاطمه را شادمان می کند. من حق ندارم آنچه را خدا حلال کرده حرام و آنچه را خدا حرام کرده حلال کنم... و فرمود: اگر علی تصمیم ازدواج با دختر ابو جهل را دارد دختر مرا طلاق دهد. به خدا قسم دختر دشمن خدا و دختر رسول خدا به عنوان همسر یک نفر جمع نمی شوند...»^۱

شکی نیست که این حدیث به وسیله بعضی از نواصب و خوارج ساخته شده است. سازنده این حدیث نه تنها دشمنی خود را با علی(ع) ابراز کرده بلکه به پیامبر(ص) نیز توهین و هتک نموده است.^۲

۸ فحاشی به پیروان خاندان طهارت (علیهم السلام)

ابن عربی به خاطر علاقه فراوانی که به ابوبکر و عمر دارد به پیروان خاندان طهارت (علیهم السلام) که آنان را غاصب و ظالم می داند بیشترین فحاشی و توهین را می کند، شاید در بین اهل سنت و مخالفان شیعه نتوان کسی را همچون ابن عربی پیدا نمود که این گونه بی

---

^۱ «قال رسول الله ص لما خطب الناس فی حق علی بن ابی طالب إذ قیل له إنه یخطب ابنة ابی جهل علی ابنته فاطمة فقال ص إن فاطمة بضعة منی یسوءنی ما یسوءها و یسرنی ما یسرها و أنه لیس لی تحریم ما أحل الله و لا تحلیل ما حرم الله... قال إن أراد ذلک یطلق ابنتی فو الله ما تجتمع بنت عدو الله و بنت رسول الله ص تحت رجل واحد». (فتوحات مکیه ج ۳ ص ۵۵۹)

^۲ یکی از محققان به نام سید علی رضا حسینی درباره باطل بودن این حدیث می نویسد:
آیا هیچ عاقلی حاضر است اختلاف خانوادگی را در حضور مردم و آشکارا مطرح کند، این گونه که می گویند پیامبر(ص) مردم را جمع کرد و برای اختلاف دختر و دامادش خطبه خواند؟!

پس سازنده خبر می خواهد این چنین بنمایاند که نزاع و درگیری های پنهان سودی نداشته و علی(ع) حاضر به پذیرش نصایح پیامبر(ص) نبوده و آن حضرت ناگزیر شده است برای ایجاد فشار بر دامادش جریان نزاع را به مسجد و منبر بکشانند.

مگر دختر ابو جهل چه ویژگی داشت که علی(ع) شیفته او شده و حاضر شده با دختر مشرکی ازدواج کند؟!

مگر ازدواج با دختر مشرک حرام نبود؟ پس چرا - به قول این منافق - پیامبر(ص) فرمود: من نمی خواهم حلال خدا را حرام کنم؟!

علی(ع) آنقدر به فاطمه(س) علاقمند بود که تا او زنده بود با زن مؤمن دیگری نیز ازدواج نکرد پس چگونه می خواست با دختر مشرک ازدواج کند؟!

شهادت و فراق فاطمه(س) برای علی(ع) به اندازه ای دشوار بود که می فرمود: «اما حزنی فرسمد و اما لیلی فمسهد» (در فراق فاطمه اندوه من همیشگی شد و شهای من به بیداری می گذرد) چگونه ممکن است همچون همسری در ازدواج دختر مشرکی آنقدر پا فشاری کند که پیامبر بگویند دخترم را طلاق بده؟! (دیدگاه ابن عربی درباره خلفا ص ۵۴ و ۵۵)

پروا و آشکارا به شیعیان امیر مؤمنان علی (ع) فحاشی و توهین کند. وی در کتاب فتوحات مکیه^۱ تمام طوایف شیعه را اولیای شیطان معرفی می کند و بیان می دارد که در بین طوایف شیعه منحرف ترین آنها شیعیان دوازده امامی می باشند. همچنین وی در دو موضع از کتاب فتوحات مکیه و همچنین کتاب «محاضرة الأبرار و مسامرة الأخیار»^۲ نقل می کند که شیعیان امیر مؤمنان علی (ع) توسط برخی از رجال الله - که وی آنان را «رجیبون» نام می برد - در عالم کشف و شهود سیرت و باطنشان به صورت خوک رؤیت شده است.

۹) ابن عربی آیه «اولو الأمر» را بر مبنای اهل تسنن تفسیر می کند

یکی از آیات امامت امیر مؤمنان و ائمه معصومین (علیهم السلام) آیه اولو الأمر است. این آیه بر عصمت امامان دلالت می کند، تا آنجا که امام فخر رازی از مفسران بزرگ اهل تسنن در تفسیر کبیرش بر دلالت آیه بر عصمت اعتراف کرده است.

اما ابن عربی بر خلاف اجماع شیعه آیه را تفسیر می کند، وی متجاوز از ۱۶ مورد از فتوحات و فصوص، اولو الأمر را به معنای حاکم دانسته هر چند جائز و ستمگر باشد و اطاعت او را اطاعت خدا و رسول خدا می داند.

وی می گوید:

«... و اولی الأمر منکم یعنی هر گاه خلیفه ای از پیامبر من بر شما حکومت کرد، یا خودتان کسی را بر خود حاکم گردانید همان

گونه که خدا برای شما تشریح کرده سخن وی را اطاعت کنید...»^۳

محمی الدین بر خلاف بسیاری از علمای اهل سنت که می گویند فسق موجب عزل حاکم می شود می گوید:

«فقها می گویند: اگر حاکم مرتکب فسقی شد و یا ظلم کرد شرعاً از حکومتش عزل می شود، ولی ما می گوییم: تنها در مورد

فسقش عزل می شود... پس حتماً رسول خدا ولایت را بر آنان ثابت گردانیده هر چند ستم کنند...»^۴

^۱ فتوحات مکیه ج ۱ ص ۲۸۱ و ۲۸۲

^۲ ج ۱ ص ۲۴۵ و ۲۴۶

^۳ فتوحات مکیه ج ۱ ص ۲۶۴

^۴ فتوحات مکیه ج ۱ ص ۲۹۶

وی در مواردی با کمال تعجب ادعا دارد که اگر خلفای مسلط بر مسلمین انسان های ظالمی باشند، مسلمانان نباید بر علیه آنان سخنی گویند یا اقدامی کنند زیرا خواست الهی این بوده است که آنان بر جامعه اسلامی مسلط شوند و هر کس حتی بر علیه آن خلفای جور سخنی هم بگوید نسبت به خدا بی ادبی نموده است!^۱

بر این ترتیب محی الدین آیه اولی الامر را که یکی از مهم ترین ادله اثبات امامت امیر مؤمنان علی(ع) است را به گونه ای تفسیر می کند که بتواند آن را وسیله ای برای توجیه جنایات معاویه و یزید و خاندان اموی و عباسی قرار دهد.^۲

۱۰) ابن عربی ادعا دارد که اراده خداوند بر این بوده که ابوبکر و عمر و عثمان بر علی(ع) در خلافت مقدم شوند

و خلافت را برای خلفا - به ترتیبی که در خارج تحقق یافته - به اراده و اعطای حق تعالی می داند و می گوید:

«برای زمان است که حکم کند بر مقدم شدن در زمان، و این نشانه تقدم در رتبه نیست، مانند خلافت بعد از رسول خدا(ص) که حکمت اقتضا کرد که آن را به ابوبکر سپس عمر و بعد از او به عثمان و پس از او به علی عطا کند به حسب عمر هایشان، و حال آنکه هر یک در زمان صلاحیت خلافت کسی که قبل از او بود صلاحیت و اهمیت خلافت را داشت و ناگزیر هر یک از آنان می بایست ولایت و خلافت را [در زمان مقرر] عهده دار شود و آن کس که متأخر بود اگر مقدم می شد ناگزیر باید [با وجود صلاحیتش] کنار زده می شد تا بعداً پس از او [در زمان خودش] به خلافت برسد همان گونه که در نزد خدا در سابق علمش بوده، پس خدا خلافت را به ترتیب زمان عُمر خلفا مرتب کرده تا خلع و برکناری کسی که سزاوار بر خلافت است لازم نیاید، و اصحاب این امر را ندانستند مگر بعد از مرگ خلفا».^۳

---

^۱ فتوحات مکیه ج ۱ ص ۲۹۶

^۲ در بخش های دیگر مفصل تر در این باره بحث می شود

^۳ فللزمان حکم فی التقدم لا فی المرتبة كالخلافة بعد رسول الله ص الذی کان من حکمة الله تعالی أنه أعطاهما أبا بکر ثم عمر ثم عثمان ثم علیا بحسب أعمارهم و کل لها أهل فی وقت أهلیة الذی قبله و لا بد من ولایة کل واحد منهم و خلع المتأخر لو تقدم لا بد منه حتی یلی من لا بد له عند الله فی سابق علمه من الولاية فرتب الله الخلافة ترتیب الزمان للأعمار حتی لا یقع خلع مع الاستحقاق فی کل واحد من متقدم و متأخر و ما علم الصحابة ذلك إلا بالموت. (فتوحات مکیه ج ۴ ص ۲۷۶ باب الثامن و الخمسون و خمسمائة)

ابن عربی می خواهد با این گونه استدلال هم حقانیت خلافت خلفای سه گانه را اثبات کند و هم شیعه - که خلافت آنان را غصبی می داند - را مورد هجمه خویش قرار دهد.

باید از جناب ابن عربی پرسید:

اولاً: آیا تقدم زمانی دلیل بر استحقاق و اهلیت است، یا اهلیت و صلاحیت موجب تقدم است؟

اگر بگویند که تقدم زمانی دلیل بر حقانیت و اهلیت است باید ملتزم شود مشرکانی که قبل از پیامبر(ص) در مکه بوده اند استحقاق و اهلیت داشته اند. فرعون قبل از موسی و نمرود قبل از ابراهیم و...، و اگر بگویند استحقاق و اهلیت موجب تقدم زمانی است پس باید دلیل دیگری بر استحقاق اقامه کند و ترتیب زمانی نمی تواند دلیل بر حقانیت شود، حال آنکه ترتیب زمانی را به عنوان برهان ذکر کرده است.

ثانیاً: همیشه حاکم و سلطانی که بعد از مرگ حاکم قبل به حکومت می رسد عجل و مرگش بعد از حاکم قبل است، این امر طبیعی چه دلالتی می تواند داشته باشد. بلی اگر پیامبر اکرم(ص) این ترتیب را ذکر فرموده بود، ترتیب مرگشان را ممکن بود شاهد بر حقانیت پیامبر(ص) قرار دهد، اما هیچ کس چنین ادعایی نکرده است.^۱

محمی الدین پس از این برهان واهی، سخت به شیعه انتقاد می کند که چرا پیرو هوا و تعصب شده و به این برهان واضح توجه نکرده اند، او می گوید:

«با این بیان خدایی، اهل اهواء (یعنی شیعیان که این ترتیب را نپذیرفته اند) سرگرم بازی گری خود هستند با این وجود که صبح با زبان و دو لب گویا اشاره گردید. از خدا می خواهیم ما را از هوای نفسانی نگاه دارد، همه آنچه گفتیم سخنان شفاهی الهی بود، هر کس آن را به کار گیرد مرض های جاهلیت را از او می زداید. خدا حق می گوید و اوست که راه را نشان می دهد.^۲

^۱ دیدگاه ابن عربی درباره خلفا ص ۸۷

^۲ «و مع هذا البيان الإلهي فبقی أهل الأهواء في خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ مع إبانة الصبح لذی عينین بلسان و شفتین نسال الله العصمة من الأهواء و هذه كلها أشفية إلهية تريل من المستعمل لها أمراض التعصب و حمية الجاهلية و الله يَقُولُ الْحَقَّ وَ هُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ» (فتوحات مکیه ج ۴ ص ۲۷۶)

او گفتاری واهی را به عنوان برهان ذکر کرده و آن را کلامی الهی می خواند و سپس بر شیعه که امیر مؤمنان علی(ع) را خلیفه بلا فصل پیامبر(ص) می داند با عباراتی توهین آمیز می تازد.

۱۱) طول عمر خلفای راشدین دلیل بر حقانیت آنها

محمی الدین بدون تحقیق در تاریخ، طول عمر خلفا را دلیل بر حقانیت آنان می گیرد و می گوید:

«هر یک از خلفای چهار گانه نمرند تا سنّشان به شصت و سه سال رسید تا اثبات شود که آنان در اختصاص محمدی قبض روح شده اند نه به حکم قانون مشترک (طبیعی)، پس این منزلت موجب گردید که این چهار نفر تعیین شوند (برای خلافت) نه غیر آنان.^۱»

و حال آنکه غیر از امام علی(ع) سن هیچ یک از خلفای سه گانه ۶۳ سال نبوده است. مسلماً سن ابوبکر از حضرت نبی اکرم بیشتر بوده است و سن عمر نیز طبق گفته ذهبی که می گوید: «اسلم فی السنة السادسة من النبوة و له سبع و عشرون سنه» (عمر در سال ششم از بعثت اسلام آورد در سالی که سنش بیست و هفت سال بود)^۲ هنگام مرگ ۵۵ ساله بوده است. اما سن عثمان مسلماً بیش از هشتاد بوده است، چنانکه مزّی می گوید:

«اختلاف است که سن عثمان هنگامی که کشته شد چند سال بوده است. ابن اسحاق گفته در سن ۸۰ سالگی کشته شد و غیر او گفته اند ۸۸، و گفته شده ۹۰ و قتاده گفته است ۸۶ سال داشته و واقدی گفته است که نزد ما هیچ خلافتی نیست که عثمان در هنگام کشته شدن ۸۲ سال داشته و این سخن ابی یقظان است.»^۳

تنها کسی که هنگام شهادت ۶۳ سال داشته و عمر او با عمر پیامبر برابر بوده امام علی(ع) بوده است. بنا بر این استدلالی که ابن عربی برای اثبات حقانیت ابوبکر و عمر و عثمان مطرح می کند باطل است.

^۱ إن کلّ واحد من الخلفاء الأربعة ما مات حتى بلغ ثلاثاً و ستين سنة اثباتاً أنهم قبضوا في الإختصاص المحمدي لا في حكم الشرع المشترك فمن هذا المنزل تعين هؤلاء الأربعة من

غیرهم. (فتوحات مکيه ج ۳ ص ۱۹۹)

^۲ سير اعلام النبلاء ج ۲ ص ۵۰۹

^۳ تهذيب الكمال ج ۱۹ ص ۴۵۷

۱۲) بر خلاف عقیده شیعه مهدی موعود را از نسل امام حسن مجتبی (ع) معرفی می کند

همه مسلمانان از جمله اهل سنت به مهدی آل محمد (ص) معتقدند و احادیث فراوانی در این از پیامبر اکرم (ص) نقل کرده و حتی کتاب هایی در این زمینه نوشته اند، محی الدین نیز بدون ذکر نام حضرت مهدی (ع) در فتوحات مکیه می گوید:

« اعلم أیدنا الله أن الله خليفة يخرج و قد امتلأت الأرض جوراً و ظلماً فیملؤها قسطاً و عدلاً لو لم یبق من الدنيا إلا یوم واحد طول الله ذلك الیوم حتی ینزل هذا الخلیفة من عترت رسول الله ص من ولد فاطمة یواطئ اسمه اسم رسول الله ص جده الحسن بن علی بن أبی طالب بیایع بین الرکن و المقام»^۱

ترجمه: برای خداوند خلیفه ای است که چون زمین پر از جور و ظلم شد خروج می کند و آن را پر از عدل و داد می کند، اگر از دنیا باقی نماند جز یک روز، خدا آن روز را طولانی می کند تا این خلیفه از عترت پیامبر (ص) از فرزندان فاطمه که نامش نام رسول خدا (ص) است و جدش حسن بن علی بن ابی طالب است را به حکومت برساند، او بین رکن و مقام بیعت می کند....^۲

---

^۱ فتوحات مکیه ج ۳ ص ۳۲۷

^۲ اعتقاد به مهدویت و ظهور او، اختصاص به مذهب تشیع ندارد، بلکه محدثان بزرگ اهل سنت نیز احادیث مربوط به آن حضرت را از طریق گروه بسیاری از صحابه و تابعین در کتاب های خویش نقل کرده اند، به طوری که گذشته از کتب شیعه کتب و آثار دیگر مذاهب اسلامی (حنفی، شافعی، مالکی، حنبلی) نیز از روایات نبوی که درباره مهدی (ع) و ظهور او رسیده سرشار است.

بر اساس پژوهش برخی از محققان بزرگ، محدثان اهل سنت احادیث مربوط به حضرت مهدی (ع) را از ۳۳ نفر از صحابه پیامبر (ص) در کتب خود نقل کرده اند. (نوید امن و امان تألیف لطف الله صافی ص ۹۱ و ۹۲)

تعداد ۱۰۶ نفر از مشاهیر علمای بزرگ اهل سنت، اخبار ظهور امام غایب را در کتاب های خود آورده اند و ۳۲ نفر از آنان مستقلاً درباره حضرت مهدی (ع) کتاب نوشته اند. (نوید امن و امان ص ۹۵ تا ۹۹)

احادیث نبوی پیرامون حضرت مهدی (ع) و صفات و علائم ایشان در کتاب ها و منابع قدیم اهل سنت به قدری زیاد است که دانشمندان علم حدیث و حافظان اهل تسنن احادیث مربوط به مهدی (ع) را «متواتر» دانسته اند. بر اساس یک بررسی اجمالی تعداد ۱۷ نفر از دانشمندان بزرگ اهل تسنن، به متواتر بودن احادیث مهدی در کتاب های خود تصریح کرده اند. (نوید امن و امان ص ۹۱)

به چند حدیث درباره مهدی و ظهور وی و خصوصیات ایشان از کتاب جامع احادیث اهل سنت به نام «کنز العمال» که برگرفته از مشهورترین منابع اهل سنت است، توجه فرمایید:

رسول الله (ص): «أبشری یا فاطمة فإنَّ المهدی منک: بشارت باد تو را ای فاطمه که مهدی از توست. (کنز العمال ج ۱۴ حدیث ۳۴۲۸)

رسول الله (ص): «أبشروا بالمهدی رجل من قریش من عترتی یخرج من إختلاف من الناس و زلزال فیملاً الأرض قسطاً و عدلاً كما ملئت ظلماً و جوراً: شما را بشارت باد به مهدی، مردی قریشی از خاندان من در روزگاری که مردم گرفتار اختلاف و تزلزل هستند سر بر می دارد و زمین را همچنان که پر از ظلم و جور و ستم شده از عدل و داد آکنده می سازد. (کنز العمال ج ۱۴ حدیث ۳۸۶۵۳)

رسول الله (ص) لا تقوم الساعة حتی ینزل رجل من اهل بیته یواطئ اسمه اسمی: قیامت بر پا نشود تا زمانی که مردی از خاندان من که هم نام من است، حکومت را به دست گیرد. (کنز العمال ج ۱۴ حدیث ۳۸۶۹۲)

اما همان گونه که در بخش قبل گذشت بنا بر نسخه معتبر خطی فتوحات که در دست است محی الدین نه تنها بر خلاف اعتقاد شیعه و تعدادی از اهل سنت مهدی را از نسل امام حسن مجتبی(ع) می داند بلکه آن حضرت را آن گونه که شیعه معتقد است نمی شناسد. وی می نویسد:

«فاعلم إنی علی شک من مدّة إقامة هذا المهدي إماماً في هذا الدنيا فإنّی ما طلبت من الله تحقیق ذلك و لا تعیینه و لا تعیین حادث من الحوادث»^۱

ترجمه: بلکه در مدت امامت مهدی که خواهد آمد شک دارم و از خدا نخواستیم که به آن آگاه شوم و نه این که شخصش را بشناسم و نه هیچ پدیده ای از پدیده ها را.

محی الدین بر خلاف عقیده شیعه که حضرت حجة بن الحسن (علیه السلام) را خاتم اولیاء می دانند وی عیسی(ع) را خاتم اولیاء می داند و می گوید:

«و اما ختم الولاية العامة الذي لا يوجد بعده ولی فهو عیسی... و ما هو بالمهدي المسمى المعروف بالمنتظر»^۲.

ترجمه: اما پایان بخش ولایت عام که بعد از آن ولی نمی باشد عیسی(ع) است... نه آن کس که مهدی نامیده شده و به منتظر معروف است.

رسول الله(ص): لو لم یبق من الدهر إلا یوم لبعث الله رجلاً من اهل بیتی یملؤها عدلاً كما ملئت ظلماً و جوراً؛ اگر از عمر دنیا فقط یک روز باقی باشد خداوند مردی از خاندان مرا بر می انگیزد که دنیا را پر از عدل می کند همچنانکه پر از ستم شده باشد. (کنز العمال ج ۱۴ حدیث ۳۸۶۷۵)

رسول الله(ص): یلی رجل من اهل بیتی یواطیء اسمه اسمی لو لم یبق من الدنيا إلا یوم لظول الله ذلك الیوم حتی یلی: مردی از خاندان من حکومت خواهد کرد که نامش با نام من یکی است. اگر از دنیا جز یک روز نمانده باشد خداوند آن روز را دراز گرداند تا او حکومت را به دست گیرد. (کنز العمال ج ۱۴ حدیث ۳۸۶۶۱)

و ده ها حدیث دیگر، بنابر این سخن ابن عربی درباره مهدی و خصوصیات وی نمی تواند دلیل بر تشیع وی باشد زیرا تمام اهل سنت هم مسأله مهدویت را پذیرفته اند. تشیع قائل است که مهدی از فرزندان امام حسین(ع) است، اما اکثر قاطع اهل سنت وی را از فرزندان امام حسن مجتبی(ع) معرفی می کنند.

^۱ فتوحات مکیه ج ۳ ص ۳۳۱

^۲ فتوحات مکیه ج ۲ ص ۴۹

۱۳) بر خلاف اجماع شیعه می گوید مهدی به عیسی در هنگام نماز اقتدا می کند

ابن عربی بر خلاف اعتقاد تمام شیعیان که می گویند حضرت عیسی(ع) فرود می آید و به حضرت مهدی(ع) اقتدا می کند، عقیده دارد و این خود دلیل آشکاری است که وی شیعه نبوده است. وی می نویسد:

«ینزل علیه عیسی بن مریم... فی الصلاة العصر فیتنحی له الإمام من مقامه فیتقدم فیصلی بالناس یوم الناس بسنة محمد... و یقبض الله المهدی الیه طاهراً مطهراً»^۱.

ترجمه: عیسی بن مریم(ع) در هنگام نماز عصر فرود می آید، امام از مقام خود برای عیسی کناره می گیرد و او را مقدم می دارد و عیسی با مردم نماز می خواند و به سنت حضرت محمد(ص) بر مردم امامت می کند... و خدا مهدی را به سوی خود پاک و پاکیزه قبض روح می کند.

۱۴) ابن عربی متوکل جنایتکار را خلیفه رسول و از اولیای بزرگ خداوند می داند

متوکل یکی از خلفای فاسد و ستمگر عباسی است، از خصوصیات وی بغض و کینه شدید نسبت به خاندان عصمت و طهارت (علیهم السلام) را می توان نام برد. وی کسی بود که دستور داد مرقد مطهر سید الشهداء(ع) را ویران کنند و روی آن آب بیندند تا شیعیان نتوانند به زیارت امام حسین(ع) بروند و چه بسیار از شیعیان عاشق و دل سوخته حضرت سید الشهداء که در این راه توسط این جنایتکار به شهادت رسیدند. با این حال متوکل عباسی در دیدگاه ابن عربی منزلت بس بالایی دارد و جزو اولیای حق و اقطاب زمانه است. وی در فتوحات می گوید:

«منهم من یكون ظاهر الحكم و یجوز الخلافة الظاهرة كما حاز الخلافة الباطنة من جهة المقام كأبی بكر و عمر و عثمان و علی و

الحسن و معاوية بن یزید و عمر بن عبد العزیز و المتوکل»^۲.

^۱ فتوحات مکیه ج ۳ ص ۳۳۱

^۲ فتوحات مکیه ج ۲ ص ۶

ترجمه: و از آنان (خلفای رسول خدا و اقطاب زمان) کسانی هستند که حکمشان ظاهر است و دارای خلافت ظاهری هستند همان گونه که خلافت باطنی را دارند. مانند: ابوبکر و عمر و عثمان و علی و حسن و معاویه بن یزید و عمر بن عبد العزیز و متوکل. در نظر ابن عربی گویا جنایات و ظلم متوکل عباسی نسبت به خاندان طهارت (علیهم السلام) و شیعیان آنان با عدالتشان منافاتی نداشته، بلکه آنچه انجام داده به حق بوده است.

۱۵) هیچ خبری از معارف خاندان عصمت و طهارت (علیهم السلام) در توحید و خدا شناسی در آثار ابن عربی مشاهده نمی شود. با وجود اینکه عمده آثار ابن عربی در مباحث توحیدی و معارف الهی است، لیکن از تعالیم اهل بیت (ع) در این باره خبری نیست! وی در مهمترین اثرش که فتوحات مکیه می باشد مرتب از صوفیان نسل های گذشته مانند بایزید بسطامی، حلاج، عبد القادر گیلانی و... تعریف می کند و سخنان نغز آنان را در توحید و مباحث عقیدتی با آب و تاب فراوانی نقل می نماید و در بسیاری از موارد قول آن صوفیان را به عنوان عقیده صحیح و قول حق می پذیرد، اما وی هیچ سخنی از سخنان ائمه اطهار در این باره نمی آورد و این در حالی است که عالی ترین و نغز ترین و پر بها ترین تعالیم توحیدی و عرفانی در کلام ائمه اطهار به ویژه مولای عارفان حضرت امیر مؤمنان علی (ع) به وفور یافت می شود. عرفان بایزید بسطامی و حلاج و شبلی و... در برابر عرفان امامان معصوم (علیهم السلام) صفر است، اما ابن عربی که خود را آزاده و محقق می داند بزرگان صوفیه آنچنان در نظرش درخشیده اند که هیچ ارزشی برای توحید امام معصوم قائل نمی باشد. وی فقط در چند مورد در آثارش برخی از امامان را به عنوان یکی از راویان حدیث در کنار ابو هریره و دیگران ذکر می نماید!!

در اسرار عبادات برای فروع فقهی اسراری طبق فتوای مذاهب چهار گانه اهل سنت ذکر می کند، مانند آنچه در باب «اسرار الطهارة» و... آورده. از قبیل: مسح تمام سر، مسح الأذنین و تجدید الماء لهما، مسح بر عمامه، غسل الرجلین، مسح علی الخلف و... و در باب نواقض وضو از قبیل مس نساء، مس الذکر، الضحک فی الصلاة و....^۱

سخن درباره مذهب ابن عربی به درازا کشید، اما هنوز مباحث متعدد دیگری در این باره باقی است که برای جلوگیری از اطناب کلام به همان مقدار بالا بسنده می کنیم. با توجه به مباحث پیشین برای هر محقق منصف آشکار است که ابن عربی شیعه نبوده و در اصول و فروع دین پیرو خاندان طهارت(ع) نبوده است.

---

^۱ فتوحات مکیه ج ۱ ص ۳۲۹ باب الثامن و ستون فی اسرار الطهارة ص ۳۴۰ و ۳۴۲ و ۳۴۳ و ص ۳۵۵ و ۳۵۶

۹- دیدگاه ابن عربی درباره شیعیان

۱- از آنجا که ابن عربی محبت فراوانی نسبت به ابوبکر و عمر دارد و آن دو را خلفای برحق رسول خدا(ص) می‌داند، بیشترین فحاشی و تهمت را نثار شیعیان - که آن دو خلیفه را غاصب و ستمگر می‌دانند - می‌کند.

او در سخنانی انواع و اقسام تهمتها را به شیعیان می‌زند و ادعا دارد که تمام طوایف شیعه منحرفند و می‌گویند از همه آنان منحرف تر، شیعیان دوازده امامی هستند. او اعتقاد شیعیان به فضائل اهل بیت(علیهم السلام) را از وساوس شیطانی می‌داند و در خواطر شیطانی کتاب فتوحات مکیه می‌نویسد:

«ألفت إليهم أصلاً صحيحاً لا يشكون فيه ثم طرأت عليهم التلبيسات من عدم الفهم حتى ضلوا فينسب ذلك إلى الشيطان بحكم الأصل و لو علموا إن الشيطان في تلك المسائل تلميذ له يتعلم منه و أكثر ما ظهر ذلك في الشيعة و لا سيما في الإمامية منهم فدخلت عليهم شياطين الجن أولاً بحب أهل البيت و استفراغ الحب فيهم و رأوا أن ذلك من أسنى القربات إلى الله و كذلك هو لو وقفوا و لا يزيدون عليه إلا أنهم تعدوا من حب أهل البيت إلى طريقين منهم من تعدى إلى بغض الصحابة و سبهم حيث لم يقدموهم و تخيلوا أن أهل البيت أولى بهذه المناصب الدنيوية فكان منهم ما قد عرف و استفاض و طائفة زادت إلى سب الصحابة القدح في رسول الله صلى الله عليه و سلم و في جبريل عليه السلام و في الله جل جلاله حيث لم ينصوا على رتبهم و تقديمهم في الخلافة للناس حتى أنشد بعضهم ما كان من بعث الأمين أمينا و هذا كله واقع من أصل صحيح و هو حب أهل البيت أنتج في نظرهم فاسداً فضلوا و أضلوا»^۱.

ترجمه: شیطان آنان(شیعیان) را با اصل صحیحی که در آن هیچ شکمی راه نیابد مانوس می‌کند، سپس بر آنان از کج فهمی شبهاتی را القا می‌کند تا گمراه شوند. این گمراهی [فقط] به واسطه آن اصل به شیطان نسبت داده می‌شود، وگرنه شیطان در این مسائل شاگرد آن شخص گمراه است. بیشترین مصداق بر این امر، در شیعه، خصوصاً شیعه دوازده امامی ظاهر می‌شود. شياطين جن نخست محبت اهل بیت و پایداری در آن را به آنان عرضه می‌کنند، و آنان (شیعیان) معتقدند که این محبت بالاترین وسیله تقرب به خداست و چنین

^۱ فتوحات مکیه ج ۱ ص ۲۸۱ و ۲۸۲ باب الخامس و الخمسون فی معرفة الخواطر الشیطانية

است اگر در همین حد باقی بمانند. اما آنان به دو گونه از محبت اهل بیت فراتر می روند: [یک] برخی از آنان به دشمنی و دشنام صحابه می پردازند چون آنان اهل بیت را مقدم نداشتند و گمان می کنند که اهل بیت برای خلافت و این مناسب دنیایی سزاوارتر بوده اند. [دو] و برخی نیز از سب صحابه بالاتر رفته به پیامبر(ص) و جبرئیل و خدا بد می گویند و انتقاد می کنند که چرا برای مردم به برتری مقام اهل بیت و تقدم آنان در خلافت تصریح نکرده اند، تا آنجا که برخی از آنان چنین سروده است: «آن کس که جبرئیل امین را فرستاده (خدا) خود امین نبوده است» همه اینها از یک اصل صحیح که محبت اهل بیت است نشأت گرفته است، اما در نظر آنان این نتیجه فاسد را داده و گمراه شده و گمراه کرده اند.

آری! ابن عربی آن قدر به ابو بکر و عمر ارادت دارد که حتی از بهتان های بزرگ به شیعه امامیه باکی ندارد و شیعیان را بدون استناد، به قدح خدا و رسول خدا(ص) متهم می کند.

مرحوم استاد سید جلال الدین آشتیانی که از مدافعان و شارحان آثار ابن عربی است به وی به خاطر این سخن به شدت انتقاد می کند و ابن عربی را شخصی ساده لوح و شیعه ستیز معرفی می کند.

ایشان می نویسد:

«شیخ اعظم به طور کلی با شیعه، خصوصاً فرقه امامیه، عظیم الله شأنهم، سر سازش ندارد. او گویا مطلقاً آثار شیعه را ندیده است... شیخ اعظم، بر خلاف شاگرد کبیر خود، شیخ کبیر صدر الدین قونوی، اقوالی را مستند به شیعه، و به قول او خصوصاً الإمامیه من الشیعه دانسته که کذب محض است و شیخ آنها را واقعی پنداشته، در حالی که او خود بدون تحقیق در سند احادیث و روایاتی را که وضاعین با کمال وقاحت از قول حضرت ختمی مقام جعل کرده اند نازل در شأن خلفا، خصوصاً خلیفه دوم دانسته، و آن مجعولات را چندان با آب و تاب نقل و با ابتهاج شرح و تفسیر می کند که شخص ساده لوح را تحت تأثیر قرار می دهد... در همان کتاب (فتوحات) بعد از ذکر اقسام «خواطر» و تقسیم شیاطین و بیان «مداخل الشیطان فی نفوس العالم» و «الغلو فی حب آل البیت» پرداخته است به ذکر مطاعن شیعه، خصوصاً امامیه من الشیعه، و گفته است: و اکثر ما ظهر ذلک فی الشیعه و لا سیما الإمامیه منهم. فدخلت علیهم شیاطین

الجن....

از هیچ دیوانه ای چنین کلامی شنیده نشده است. یکی از احتمالات آن است که دشمنان امیر مؤمنان، علی بن ابی طالب علیه السلام، یعنی ملحدان از نواصب، که سالیان متوالی به فرمان معاویه بن ابی سفیان را در جمیع شهرها و قصباتی که در تصرف فرزند هند جگر خوار علیه و علی آبائه و ابناءه و اذنا به لعنة اللاعنین، بود دشنام می دادند، آنچه که شیخ اعظم بدون تحقیق از امور مسلمه دانسته است جعل کرده اند. در زمان شیخ، اعلی الله قدره، بسیاری از افاضل شیعه در سوریه و خصوصاً در حلب موطن داشتند و شایسته بود شیخ بزرگوار به آنها مراجعه می کرد. نسبت دادن کلامی به آن سستی به شیعه به نحو اطلاق حاکی از ساده لوحی و زود باوری است. احدی از ارباب علم و معرفت چنین مطلب سستی را مورد توجه قرار نداده است. شیخ اعظم در مقام نقل حدیث، جمله «فی الحدیث الصحیح المنقول عن ابی هریره عن النبی(ص)» را ورد زبان خود قرار داده است. در حالی که ابوهریره چندان شهرت در نقل حدیث ضعیف دارد که علمای مصر او را بازرگان حدیث نام داده اند.^۱

۲- ابن عربی آنچنان به شیخین عشق می ورزد که می کوشد به وسیله فحاشی و ناسزا گویی، حقد و کینه خود را نسبت به آنان که به شیخین ارادت نمی ورزند ابراز کند. او کلمه خنزیر را که حاوی خبائث ظاهری و باطنی است به این منظور انتخاب کرده و برای اینکه بهتر در نفوس مؤثر افتد حیلۀ ای اندیشیده و آن را به عنوان یک مکاشفه از رجال الله مطرح می کند و در فتوحات می گوید:

«و منهم (رجال الله) الرجیبون و هم اربعون نفساً فی کلّ زمان لا یزیدون و لا ینقصون و هم رجال حالهم القیام بعظمة الله و هم رکن الأفراد و هم ارباب القول الثقیل من قوله تعالی انا سنلقى علیک قولاً ثقیلاً لقییت واحداً منهم... و کان هذا الذی رأیته... کشف الروافض من اهل الشیعه... فکان یراهم خنازیر... فاذا مرّ علیہ یراه فی صورة خنزیر فیستدعیه و یقول له تب الی الله فانک شیعی رافضی...»^۲

ترجمه: رجیبون گروهی از رجال الله هستند که در هر زمان چهل نفر از آنان وجود دارند، عدد آنان نه کم می شود و نه زیاد. آنان قائم به عظمت الهی هستند. آنان رکن افرادند. آنان ارباب قول ثقیل در آیه شریفه در آیه شریفه «إنا سنلقى علیک قولاً ثقیلاً...» می

^۱ مقدمه به شرح فصوص الحکم قیصری، ص ۴۵ و ۴۶

^۲ فتوحات مکیه ج ۲ ص ۸ باب الثالث و السبعون

باشند. یکی از آنان را ملاقات کردم، آن کس را که من دیدم باطن شیعیان رافضی را کشف کرده بود، آنان را به صورت خوک می دید. هر گاه به یکی از آنان می گذشت او را به صورت خوک می دید و می گفت: تو شیعه رافضی هستی توبه کن.

مرحوم سید جلال الدین آشتیانی به خاطر همین سخن ابن عربی، وی را به شدت مورد ملامت قرار داده، می نویسد:

«شیخ اعظم با آنکه به اهل بیت عصمت و طهارت عشق می ورزد، خصم الدّ شیعه امامیه (دوازده امامی) است... آنچه در این قسمت از فتوحات آورده بسیار سست و خالی از صحت است... در دو قضیه منقول از «رجبیون» و آن دو شاهد آثار جعل آشکار است، مع هذا شیخ محقق از ناحیه عشق بر شیخین باور کرده است»^۱.

دکتر محسن جهانگیری که از محققان عرصه عرفان ابن عربی است، به خاطر این سخن ابن عربی از وی انتقاد می کند و می نویسد:

«این ایراد هم که گفته شده رجبیون در کشفشان روافض (شیعیان) را به صورت خنازیر می بینند وارد است که متأسفانه در فتوحات مکیه این سخن نوشته شده است، گر چه این سخن از این نقطه نظر که وی یک مسلمان سنی و در نتیجه مخالف شیعیان است، که به گفته خودش درباره ابوبکر و عمر عقیده سوء دارند و در حقّ علی (ع) غلوّ می کنند طبیعی است»^۲.

و اما از نقطه نظر دیگر یعنی اینکه او خود را یک صوفی صافی و یک عارف راستین می داند، بسیار بعید و مستعبد می نماید که عارف راستین را، آن هم عارف وحدت وجودی که احیاناً به وحدت ادیان نیز تفوه می کند، با نوع عقیده و مذهب مردم چه کار؟ او چگونه روا می دارد که گروهی را به واسطه داشتن عقیده و مذهب خاصی تا آن حد تحقیر و توهین نماید که سیرت و سریرتشان را تا مرتبه خنازیر پایین بیاورد و یا دست کم از کسانی که این گونه سخنان کوتاه بینانه را بر زبان رانده اند به بزرگی یاد کند و دعوایشان را با آب و تاب نقل نماید و خودشان را از اولیاء الله پندارد»^۳.

^۱ مقدمه بر شرح فصوص الحکم قیصری، ص ۴۴

^۲ این سخن جناب دکتر جهانگیری قابل نقد است، زیرا بسیاری از علمای اهل سنت چنین افتراهایی را به شیعه نبسته اند هر چند نسبت به شیعیان منتقدند، بنا بر این سخن ابن عربی هیچ طبیعی نیست. آیا سزاوار است شخصی به صرف اینکه گروهی برخی از عقاید وی را پذیرا نیست بدترین فحش ها و تهمت ها به آنها زند!

^۳ محی الدین چهره برجسته عرفان اسلامی ص ۵۶۱ و ۵۶۲

هیچ محققى مانند حضرت امام خمینی(ره) جوابی دندان شکن به سخنان ابن عربی نداده است، وی در کتاب تعلیقات بر شرح

فصوص الحکم به یاوه های ابن عربی این گونه جواب می دهند:

«بل قد يشاهد السالك المرتاض نفسه و عينه الثابتة في مرآة المشاهد لصفاء عين المشاهد، كرؤية بعض المرتاضين من العامة

الرفضة بصورة الخنزير بخياله، و هذا ليس مشاهدة الرفضة كذا، بل لصفاء مرآة الراضى رأى المرتاض نفسه التي هي على صورة الخنزير

فيها فتوهم انه رأى الراضى، و ما رأى الا نفسه»^۱.

ترجمه: «بعضی از نفوس از آنجا که صفحه وجودشان در اثر صفای باطنی هم چون آئینه مصقل می باشد، ممکن است سالک

مرتاض عین ثابت نفوس خویش را در آئینه وجود او مشاهده نماید. نظیر مشاهده شیعیان به صورت خنزیر توسط بعضی مرتاضین

اهل سنت که گمان کرده اند آن صورت واقعی شیعیان بوده بلکه به واسطه صفای آینه شیعیان، مرتاض صورت خود را که به شکل

خنزیر(خوک) بوده در آینه او مشاهده نموده و گمان کرده است که آن صورت راضی (شیعه) بوده، حال آنکه فقط صورت خود را

دیده است».

---

^۱ تعلیقات علی شرح فصوص الحکم و مصباح الأنس ص ۲۲۱

۱۰- قطب در دیدگاه ابن عربی

اولین کسی که واژه قطب را در تصوف به معنای اصطلاحی آن مطرح نمود ابن عربی می باشد. قطب در دیدگاه صوفیه انسان کامل و ولی خداست که در هر زمان فقط یکی وجود دارد که برخی از آنان علاوه بر خلافت باطنی و معنوی دارای خلافت ظاهری هم می باشند.

ابن عربی در آثارش - خصوصاً فتوحات مکیه - مکرر از این واژه استفاده می کند و تعدادی از سران صوفیه قبل از خود را جزء اقطاب معرفی می نماید و همچنین ادعا دارد که برخی از اقطاب زمان خود را ملاقات نموده است. اینک به برخی از سخنان وی در این باره توجه فرمایید:

در نظر ابن عربی دو نوع خلیفه (ظاهری و باطنی) و دو نوع قطب (مطلق و نسبی) وجود دارد. خلفای باطنی که همان اقطاب مطلقند دوازده نفرند، وی می گوید:

«وَأَمَّا الْأَقْطَابُ مِنْ أُمَّتِهِ الَّذِينَ كَانُوا بَعْدَ بَعْثِهِ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ فَهَمِ اثْنَا عَشَرَ قَطْبًا»^۱.

ترجمه: و اما اقطاب در امت پیامبر اسلام (ص) آنان که بعد از بعثت او تا روز قیامت بوده اند دوازده قطبند.

او برای این خلفا و اقطاب مقام والایی قائل است و می گوید:

«إِنَّ اللَّهَ إِذَا وَلى قَطْبًا وَ خَلِيفَةً نَصَبَ لَهُ فِي حَضْرَةِ الْمَثَالِ سَرِيرًا أَعْدَهُ عَلَيْهِ...»^۲

ترجمه: خداوند چون به کسی مقام قطب بودن و خلافت را می دهد برای او در پیشگاه مثال تختی قرار می دهد و او را بر آن

تخت می نشاند.

---

^۱ فتوحات مکیه ج ۳ ص ۱۳۶ و ج ۴ ص ۷۵

^۲ فتوحات مکیه ج ۳ ص ۱۳۶

وی بقای این عالم را به برکت این اقطاب می داند و بابتی از فتوحات را نیز به این مطلب اختصاص داده است: «باب ۴۶۳ در

شناسایی ۱۲ قطبی که عالم زمانشان به دور آنان می گردد، اقطاب این امت دوازده قطبند»^۱.

می گوید: «لا یكون فی کل عصر منهم إلاً واحد إنما نذكر ذلك فی الإثنی عشر قطباً»^۲.

ترجمه: در هر زمان جز یک قطب از آن اقطاب وجود ندارد و این مطلب را در باب اقطاب دوازده گانه بیان خواهیم کرد.

در دیدگاه ابن عربی این اقطاب و خلفا ممکن است خلافت ظاهری داشته باشند و ممکن است دارای خلافت ظاهری نباشند. در

این باره می گوید:

«اقطاب اصطلاحی که نام قطب بر آنان بدون اضافه اطلاق می شود در هر زمان جز یکی از آنان نیست و او غوث و پناه است و

او از مقربان و آقای مردم زمانش می باشد. برخی از آنان هم خلافت ظاهری و هم خلافت باطنی را دارند مانند: ابوبکر و عمر و...

برخی از آنان تنها خلافت باطنی را دارا هستند و در ظاهر حکومت نمی کنند، مانند: احمد بن هارون الرشید و یزید بسطامی»^۳.

در بینش ابن عربی هر قطبی دو امام دارد که به منزله وزیر او هستند و پس از او خلیفه و قطب می شوند و می گوید:

«پس دست چپ [قطب] عبد الملک و امام دست راست عبد ربه نامیده می شود و این دو وزیران قطبند، پس در زمان پیامبر(ص)

ابوبکر عبد الملک و عمر عبد ربه بود [و پیامبر عبد الله] و چون آن حضرت رحلت فرمود [و ابو بکر قطب و خلیفه شد] ابوبکر عبد الله

و عمر عبد الملک و امامی که مقام عمر را به ارث برد عبد ربه نامیده شد، و این امر تا روز قیامت بر همین منوال است»^۴.

---

^۱ الباب الثالث و الستون و اربعمائة فی معرفة الإثنی عشر قطباً الذین یدور علیهم عالم زمانهم، اقطاب هذه الأمة إثنی عشر قطباً. (فتوحات ج ۴ ص ۷۷)

^۲ همان ج ۴ ص ۷۶

^۳ و لكن الأقطاب المصطلح علی أن یكون لهم هذا الاسم مطلقاً من غیر إضافة لا یكون منهم فی الزمان إلا واحد و هو الغوث أيضاً و هو من المقربین و هو سید الجماعة فی زمانه و منهم من یكون ظاهر الحكم و یحوز الخلافة الظاهرة كما حاز الخلافة الباطنة من جهة المقام كأبی بكر و عمر و عثمان و علی و الحسن و معاوية بن یزید و عمر بن عبد العزیز و المتوکل و منهم من له الخلافة الباطنة خاصة و لا حکم له فی الظاهر كأحمد بن هارون الرشید السبتي و كأبی یزید البسطامی. (فتوحات ج ۲ ص ۶)

^۴ فالإمام الأیسر عبد الملک و الإمام الأیمن عبد ربه و هما للقطب الوزیران فكان أبو بكر رضی الله عنه عبد الملک و كان عمر رضی الله عنه عبد ربه فی زمان رسول الله صلی الله علیه و سلم إلى أن مات صلی الله علیه و سلم فسمى أبو بكر عبد الله و سمي عمر عبد الملک و سمي الإمام الذی ورث مقام عمر عبد ربه و لا یزال الأمر علی ذلك إلى یوم القیامة... (فتوحات مکیه ج ۲ ص ۵۷۱)

در دیدگاه محی الدین، در هر زمان باید امام و خلیفه ظاهری باشد، اگر قطب وقت خلیفه نشد، خلیفه ظاهری نایب خلیفه باطنی و قطب خواهد بود، هر چند خود غافل باشد. وی می گوید:

«... از اینجا روشن شد که در هر زمان باید یک امام ظاهر قائم بالسیف باشد، گاه قطب وقت همان امام است، مانند ابوبکر و غیر او در زمان خودشان و گاه قطب وقت امام نیست، اما خلافت [همیشه] برای قطب وقت است که ظاهر نمی گردد مگر به صفت عدالت، در این صورت خلیفه ظاهری بدون اینکه خود بداند، از نائبان قطب باطنی است و در امامان ظاهری [که نواب قطبند] جائز و عادل وجود دارد و لکن قطب خود همیشه عادل است.»^۱

محی الدین یازده خلیفه از خلفای دوازده گانه که در نظر وی قطب عالم امکانند را نام می برد. هشت نفر از آنان که دارای خلافت ظاهری نیز بوده اند که عدالتشان برای محی الدین معرف خلافت باطنیشان بوده است و چنین بر می شمرد:

«و از آنان کسانی هستند که حکمشان ظاهر است و دارای خلافت ظاهری هستند همان گونه که خلافت باطنی را دارند مانند:

۱. ابوبکر ۲. عمر ۳. عثمان ۴. علی ۵. حسن ۶. معاویه بن یزید ۷. عمر بن عبد العزیز ۸. متوکل عباسی.^۲

و سه نفر دیگر که خلافت ظاهری نداشتند نیز عبارتند از: ۹. احمد بن هارون الرشید ۱۰. بایزید بسطامی ۱۱. عبد القادر جیلی.

او خلافت باطنی آنان را حتماً با مکاشفه شناسایی کرده یا به ادعای خودشان اعتماد کرده است چرا که می گوید:

«و برخی از آنان تنها خلافت باطنی داشته اند و در ظاهر حکومت نکرده اند مانند احمد بن هارون الرشید و بایزید بسطامی.»^۳ و

می گوید: «کان ابو یزید البسطامی یشیر عن نفسه أنه قطب الوقت.»^۴ و می گوید: «خبر عبد القادر جیلی که عادل و قطب زمانش بوده

به من رسیده است، این مقام را خود به محمد بن قائد الاوانی ابراز کرده است.»^۱

---

^۱ فمن هنا ظهر اتخاذ الإمام و أن يكون واحدا في الزمان ظاهرا بالسيف فقد يكون قطب الوقت هو الإمام نفسه كأبي بكر وغيره في وقته و قد لا يكون قطب الوقت فتكون الخلافة لقطب الوقت الذي لا يظهر إلا بصفة العدل و يكون هذا الخليفة الظاهر من جملة نواب القطب في الباطن من حيث لا يشعر فالجور و العدل يقع في أئمة الظاهر و لا يكون القطب إلا عدلا...

(فتوحات مكيه ج ۲ ص ۶)

^۲ فتوحات مكيه ج ۲ ص ۶

^۳ همان ج ۲ ص ۶

^۴ همان ج ۴ ص ۴۹۳

همان مقامی را که شیعه برای پیامبر(ص) و ائمه اطهار(ع) معتقدند، محی الدین برای اقطابی که نام می برد معرفی می کند و میگوید:

«اعلم أن بالقطب تحفظ دائرة الوجود كلّ من عالم الكون و الفساد».^۱

ترجمه: بدان که نظام هستی آنچه در عالم به وجود می آید و نابود می شود بواسطه قطب پایدار و محفوظ است.

اما خلیفه دوازدهم: شاید خود نخواستہ است او را بشناسد، همان گونه که ملا محسن فیض کاشانی نقل می کند: یقول فی

فتوحاته: «إني لم أسئل الله أن يعرفني امام زمانی و لو كنت سئلته لعرفني».^۲

یعنی: من از خدا نخواستم تا امام زمانم را به من بشناساند و اگر می خواستم می شناساند.

ملاقات محی الدین با قطب

محی الدین عربی ادعا می کند که با گروهی از اقطاب ملاقات داشته است که از آن جمله اند:

۱- ملاقات با احمد بن هارون الرشید:

محی الدین به مناسبت نقل حدیث ساختگی و کفر آمیزی که در آن آمده است که خدا پس از خلقت آدم در روز شنبه به پشت

خوابید و پا روی پا انداخت و گفت «أنا الملك» می گوید:

«در روز جمعه پس از نماز جمعه در مکه وارد مطاف شدم، مرد خوش اندامی را دیدم که دارای وقار و هیبتی بود، پیشاپیش من

طواف می کرد،... چون طوافش تمام شد و می خواست خارج شود او را نگه داشتم و سلام کردم... به او گفتم: من می دانم که تو

روحی که به صورت جسم در آمده ای. گفت: راست می گویی. گفتم: خدا تو را رحمت کند کیستی؟ گفت: سبتی بن هارون الرشید...

گفتم: شنیده ام تو را سبتی نامیده اند چون روز شنبه کار می کردی آن قدر که در طول هفته بخوری. گفت: درست است. گفتم: روز

شنبه چه خصوصیتی داشت؟ گفت: شنیده ام خدا روز یکشنبه شروع به آفرینش جهان کرد و روز جمعه کارش تمام شد، پس روز

^۱ همان ج ۱ ص ۲۰۱

^۲ فتوحات مکیه ج ۳ ص ۵۲۰

^۳ رساله سوم بشارة الشیعه ص ۱۵۰

شنبه به پشت خوابید و پایش را روی پای دیگرش انداخت و فرمود: «أنا الملك»... گفتیم: قطب زمن تو که بود؟ گفت: خودم. گفتیم: می دانستم...»^۱

۲- ملاقات با قطب زمان در سال ۵۹۳

محمی الدین پس از نقل ملاقاتش با قطب زمانش به نام عبد الله بن الاستاذ الموروری و شناخت او با مکاشفه می گوید:

«همین طور در سال ۵۹۳ در شهر فاس با قطب زمان هم مجلس شدم... در آن مجلس با ما گروهی از مشایخ اهل الله (صوفیه) که در این سلک از اعتبار برخوردار بودند حضور داشتند. از آن جمله ابو العباس حصار و مانند او بودند... به آنان گفتیم: ای برادران من! برای شما مطلبی عجیب از قطب زمان یاد آور می شوم. پس آن مردی که خدا او را در خواب به من نشان داده بود، که او قطب زمان است و مدتی بود که با ما زیاد ارتباط داشت و ما را دوست می داشت به من رو کرد و گفت:.... چون جمعیت متفرق شدند آن قطب آمد و گفت: خدا تو را جزای خیر دهد، خوب عمل کردی که شخصی را که خدا تو را بر آن مطلع کرده بود نام بردی... از آن به بعد تا امروز او را در شهر ندیده ام»^۲

روشن است که این قطب و خلیفه و امام دوازدهم ابن عربی که در خواب به او معرفی شده و او را دوست داشته و با او زیاد رفت و آمد می کرده و در مجلس شیوخ صوفیه حضور داشته، شخصی همچون بایزید بسطامی و عبد القادر جیلی (گیلانی) است. این نیز پر واضح است که در زمان امامت حضرت حجة بن الحسن المهدي (ع) اعتقاد به وجود قطب، عقیده ای فاسد می باشد.

---

^۱ المؤمنین و ذلك أني كنت يوم الجمعة بعد صلاة الجمعة بمكة قد دخلت الطواف فرأيت رجلا حسن الهيئة له هيبه و وقار و هو يطوف بالبيت أمامي... فلما أكمل أسبوعه و أراد الخروج مسكنه و سلمت عليه... فقلت له إني أعلم أنك روح متجسد فقال لي صدقت فقلت له فمن أنت يرحمك الله فقال أنا السبتي بن هارون الرشيد... قلت بلغني أنك ما سميت السبتي إلا لكونك كنت تحترف كل سبت بقدر ما تأكله في بقية الأسبوع فقال الذي بلغك صحيح كذلك كان الأمر فقلت له فلم خصصت يوم السبت دون غيره من الأيام أيام الأسبوع فقال نعم ما سألت ثم قال لي بلغني أن الله ابتداء خلق العالم يوم الأحد و فرغ منه يوم الجمعة فلما كان يوم السبت استلقى و وضع إحدى رجله على الأخرى و قال أنا الملك هذا بلغني في الأخبار و أنا في الحياة الدنيا فقلت و الله لأعملن على هذا فتفرغت لعبادة الله من يوم الأحد إلى آخر الستة الأيام لا أشتغل بشيء إلا بعبادته تعالى و أقول إنه تعالى كما اعتنى بنا في هذه الأيام الستة فإني أتفرغ إلى عبادته فيها و لا أمزجها بشغل نفسي فإذا كان يوم السبت أتفرغ لنفسي و أتحصل لها ما يقوتها في باقي الأسبوع كما روينا من إلقاء إحدى رجله على الأخرى و قوله أنا الملك... فقلت له من كان قطب الزمان في وقتك فقال أنا و لا فخر قلت له كذلك وقع لي التعريف (فتوحات مكيه ج ۴ ص ۱۲)

^۲ كذلك اجتمعت بقطب الزمان سنة ثلاث و تسعين و خمسمائة بمدينة فاس... و كان في المجلس معنا شيوخ من أهل الله معتبرون في طريق الله منهم أبو العباس الحصار و أماله... فقلت لهم يا إخواني إني أذكر لكم في قطب زمانكم عجا فالتفت إلى ذلك الرجل الذي أراني الله في منامي أنه قطب الوقت و كان يختلف إلينا كثيرا و يحبنا... فلما انفضت الجماعة جاء ذلك القطب و قال جزاك الله خيرا ما أحسن ما فعلت حيث لم تسم الشخص الذي أطلعك الله عليه... فما رأيته بعد ذلك في المدينة إلى الآن. (فتوحات مكيه ج ۴ ص ۷۶)

در واقع می توان گفت که ابن عربی با مطرح کردن موضوع قطب و ساختن عالی ترین مقامات الهی برای آنان، رسماً ولایتی را در برابر ولایت و امامت ائمه اطهار (علیهم السلام) عرضه نموده است.

۱۱- «اولو الأمر» از دیدگاه ابن عربی

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا»^۱.

«ای کسانی که ایمان آورده‌اید! اطاعت کنید خدا را! و اطاعت کنید پیامبر خدا و اولو الأمر [اوصیای پیامبر] را! و هر گاه در چیزی نزاع داشتید، آن را به خدا و پیامبر بازگردانید (و از آنها داوری بطلبید) اگر به خدا و روز رستاخیز ایمان دارید! این (کار) برای شما بهتر، و عاقبت و پایانش نیکوتر است.»

در این آیه شریفه اطاعت از صاحبان امر بدون هیچ قید و شرط در کنار خدا و رسول قرار گرفته و واجب شمرده شده است. جماعت شیعه اتفاق نظر دارند که منظور از «اولو الأمر» امامان (علیهم السلام) می باشند. اما اهل تسنن نظرهای مختلفی را در معنای «اولو الأمر» بیان می دارند:

۱- جمعی از مفسران اهل سنت معتقدند که منظور از «اولو الأمر» زمام داران و حکامند، در هر زمان و هر محیط و هیچ گونه استثنائی برای آنها قائل نشده اند و می گویند طبق این آیه مسلمانان باید از هر حکومتی پیروی کنند.

شک نیست که این تفسیر به هیچ وجه با مفهوم آیه و روح تعلیمات اسلام سازگار نیست و ممکن نیست که پیروی از هر حکومتی بدون قید و شرط در ردیف اطاعت خدا و پیامبر (ص) باشد و به همین دلیل علاوه بر مفسران شیعه، مفسران بزرگ اهل تسنن نیز آن را نفی کرده اند.

۲- بعضی دیگر از مفسران مانند نویسنده تفسیر «المنار» معتقدند که منظور از «اولو الأمر» نمایندگان عموم طبقات، حکام، زمامداران، علما و صاحب منصبان در تمام شئون زندگی مردم هستند اما نه به طور مطلق و بدون قید و شرط بلکه اطاعت آنها

^۱ نساء/ ۵۹

مشروط به این است که بر خلاف احکام و مقررات اسلام نبوده باشد. اما این تفسیر با اطلاق آیه سازگار نیست زیرا آیه اطاعت اولو الأمر را بدون قید و شرط واجب شمرده است.

۳- به عقیده بعضی دیگر منظور از اولو الأمر علما و دانشمندانی هستند که عادل باشند و به کتاب و سنت آگاهی کامل داشته باشند. این تفسیر هم با اطلاق آیه سازگار نیست، زیرا پیروی از علما و دانشمندان شرایطی را دارد از جمله اینکه گفتار آنها بر خلاف کتاب و سنت نباشد. بنا بر این اگر آنها مرتکب اشتباهی شوند یا به هر علت دیگر از حق منحرف شوند اطاعت آنها لازم نیست در صورتی که آیه اطاعت اولو الأمر را به طور مطلق همانند اطاعت پیامبر لازم شمرده است.

۴- بعضی از مفسران اهل سنت معتقدند که منظور منحصراً خلفای چهارگانه نخستینند و غیر آنها را شامل نمی‌شود. منحصر ساختن اولو الأمر به خلفای چهارگانه نخستین مفهومی است که امروز مصداقی برای اولو الأمر در میان مسلمانان وجود نداشته باشد؛ اما هیچ‌گونه دلیلی برای این تخصیص در دست نیست.

همه مفسران شیعه در این زمینه اتفاق نظر دارند که منظور از اولو الأمر امامان معصوم می‌باشند که رهبری مادی و معنوی جامعه اسلامی در تمام شئون زندگی از طرف خداوند و پیامبر به آنها سپرده شده است. در حقیقت تنها تفسیری که از اشکالات گذشته سالم می‌ماند همین تفسیر اولو الأمر به رهبران و امامان معصوم است زیرا این تفسیر با اطلاق وجوب اطاعت که از آیه فوق استفاده می‌شود کاملاً سازگار است چون مقام عصمت امام او را از هر گونه اشتباه و گناه حفظ می‌کند و به این ترتیب فرمان او همانند فرمان پیامبر(ص) بدون هیچ قید و شرطی واجب الإطاعة است.

نمی‌شود اولو الأمر را به غیر از معصوم تفسیر کرد زیرا گاهی رفتار و کردار غیر معصوم مخالف حکم خدا و رسول است و اطاعت از او مخالف حکم خدا و رسول می‌باشد.

جالب توجه اینکه بعضی از دانشمندان معروف اهل تسنن از جمله مفسر معروف «فخر رازی» در آغاز سخنان در ذیل این آیه به این حقیقت اعتراف کرده و می‌گوید:

«کسی که خدا اطاعت او را به طور قطع و بدون چون و چرا لازم بشمرد حتما باید معصوم باشد، زیرا اگر معصوم از خطا نباشد به هنگامی که مرتکب اشتباهی می شود خداوند اطاعت او را لازم شمرده، و پیروی از او را در انجام خطا لازم دانسته، و این خود یک نوع تضاد در حکم الهی ایجاد می کند، زیرا از یک طرف انجام آن عمل ممنوع است، و از طرف دیگر پیروی از "اولوا الامر" لازم است، و این موجب اجتماع "امر" و "نهی" می شود.

بنا بر این از یک طرف می بینیم خداوند اطاعت فرمان اولوا الامر را بدون هیچ قید و شرط لازم دانسته و از طرف دیگر اگر اولوا الامر معصوم از خطا نباشند چنین فرمانی صحیح نیست، از این مقدمه چنین استفاده می کنیم که اولوا الامر که در آیه فوق به آنها اشاره شده حتما باید معصوم بوده باشند»^۱.

فخر رازی سپس چنین ادامه می دهد که این معصوم یا مجموع امت است و یا بعضی از امت اسلام. احتمال دوم قابل قبول نیست زیرا ما باید این بعض را بشناسیم و به او دسترسی داشته باشیم در حالی که چنین نیست و چون این احتمال از بین می رود تنها احتمال اول باقی می ماند که معصوم مجموع این امت است و این خود دلیلی است بر اینکه اجماع و اتفاق امت حجت و قابل قبول است و از دلائل معتبر محسوب می شود.

همانطور که می بینیم فخر رازی دلالت آیه را بر اینکه او لو الأمر باید از افراد معصومی باشند پذیرفته است ولی از آنجایی که آشنایی با مکتب اهل بیت نداشته این احتمال را که اولوا الامر اشخاص معینی از امت بوده باشند نادیده گرفته است و ناچار شده بگوید اولوا الامر مجموع امت است در صورتی که این احتمال به این دلائل ذیل قابل قبول نمی باشد:

---

^۱ «إن الله تعالى أمر بطاعة أولى الأمر على سبيل الجزم في هذه الآية، و من أمر الله بإطاعته على سبيل الجزم و القطع لا بد أن يكون معصوما عن الخطأ، إذ لو لم يكن معصوما عن الخطأ كان بتقدير إقدامه على الخطأ قد أمر الله بمتابعته، فيكون ذلك أمرا بفعل ذلك الخطأ، و الخطأ لكونه خطأ منهي عنه، فهذا يفضي إلى اجتماع الأمر و النهي في الفعل الواحد، فثبت أن الله تعالى أمر بطاعة أولى الأمر على سبيل الجزم، و ثبت إن كل من أمر الله بطاعته على سبيل الجزم و جب أن يكون معصوما عن الخطأ فثبت قطعاً أن أولى الأمر المذكور في الآية لابد أن يكون معصوماً». (تفسير كبير فخر رازی ج ۱۰ ص ۱۴۴)

اولاً: اتفاق نظر در مسائل اجتماعی در موارد بسیار کمی روی می دهد و بنا بر این یک بلا تکلیفی و نابسامانی در غالب شؤون مسلمین به طور دائم وجود خواهد داشت و اگر آنها نظریه اکثریت را بپذیرند این اشکال پیش می آید که اکثریت هیچ گاه معصوم نیستند و بنابر این اطاعت از آن به طور مطلق لازم نمی باشد.

ثانیاً: این که می گویند مجموع امت معصومند سخنی است نادرست و ما هیچ دلیلی بر معصوم بودن مجموع امت منهای وجود رهبری الهی در دست نداریم، و چنین نیست که اگر مجموع امت بر سر مسأله ای اتفاق نظر کنند حتماً حکم خداست.^۱

اکنون دیدگاه ابن عربی را در معنای اولو الأمر ملاحظه فرمایید:

^۱ در منابع اسلامی - چه شیعه و چه سنی - نیز احادیثی وارد شده که تفسیر اولو الأمر را به امامان و اهل بیت (علیهم السلام) تأیید می کند، برای نمونه:

در کتاب ینابیع الموده ص ۴۹۴ که یکی از کتاب های حدیثی اهل سنت است آمده:

«سَأَلْتُ النَّبِيَّ صَلَّى عَنْ قَوْلِهِ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ عَرَفْنَا اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَمَنْ أَوْلَى الْأَمْرِ قَالَ هُمْ خُلَفَائِي يَا جَابِرُ وَ أَيْمَةُ الْمُسْلِمِينَ بَعْدِي أَوْلَهُمْ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ ع ثُمَّ الْحَسَنُ ثُمَّ الْحُسَيْنُ ثُمَّ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ ثُمَّ مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ الْمَعْرُوفُ فِي التَّوْرَةِ بِالْبَاقِرِ وَ سَتَدْرِكُهُ يَا جَابِرُ فَإِذَا لَقِيْتَهُ فَأَقْرِئْهُ مِنِّي السَّلَامَ ثُمَّ الصَّادِقُ جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ ثُمَّ مُوسَى بْنُ جَعْفَرٍ ثُمَّ عَلِيُّ بْنُ مُوسَى ثُمَّ مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ ثُمَّ عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ ثُمَّ الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ ثُمَّ سَمِيٌّ وَ كَبِيٌّ حُجَّةُ اللَّهِ فِي أَرْضِهِ وَ بَقِيَّتُهُ فِي عِبَادِهِ ابْنُ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ...»

«وقتی آیه «یا ایها الذین آمنوا اطیعوا الله و اطیعوا الرسول و اولی الامر منکم» نازل شد، جابر از پیامبر پرسید: اولی الامر (صاحبان امر) چه کسانی هستند؟ پیامبر فرمود: «آنان خلفای من و امامان مسلمینند، که اول آنان علی بن ابی طالب سپس حسن، سپس حسین، سپس علی بن حسین، سپس محمد بن علی که تو ای جابر عمر می کنی و او را می بینی پس زمانی که او را دیدی سلام من را به او برسان، سپس جعفر بن محمد، سپس موسی بن جعفر، سپس علی بن موسی، سپس محمد بن علی، سپس علی بن محمد، سپس حسن بن علی، سپس هم نام و هم کنیه من حجت خدا در زمین و باقی مانده خدا در بندگانش فرزند حسن بن علی...»

حدیث فوق در کتاب غایة المرام ج ۱۰ ص ۲۶۷ و اثبات الهداة ج ۳ ص ۱۲۳ نیز روایت شده است. طبق پیش گویی پیامبر اکرم(ص) جابر تا امامت حضرت باقر(ع) زنده ماند و سلام رسول خدا(ص) را به ایشان ابلاغ کرد.

در کتاب غایة المرام ج ۳ ص ۲۶۵ از ابو بصیر نقل شده که گفت: درباره آیه الو الامر از صادق(ع) سؤال کردم فرمود: در شأن علی بن ابی طالب و حسن و حسین و نه نفر از فرزندان حسین(علیهم السلام) نازل شده است. عرض کردم مردم می گویند چرا قرآن کریم علی و اهل بیتش را به نام معرفی نکرده است؟ فرمود: به ایشان بگوی آیه نماز که نازل شد اسمی از سه رکعت و چهار رکعت نبرد و این رسول خدا بود که آن را برای مردم تفسیر کرد و همچنین آیات زکات و حج و... این آیه را هم می بایست پیامبر برای مردم تفسیر کند و این چنین فرمود: من کنت مولاة فعلی مولاة و نیز فرمود: اوصیکم بکتاب الله و اهل بیته. فإنی سألت عزوجل أن لا یفرق بینهما حتی یوردهما علی الحوض فأعطانی ذلک: شما را سفارش می کنم به ملازمت کتاب خدا و اهل بیتم. همانا از خدای عزوجل درخواست کردم که میان قرآن و اهل بیتم جدایی نیندازد تا در حوض کوثر ایشان را بر من وارد سازد و خدای متعال درخواست من را اجابت کرد.

مفسر مشهور اهل تسنن ابو حیان اندلسی مغربی متوفای ۷۵۶ در تفسیر البحر المحیط ج ۳ ص ۲۷۸ می نویسد که این آیه در حق علی و ائمه اهل بیت(ع) نازل گردیده است. دانشمند اهل تسنن ابوبکر بن مؤمن شیرازی در رساله اعتقاد از ابن عباس نقل می کند که آیه فوق درباره علی نازل شد هنگامی که پیامبر او را (هنگام غزوه تبوک) در مدینه به جای خود گذارد. علی(ع) عرض کرد: ای پیامبر آیا مرا همانند زنان و کودکان در شهر قرار می دهی که پیامبر فرمود: اما ترضی أن تكون منی بمنزلة هارون من موسی حین قال اخلفنی فی قومی و أصلح فقال عزوجل و اولی الامر منکم: آیا دوست نداری نسبت به من همانند هارون نسبت به موسی بوده باشی آن زمان که موسی به او گفت در میان بنی اسرائیل جانشین من باش و اصلاح کن. سپس خداوند عزوجل فرمود و اولی الامر منکم. (احقاق الحق ج ۳ ص ۴۲۵)

...

ابن عربی متجاوز از شانزده مورد از فتوحات و فصوص، اولو الأمر را به معنای حاکم دانسته هر چند جائز و ستمگر باشد و اطاعت او را اطاعت خدا و رسول خدا می داند.

ابن عربی می گوید:

«وَأُولَى الْأَمْرِ مِنْكُمْ أَي إِذَا وَلى عَلَيْكُمْ خَلِيفَةٌ عَنِ رَسُولِي أَوْ وَلِيْتُمُوهُ مِنْ عِنْدِكُمْ كَمَا شَرَعَ لَكُمْ فَاسْمَعُوا لَهُ وَ أَطِيعُوا وَ لَوْ كَانَ عَبْدًا حَبْشِيًّا مَجْدَعِ الْأَطْرَافِ فَإِنَّ فِي طَاعَتِكُمْ إِيَاحَ طَاعَةِ رَسُولِ اللَّهِ (ص)»^۱.

ترجمه: ... و اولی الأمر منکم یعنی هر گاه خلیفه ای از پیامبر من بر شما حکومت کرد، یا خودتان کسی را بر خود حاکم گردانیدید همان گونه که خدا برای شما تشریح کرده سخن وی را گوش کنید و از او اطاعت کنید هر چند برده حبشی گوش بریده ای باشد، زیرا اطاعت تو از او، اطاعت از رسول خداست.

و در جای دیگر می گوید:

«إِذَا أَمَرَكَ الْإِمَامُ الْمَقْدُمُ عَلَيْكَ الَّذِي بَايَعْتَهُ عَلَى السَّمْعِ وَالطَّاعَةِ بِأَمْرٍ مِنَ الْمَبَاحَاتِ وَجِبْتَ عَلَيْهِ طَاعَتَهُ فِي ذَلِكَ وَ حُرْمَتِ مَخَالَفَتِهِ وَ صَارَ حَكْمُ ذَلِكَ الَّذِي كَانَ مَبَاحًا وَاجِبًا»^۲.

ترجمه: هر گاه امامی که پیش افتاده و با او بیعت کرده ای که سخنش را بشنوی و اطاعتش کنی به تو در مورد یکی از مباحات امری کرد، متابعت او واجب است و مخالفتش حرام است و حکم آن مباح واجب می شود.

و در جای دیگر می گوید:

«كَانَتْ طَاعَةُ السُّلْطَانِ وَاجِبَةً فَإِنَّ إِمْرَ السُّلْطَانِ بِمَنْزِلَةِ أَمْرِ اللَّهِ الْمَشْرُوعِ مِنْ أَطَاعَةِ نَجَا وَ مِنْ عَصَاةِ هَلَاكٍ»^۳.

ترجمه: طاعت سلطان واجب است زیرا امر سلطان به منزله امر خدا در شرع است، هر کس فرمانش را ببرد نجات می یابد و هر کس نا فرمانیش کند هلاک می شود.

^۱ فتوحات مکیه ج ۱ ص ۲۶۴

^۲ فتوحات مکیه ج ۳ ص ۱۳۹

^۳ فتوحات مکیه ج ۱ ص ۴۴۶

عجیب است که محی الدین در خطبه ای ساختگی که از پیامبر اکرم(ص) نقل می کند می گوید: رسول خدا فرمود: «وأنه لیس لی تحریم ما أحل الله» یعنی من حکم به تحریم چیزی که خدا حلال کرده نمی کنم اما حکم جائز فاسق ظالم می تواند آن چه را خدا حلال کرده حرام کند و بر مؤمنان هم اطاعتش واجب است!!

محی الدین بر این وجوب اطاعت، به دروغی تمسک می کند که به پیامبر(ص) بسته اند که فرمود: «أطیعوا امیرکم و إن جار، آی و إن ظلم»^۱

محی الدین بر خلاف بسیاری از علمای اهل سنت که می گویند: فسق موجب عزل حاکم می شود می گوید:

«فقها می گویند: اگر حاکم مرتکب فسقی شد و یا ظلم کرد شرعاً از حکومتش عزل می شود، ولی ما می گوییم: تنها در مورد فسقش عزل می شود زیرا به آنچه برای او جایز بوده که حکم کند حکم نکرده است، پس حتماً رسول خدا ولایت را بر آنان ثابت گردانیده هر چند ستم کنند [پس به افتراپی که از سوی ستمگران و هواداران آنان به پیامبر(ص) بسته شده استشهاد می کند و می گوید]: رسول خدا گفت درباره ما و آنان (حاکمان) اگر عدالت پیشه کنند به سود ما و خودشان است و اگر ستمگری کنند به سود ما و زبان خودشان می باشد و نهی فرموده از اینکه از اطاعتشان خارج شویم؛ و این حکم به حاکمی اختصاص داده نشده و شامل همه حاکمان می گردد»^۲.

ممنوعیت انتقاد به خلفای جور

محی الدین برای اینکه راه ستمگران را هموار کند و زبان اعتراض را بر حکام جور ببندد می گوید:

^۱ شرح فصوص قیصری ص ۱۱۴۱

^۲ «و يقول الفقهاء إن الحاکم إذا فسق أو جار فقد انزل شرعاً و لكن عندنا انزل شرعاً فیما فسق فیہ خاصة لأنه ما حکم بما شرع له أن یحکم به فقد أثبتهم رسول الله صلی الله علیه و سلم ولاة مع جورهم فقال علیه السلام فینا و فیهم فان عدلوا فلکم و لهم و إن جاروا فلکم و علیهم و نهی أن نخرج یداً من طاعة و ما خص بذلك والیا من وال...» (فتوحات مکیه ج ۱ ص ۲۹۶)

«پس اگر در مورد ظلم و ستم سلاطین و حکام جور خود سخن بگوییم ثوابی که از ستم آنها به ما می رسد از دست داده ایم و نسبت به خدا بی ادبی کرده ایم زیرا نظر خود را بر خدا که ستمگر را بر ما مسلط کرده است مقدم داشته ایم چون بهره ما از ستم آنان بدون شک اجر اخروی است که خود را از آن محروم کرده ایم و هر کس خود را از پاداش اخروی محروم کند از زیان کاران است.»^۱

جواز قتل مخالفان حکام جور

محمی الدین با تأکید بر اینکه اولی الامر در آیه شریفه خلفا و حکام هستند اگر چه ظالم و ستمگر باشند، حکم جواز مقاتله و قتل مخالفان این خلفا را صادر می کند. او دشمنان خلفا را همچون دشمنان خدا معرفی می کند و می گوید:

«اولی الامر خلفائند... و همان گونه که خدا برای خود دشمنانی قرار داده که در الوهیتش با او در ستیزند برای خلفا هم کسانی را قرار داده که با مقام آنان می ستیزند و خدا برای خلیفه مقرر فرموده است که با آنان بجنگند و بر هر یک از آنان بیروز شد او را بکشد، همان گونه که خدا با مشرکان می کند.»^۲

بر این ترتیب محمی الدین عربی آیه اولی الامر که یکی از مهمترین ادله امامت حضرت علی بن ابی طالب(ع) و ائمه معصومین(علیهم السلام) است را به گونه ای تفسیر می کند که بتواند آن را وسیله توجیه جنایات یزید و سایر خلفای بنی امیه و بنی عباس در قتل و ظلم به خاندان پیامبر اکرم(ص) قرار دهد.

---

^۱ «إن تکلمنا فی ولاتنا و ملوکنا بما هم علیه من الجور سقط ما هو لنا فی جورهم و أسأنا الأدب مع الله حیث رجحنا نظرنا علی فعله فی ذلك لأن لنا الذی هو فی جورهم هو نصیب أخروی بلا شک فقد حرمانه نفوسنا و من حرم نفسه أجر الآخرة فهو من الخاسرین...» (فتوحات مکیه ج ۱ ص ۷۵۱)

^۲ «و اولی الامر منکم و هم الخلفا و... ثم إن الله جعل له أعداء ینازعونه فی الوهیته کفرعون و أمثاله كذلك جعل الله للخلفاء منازعین فی رتبتهم و جعل له أن یقاتلهم و یقتلهم إذا ظفر بمن ظفر منهم کما یفعل سبحانه مع المشرکین...» (فتوحات مکیه ج ۳ ص ۴۷۵ و ج ۱ ص ۷۵۹ و ج ۲ ص ۲۸۵)

۱۲- دیدگاه ابن عربی درباره پدر حضرت علی(ع)

درباره شخصیت بالای ابو طالب پدر علی(ع) همین بس که وی چهل و دو سال تمام پیامبر(ص) را یاری نمود و خصوصاً در ده سال آخر زندگانی خود که مصادف با بعثت و دعوت آن حضرت بود، جانپازی و فداکاری بیش از حد در راه پیامبر(ص) از خود نشان داد. یگانه عاملی که او را تا این حد استوار و پا بر جا ساخته بود، همین نیروی ایمان و عقیده خالص او را نسبت به ساحت مقدس پیامبر(ص) بوده است.

ابو طالب از معدود کسانی بود که قبل از اسلام بر آیین یگانه پرستی و بر دین حضرت ابراهیم(ع) بود و در زمانی که مردم بت می پرستیدند او هرگز سر به سوی بتها خم نکرد و موحد و خدا پرست بود.

ابن ابی الحدید معتزلی در شرح نهج البلاغه در مورد عقاید دوران جاهلیت می گوید: «آنان اصناف مختلفی بودند، گروهی رستاخیز و آفریدگار را انکار می کردند و گروهی به آفریدگار معتقد بودند اما رستاخیز را انکار می کردند.

دسته ای دیگر به آفریدگار و نوعی زندگی پس از مرگ اعتقاد داشتند ولی رسالت و نبوت را منکر بودند و بت می پرستیدند و آنها را شافعان خویش نزد خدا می دانستند. گروهی معتقد به تناسخ ارواح بودند و در مورد بتها نیز عقاید عجیب و غریبی داشتند. بعضی آنها را شریک خدا می دانستند و بعضی دیگر آنها را وسیله میان خود و خالق می شمردند... اما خدا پرستان و موحدان عرب گروه کمی بودند که عبد المطلب و ابو طالب و عبد الله از آنان بودند»^۱.

ابن ابی الحدید درباره شخصیت پدر علی(ع) در اشعارش می گوید:

و لو لا ابو طالب و ابنه   لما مثل الدین شخصاً و قاماً

فذاک بمکة آوی و حامی   و هذات بیثرب جس الحماما

^۱ اقتباس از شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید ج ۱ ص ۱۱۷ تا ۱۲۰

ترجمه: هر گاه ابو طالب و فرزند او نبود، دین هرگز قد راست نمی کرد. وی در مکه پناه داد و حمایت کرد (پیامبر(ص) را) و فرزند او در یثرب در گرداب های مرگ فرو رفت»^۱.

وی در راه حفظ پیامبر(ص) از پای ننشست، و سه سال در بدری و زندگی در شکاف کوه و اعماق دره در شعب ابی طالب را، به ریاست و سیادت مکه ترجیح داد تا آن جا که این آوارگی سه ساله، او را فرسوده ساخت و مزاج خود را از دست داد و چند روز پس از تقض محاصره اقتصادی که به خانه و زندگی برگشت، بدرود زندگی گفت.

ایمان او به رسول خدا به قدری محکم بود که راضی بود تمام فرزندان گرامی وی کشته شوند ولی او زنده بماند. علی را در رختخواب وی می خوابانید، تا اگر سوء قصدی در کار باشد به وی اصابت نکند. بالاتر از آن روزی حاضر شد تمام سران قریش به عنوان انتقام کشته شوند، و طبعاً تمام قبیله بنی هاشم نیز کشته می شدند.^۲

اما با این همه اخلاص و ایمان ابوطالب، گروهی از مغرضین در تاریخ پیوسته بر ضد ابوطالب کار کردند و تمام فضیلت های وی را انکار کردند زیرا می دیدند که وی پدر علی(ع) است و ایمان پدر وی فضیلت بارزی درباره او حسب می شود در حالی که کفر و شرک پدران خلفا، موجب کسر شأن آنها بود. حتی گروهی به تکفیر وی برخاسته و ادعا کرده اند که آیاتی درباره ابوطالب که حاکی از کفر اوست نازل شده است؛ که در رأس آنها دستگاه تبلیغاتی اموی و عباسی قرار داشت.^۳

اشعاری از ابو طالب که ایمان راسخ وی را می رساند:

اشعار و سروده های ابو طالب، کاملاً گواهی بر ایمان و اخلاص او می دهد. از میان قصائد طولانی وی، قطعاتی چند برای روشن شدن مطلب آورده می شود:

نبی کموسی و المسیح بن مریم

لیعلم خیار الناس أن محمداً

^۱ ابن ابی الحدید معتزلی در شرح نهج البلاغه ج ۱۲ ص ۸۴ می نویسد: یک نفر از علمای شیعه کتابی درباره ایمان ابو طالب نوشته بود و آن را پیش من آورد که من تقریظی بر آن بنویسم. من به جای تقریظ این اشعار را که شماره آن به هفت می رسد بر پشت آن کتاب نوشتم.

^۲ فرازهایی از تاریخ پیامبر اسلام(ص) تألیف استاد آیت الله جعفر سبحانی ص ۱۶۵

^۳ همان ص ۱۶۴

أتانا بهدی مثل ما أتیا به

فکلّ بأمر الله یهدی و یعصم^۱

ترجمه: اشخاص شریف و فهمیده بدانند که، محمد به سان موسی و مسیح پیامبر است، همان نور آسمانی را که آن دو نفر در اختیار داشتند، او نیز دارد. و تمام پیامبران به فرمان خداوند، مردم را راهنمایی و از گناه باز می دارند.

تمنیتیم أن تقتلوه و إنما

امانیکم هدی كأحلام نائم

نبی أتاه الوحی من عند ربه

و من قال لا یقرع بها سن نادم^۲

ترجمه: سران قریش! تصور کرده اید که می توانید بر او دست بیابید در صورتی که آرزویی در سر می پرورانید؛ که کمتر از خواب های آشفته نیست! او پیامبر است، وحی از ناحیه خدا بر او نازل می گردد و کسی که بگوید نه، انگشت پشیمانی به دندان خواهد گرفت.

ألم تعلموا أنّا وجدنا محمدا

رسولاً کموسی خط اول الکتاب

و إنّ علیّه فی العباد محبّة

و لا حیف فیمن خصه الله بالحب^۳

ترجمه: قریش! آیا نمی دانید که ما او را مانند موسی پیامبر یافته ایم و نام و نشان او در کتاب های آسمانی قید گردیده است، و بندگان خدا محبت مخصوصی به وی دارند، و نباید درباره کسی که خدا محبت او را در دل هایی به ودیعت گذارده ستم کرد.

والله لن یصلوا الیک بجمعهم

حتی اوسد فی التراب دفینا

فاصدع بامرک ما علیک غضاضة

و أبشر بذاک وقر منک عیونا

و دعوتنی و علمت أنك ناصحی

و لقد دعوت و کنت ثم امینا

و لقد علمت أن دین محمد(ص)

من خیر ادیان البریة دنیا^۴

^۱ مجمع البیان ج ۷ ص ۳۷ و مستدرک حاکم ج ۲ ص ۶۲۳ به نقل از فرازهایی از تاریخ پیامبر اسلام(ص) ص ۱۶۳

^۲ دیوان ابوطالب ص ۳۲، سیره ابن هشام ج ۱ ص ۳۷۳ به نقل از فرازهایی از تاریخ پیامبر اسلام(ص) ص ۱۶۳

^۳ همان

^۴ تاریخ ابن کثیر ج ۲ ص ۴۲ به نقل از فرازهایی از تاریخ پیامبر اسلام(ص) ص ۱۶۳

ترجمه: برادر زاده ام! هرگز قریش به تو دست نخواهد یافت، و تا آن روزی که لحد را بستر کنم و در میان خاک بخوابم، دست از یاری تو بر نخواهم داشت. به آنچه مأموری آشکار کن، از هیچ مترس و بشارت ده و چشمانی را روشن ساز. مرا به آیین خود خواندی و می دانم تو پند ده من هستی، و در دعوت خود امین و درستکاری، حقا که کیش محمد(ص) از بهترین آیین هاست.

هر یک از این اشعار در اثبات ایمان و اخلاص گوینده آنها کافی است و اگر گوینده این ابیات یک فرد خارج از محیط اغراض و تعصبات بود، همگی بالاتفاق به ایمان و اسلام سراینده آن حکم می کردیم؛ ولی از آنجا که سراینده آن ابو طالب است و دستگاه تبلیغاتی سازمان های سیاسی اموی و عباسی پیوسته بر ضد آل ابو طالب کار می کرد، از این نظر گروهی نخواستند اند یک چنین فضیلت و مزیت را برای ابوطالب اثبات کنند.

متأسفانه ابن عربی که خود را عارفی محقق می داند تحت تأثیر دستگاه تبلیغاتی خاندان اموی و عباسی قرار گرفته و با آن همه ادله روشن و گویا بر ایمان ابو طالب، ادعا دارد که پدر امیر مؤمنان علی(ع) کافر بوده و آیه ای هم در مذمت وی نازل شده است، وی در کتاب فصوص الحکم می نویسد:

«کما قال فی حق اکمل الرسل و أعلم الخلق و أصدقهم فی الحال «إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَ لَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ». و لو كان للهمة أثر و لا بد، لم يكن أحد أكمل من رسول الله صلى الله عليه و سلم و لا أعلى و لا أقوى همة منه، و ما أثرت في إسلام أبي طالب عمه، و فيه نزلت الآية التي ذكرناها: و لذلك قال في الرسول إنه ما عليه إلا البلاغ، و قال «لَيْسَ عَلَيْكَ هُدَاهُمْ وَ لَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ»^۱.

: «چنانکه خداوند در حق اکمل رسل و اعلم خلق و اصدقشان در حال فرمود: ای پیامبر تو نمی توانی آنکه را دوست داری هدایت کنی و لیکن خداوند هر که را بخواهد هدایت می کند. و اگر برای همت اثری بود کسی اکمل از رسول الله و اعلى و اقوى همت

---

^۱ فصوص الحکم فص لوطیه

تر از او نبود و حال اینکه همت او در اسلام ابوطالب عمومی او اثر نکرد و درباره اسلام ابوطالب آیه فوق نازل شد. لذا خداوند درباره رسول فرمود: وظیفه تو نیست مگر ابلاغ.

ابن عربی که با سخاوت فراوان احادیث جعلی ابو هریره را در منقبت شیخین با آب و تاب فراوان ذکر می نماید، آنگاه که نوبت امیر مؤمنان علی(ع) می رسد از مسلم ترین فضائل وی که در منابع اهل سنت به وفور آمده چشم پوشی می کند و با آن همه دلایل آشکار بر ایمان و اخلاص ابوطالب، وی را کافر معرفی می نماید.

۱۳- دیدگاه حضرت امام خمینی (سلام الله علیه) در مورد ابن عربی

این بخش را از این جهت به دیدگاه حضرت امام روح الله (ره) اختصاص نمودیم تا ثابت نماییم آن گونه که برخی از طرفداران ابن عربی می پندارند حضرت امام خمینی (ره) جزو طرفداران و مدافعان ابن عربی است در اشتباهند.

امام خمینی رهبری کبیر و عالمی والا مقام و ربانی است که خداوند متعال مردم ایران و مسلمانان جهان را به برکت وی عزت بخشید. امام خمینی علاوه بر اینکه مرجعی برجسته و رهبری آگاه بود، عارفی وارسته هم به شمار می آمد. اما باید توجه داشت که عرفان امام خمینی همان عرفان خاندان طهارت (ع) می باشد. بدون شک عرفان عملی و سیره ایشان تماماً برگرفته از تعالیم خاندان عصمت و طهارت است.

آن کسانی که می خواهند امام خمینی را مقلد عرفان ابن عربی و تابعان وی معرفی کنند کاملاً در اشتباهند. روح عظیم این مرد بزرگ عرفان های اصطلاحی و ساخته شده بشر را شکسته و دور ریخته و آنچه برای آن رهبر فقید اهمیت داشت همانا کلام خدا و تعالیم خاندان طهارت علیهم السلام بود.

امام خمینی به خاطر آن روح حق جویش از همان ابتدای جوانی در مسیر پژوهش و تحقیق بود، به این علت بسیاری از علوم را خواند و به عمق آن رسید و صاحب نظر گشت؛ اما روح بلند وی هرگز از این علوم اقناع و راضی نگردید. بنابر این اگر می بینیم ایشان برخی از کتب فلاسفه و عرفا را شرح نموده، هرگز به این معنا نیست که وی عقاید عرفا و فلاسفه را پذیرفته باشد.

مثلاً امام که خود استاد علم فلسفه بود در اشعارش در مذمت آن می گوید:

با چشم علیل کوی او نتوان یافت

با فلسفه ره به سوی او نتوان یافت

اشراق جمیل روی او نتوان یافت^۱

این فلسفه را بهل که با شهپر عشق

***

---

^۱ دیوان اشعار ص ۲۰۲

فاطمی که به علم فلسفه می نازد

بر علم دگر به آشکارا تازد

ترسم که در این حجاب اکبر آخر

غافل شود و هستی خود را بازدا^۱

***

فاطمی که فنون فلسفه می خواند

از فلسفه فاء و لام و سین می داند

امید من آن است که با نور خدا

خود را ز حجاب فلسفه برهاند

***

آنانکه به علم فلسفه می نازند

بر علم دگر به آشکارا تازند

ترسم که در این حجاب اکبر آخر

سرگرم شوند و خویشتن را بازند^۲

***

فاطمی که به قول خویش اهل نظر است

در فلسفه کوششش بسی بیشتر است

باشد که به خود آید و بیدار شود

داند که چراغ فطرائش در خطر است^۳

***

علمی که جز اصطلاح و الفاظ نبود

جز تیرگی و حجاب چیزی نفرو

هر چند تو حکمت الهی خوانیش

راهی به سوی کعبه عاشق ننمود^۴

همچنین امام عرفان اصطلاحی – که به عرفان نظری مشهور است و ابن عربی در رأس آن قرار دارد – را راهی سالم برای کسب

معرفت خداوند نمی داند، وی در دیوان اشعارش می فرماید:

---

^۱ دیوان اشعار، ص ۲۰۴

^۲ دیوان اشعار، ص ۲۰۹

^۳ همان ص ۱۹۴

^۴ همان ص ۲۱۲

آن کس که به زعم خویش عارف باشد

غواص به دریای معارف باشد

روزی اگر از حجاب آزاد شود

بیند که به لاک خویش واقف باشد^۱

***

تا تکیه گهت عصای برهان باشد

تا دیدگهت کتاب عرفان باشد

در هجر جمال دوست تا آخر عمر

قلب تو دگرگون و پریشان باشد^۲

***

از صوفی ها صفا ندیدم هرگز

زین طایفه من وفا ندیدم هرگز

زین مدعیان که فاش أنا الحق گویند

با خود بینی فنا ندیدم هرگز^۳

امام بعد از یک عمر مجاهده و پژوهش در عرصه های گوناگون علمی، مشهورترین کتاب های فلاسفه و عرفا را دام ابلیس

معرفی می کند و می فرماید:

«اسفار اربعه (کتاب مشهور ملا صدرا) با طول و عرضش از سفر به سوی دوست بازم داشت، نه از فتوحات (تألیف ابن عربی)

فتحی حاصل و نه از فصوص الحکم (کتاب دیگر ابن عربی) حکمتی دست داد.... پس از این پیر بینوا بشنو که این بار را به دوش دارد

و زیر آن خم شده است؛ به این اصطلاحات که دام بزرگ ابلیس است بسنده مکن و در جستجوی او جل و علا باش»^۴.

برخی از طرفداران عرفان ابن عربی جهت تأیید عقاید وی از نام مقدس امام خمینی (ره) استفاده ابزاری نموده و می گویند ایشان

ابن عربی و عقایدش را تأیید کرده است. آنان مهمترین دلیلشان نامه تاریخی حضرت امام خمینی (ره) به رهبر شوروی سابق جناب

گورباچف مطرح می نمایند. امام در این نامه مهم که در اواخر عمر مبارکشان به رهبر کمونیست های جهان نوشت بعد از معرفی خدا

^۱ همان ص ۲۰۶

^۲ همان ص ۲۰۷

^۳ دیوان اشعار ص ۳۱۷

^۴ صحیفه نور ج ۲۰ ص ۱۶۵

به گورباچف و نصیحت دلسوزانه به وی، از چند شخصیت بزرگ علمی اسلامی نام برد و از ایشان تمجید نمود. در قسمت پایانی این نامه حضرت امام(ره) از ابن عربی به عنوان عارف و دانشمندی بزرگ یاد می کند؛ اما نمی توان گفت که تعریف و تمجید حضرت امام خمینی از نبوغ و علم ابن عربی نشانه تأیید مطلق عقاید وی می باشد. آیا زمانی که ما از دانشمندان غربی مثل اینشتین و نیوتن تعریف می کنیم عقاید آنان را هم تأیید می کنیم؟

در ثانی باید توجه داشت که نامه امام(ره) به رهبر کمونیست های جهان که عقیده ای به معارف الهی ندارد بود. گورباچف که انسان زندیقی است عقیده ای به ادیان الهی و خدا ندارد و آنچه که برای وی قابل پذیرش است علوم صرفاً بشری است نه علوم وحیانی؛ و از آنجا که ابن عربی یکی از نابغه ها و چهره های شاخص عرفان بشری است و سلوک او با توجه به قوای وی و استعدادهای خویش است با ملاک های گورباچف کمی قابل تطبیق است و لذا حضرت امام خمینی(ره) در نامه تاریخی خویش از مفاخر علمی حدیثی، تفسیری، قرآنی و فقهی اسلام سخنی به میان نمی آورد و از فلاسفه و برخی از عرفای منتسب به اسلام که علوم آنها صرفاً از علوم بشری است تعریف و تمجید می نماید. دلیل واضح این استدلال انتقادهای شدیدی است که امام(ره) نسبت به ابن عربی دارد، به عنوان نمونه:

ابن عربی می گوید:

«و لهذا مات رسول الله(ص) و ما نصّ بخلافته عنه الی احد ولا عینه...»^۱

ترجمه: «رسول خدا(ص) رحلت کرد و به خلافت احدی تصریح نکرد و برای خود خلیفه تعیین نفرمود.»

امام خمینی(ره) در جواب ابن عربی با تندگی می فرماید:

«هذا من اقبیح القبایح. خلافت ظاهری و منصب الهی امری است که بر مردم پوشیده و مخفی است و این باید به نصّ و تعیین آن

از جانب وحی اظهار شود زیرا امر خلافت از اعظم فرائض است برای رسول الله(ص) و تضييع این امر خطیر موجب تشتت امر

^۱ فصوص الحکم فص داوودیه

خلافت و مختل شدن اساس نبوت و اضمحلال آثار شریعت می شود و این از قبیح ترین قبائح است که هیچ کس حاضر نیست چنین کاری را به انسان های معمولی نسبت بدهد چه رسد به پیغمبر مکرم و رسول معظم^۱».

ابن عربی در فتوحات مکیه می گوید: از جمله رجال الله رجیبون هستند، آنان در عالم مکاشفه شیعیان را به صورت خوک می بینند. ابن عربی مدعی است که شکل خوک علامتی است که خداوند برای پیروان این مذهب قرار داده است.^۲

امام خمینی(ره) در جواب این اهانت بزرگ ابن عربی به شیعیان می نویسد:

«بعضی از نفوس از آنجا که صفحه وجودشان در اثر صفای باطنی هم چون آئینه مصقل می باشد، ممکن است سالک مرتاض عین ثابت نفوس خویش را در آئینه وجود او مشاهده نماید. نظیر مشاهده شیعیان به صورت خنزیر توسط بعضی مرتاضین اهل سنت که گمان کرده اند آن صورت واقعی شیعیان بوده بلکه به واسطه صفای آینه شیعیان، مرتاض صورت خود را که به شکل خنزیر(خوک) بوده در آینه او مشاهده نموده و گمان کرده است که آن صورت رافضی (شیعه) بوده، حال آنکه فقط صورت خود را دیده است»^۳.

و همچنین برای دفاع از ابن عربی این سخن حضرت امام خمینی(ره) را پیش می کشند:

«باید معارف را از ادعیه فهمید... باید معارف را از ادعیه آنها آموخت، چون طرف خطاب در ادعیه حق سبحانه است، لذا می بینیم جملات صاحب فصوص در معنی با ادعیه موافق است. منتهی حضرت امیر(ع) متأدب بوده و توانسته حق بیان را ادا نماید و صاحب فصوص متأدب نبوده و نتوانسته حق را ایفا کند»^۴.

در جواب کسانی که می خواهند از سخن عالم ربانی و عزیزی چون امام خمینی(ره) استفاده ابزاری کنند می گوئیم:

^۱ تعلیقات بر شرح فصوص الحکم ص ۱۹۶

^۲ فتوحات مکیه ج ۲ ص ۸ متأسفانه برخی از دلدادگان و طرفداران ابن عربی که خود را جزو علمای شیعه می دانند، سعی می کنند به گونه ای ابن عربی را تبرئه نمایند. مثلاً می گویند: این سخن جزء تحریفات کتاب ابن عربی است. یا می گویند: منظور ابن عربی از شیعیان رافضی خوارج می باشد. در جواب می گوئیم: ۱- این سخن وی نمی تواند جزء تحریفات آثار ابن عربی باشد، زیرا در تمام نسخه های خطی معتبر ابن عربی موجود است ۲- اگر کسی قبل و بعد از این جمله فوق را مطالعه کند به وضوح می یابد که منظور ابن عربی از شیعیان رافضی پیروان خاندان عصمت و طهارت(علیهم السلام) می باشد. ۳- ابن عربی در کتاب فتوحات مکیه ج ۱ ص ۲۸۱ و ۲۸۲ تمام فرقه های شیعه را گمراه می داند و ادعا دارد که گمراه ترین آنان شیعیان دوازده امامی می باشند اما حضرت امام خمینی(س) با صراحت هر چه تمام تر بدون توجیه سخن وی - به ابن عربی می تازد و جوابی دندان شکن به وی می دهد.

^۳ تعلیقات بر شرح فصوص الحکم ص ۲۲۱

^۴ تقریرات فلسفه امام خمینی ج ۲ ص ۱۸۳

منظور حضرت امام که فرمود: ابن عربی نتوانسته حق را ایفا کند این است که وی تفوه به سخنی نموده است که در فرمایش امام عارفان علی(ع) نمی باشد بلکه خلاف آن است و از این جهت ادب را رعایت نکرده است؛ چون ادب اقتضا می کرد که ایشان به همان گونه سخن بگویند که امیر مؤمنان(ع) فرموده است؛ نه بیان و کلامی که سبب تحقیر یا احیاناً گمراهی اشخاص از مسیر توحید شود. و منظور از موافقت هم موافقت برخی از سخنان ابن عربی با سخنان امیر مؤمنان علی(ع) است آن هم در ظاهر معنا نه در اصل معنا، چنانکه خود حضرت امام در یکی از بیاناتشان بین عرفان اصطلاحی (عرفان نظری ابن عربی و دیگر بزرگان این میدان) و اهل معرفت به حسب حقیقت و معنا (یعنی خاندان طهارت(علیهم السلام) و خواص ایشان) تفاوت گذاشته اند، وی می فرماید:

«در آن (قرآن) یک سفره ای است که انداخته شده است برای همه طبقات، یعنی یک زبانی دارد که این زبان هم زبان عامه مردم است و هم زبان فلاسفه است و هم زبان عرفای اصطلاحی و هم زبان اهل معرفت به حسب واقع»^۱

منظور از عرفای اصطلاحی آن کسانی هستند که می خواهند با الفاظ و اصطلاحات و مباحث علمی به شناخت خداوند برسند، این گروه چون تکیه بر قوای خود دارند در مسیر شناخت عموماً دچار لغزشها و خطاهایی کوچک و بزرگ شده اند که در رأس این عرفان اصطلاحی و نظری ابن عربی قرار دارد. امام خمینی(ره) بین این طایفه که اسم عارف را یدک می کشند با اهل معرفت به حسب واقع فرق می گذارد. عرفای واقعی کسانی هستند که خود خداوند تعالی معرفت خویش را در قلب آنان جای داده است. و با توجه به سخنان دیگر امام(ره) در مواضع گوناگون، این گروه کسی جز خاندان طهارت(ع) و خواص ایشان نمی باشد. ابن عربی هرگز عارف به معنای حقیقی نیست؛ زیرا کسی که عمر بن خطاب را معصوم می داند و زشت ترین فحاشی را به پیروان خاندان طهارت(ع) دارد کجا می توان وی را عارف نامید! بنابر این در دیدگاه حضرت امام خمینی ابن عربی اصلاً عارف نیست، بلکه عارف نماست و از این جهت است که حضرت امام خمینی(س) در اواخر عمر مبارکشان مهمترین کتابهای ابن عربی، یعنی فتوحات مکیه و فصوص الحکم را دام ابلیس معرفی میکند، چنان که گذشت.

---

^۱ صحیفه امام ج ۲۰ ص ۴۰۸ و ۴۰۹

با توجه به مباحث پیشین می‌گوییم:

امام خمینی(ره) هرگز مرید عرفان ابن عربی و بالاتر از وی نبود، بلکه حضرت امام مرید کامل خاندان عصمت و طهارت(ع) بود، و مهمترین دلیل آن همانا اصل مترقی و نورانی ولایت فقیه است که در افکار و سیره حضرت امام خمینی(ره) ظهور نموده است. حال سخن ما به طرفداران ابن عربی - که سعی دارند وی را عارفی وارسته و عالمی ربانی معرفی کنند - این است که: آیا کسی که از یک طرف توهین‌ها و جسارت‌ها به پیروان اهل بیت(ع) دارد، و از طرف دیگر اولو الأمر را هر حاکمی می‌داند هر چند ظالم و دیکتاتور باشد، و حتی جنایتکاری چون متوکل عباسی را ولی کامل خدا معرفی می‌کند، عقیده‌ای به آنچه در افکار نورانی حضرت امام خمینی(ره) در تشکیل حکومت اسلامی تبلور یافته دارد؟!!

۱۴- وحدت وجود در عرفان ابن عربی

مهمترین بحث عرفانی ابن عربی بحث وحدت وجود و موجود است. در تصوف و عرفان اسلامی، ابن عربی به قبله قائلان به وحدت وجود شهرت یافته است. بسیاری از مباحث عرفان ابن عربی با توجه به همین عقیده قابل تشریح و توجیه است. البته به این شرط که محقق یا خواننده آثار وی این مبنا و عقیده ابن عربی را در وحدت وجود بپذیرد و اِلَّا عقاید وی به جدّ دارای اشکال می شود.

برای اینکه خوانندگان محترم این بحث بسیار مهم را بهتر متوجه شوند، ابتدا تعریفی از وحدت وجود و موجود از منظر عرفا و اهل تصوف ارائه می دهیم و بعد از آن سابقه این عقیده را در مذاهب و مکتب های پیش از اسلام مورد بررسی قرار می دهیم، و سپس سخنان ابن عربی را نقل و مورد نقد قرار می دهیم.

تعریف وحدت وجود و موجود

اهل تصوف می گویند: وجود و موجود یکی بیش نیست و آن خداست و ما سوی الله تعالی هیچ موجودی نیست و تمام پدیده ها مظاهر آن موجود واحدند. می گویند: زمین و آسمان و ستاره و انسان و حیوان و گیاه و... همه و همه، چیزی جز ظهور آن موجود یعنی خدا نمی باشد. پس این ذات خداست که به اطوار و صورت های گوناگون مثل زمین، کوه، ستاره، انسان، دریا و... در آمده است. می گویند: اهل ظاهر پدیده ها را جدا از ذات خدا می دانند در صورتی که حقیقت این است که تمام موجودات یک حقیقتند.

بهترین مثالی که میزنند تا دقیق و گویا مقصودشان را برسانند، مثال موج و دریاست. می گویند: دریا دارای موج است و موج عین دریاست. مثال ما و تمام موجودات با خدا همان مثال موج و دریاست. یعنی تمام پدیده ها عین ذات خدا هستند و از او جدا نیستند بلکه طوری از اطوار و جلوه ای از جلوات خدا می باشند.

با بیانی علمی تر: ذات خداوند که وجود صرف است با تعین و شکل پذیری و خروج از حالت اطلاق، به صورت مخلوقات در آمده است؛ در نتیجه موجودات نیستند مگر همان ذات باری تعالی، و ظهور او بدین صورتهاست و تفاوت بین خالق و مخلوق نیست مگر به اطلاق و تقیید (محدود و نامحدود) یعنی ذات خدا عین وجود و نا محدود است؛ در حالی که همین وجود در اشیاء به صورت مقید و محدود می باشد.

با این تعریف ناگزیر هر صفت و خصوصیتی که بر ذات باری یعنی وجود مطلق استوار است عیناً در اشیاء یافت می شود ولی به صورت ناقص و در نتیجه هیچ صفت یا خصوصیتی نمی تواند در خداوند وجود داشته باشد که اشیاء را از آن بهره و خبری نباشد. دکتر سید یحیی یثربی که از محققین عرصه عرفان و تصوف است در تعریف وحدت وجود و موجود از دیدگاه اهل تصوف می نویسد:

«هستی حقیقت واحدی است که در باطن با وحدت کامل خویش از هر گونه تفرقه و کثرتی منزله است و ظاهری دارد که منشأ نمایش کثرت است و این کثرت ها ظاهری و خیالی هستند نه واقعی و حقیقی که:

جناب حضرت حق را دویی نیست
در آن حضرت من و ما و تویی نیست

من و ما و تو و او هست یک چیز
که در وحدت نباشد هیچ تمیز^۱

حقیقت به منزله آب دریا و پدیده ها و حوادث، همچون امواج و حبابند که در نگرش سطحی حباب و امواج حقایق جداگانه به نظر می رسند اما با یک نظر عمیق، روشن می شود که در آنجا هر چه هست آب است و بس و بقیه جلوه ها و مظاهر آن آند و دارای تحقق و ذات جداگانه و مستقلی نیستند و در حقیقت نیستی های هستی نما می باشند.

موج هایی، که بحر هستی راست
جمله مر آب را حباب بود

گرچه آب و حباب باشد دو
در حقیقت حباب، آب بود

---

^۱ گلشن راز شیخ محمود شبستری

عالم ربانی مرحوم میرزا جواد آقا تهرانی که از محققین و منتقدین عرصه تصوف و عرفان نظری است در باب وحدت وجود می

نویسد:

«جماعتی از صوفیه می گویند: در دار تحقیق یک وجود و موجود بیش نیست که فقط از جهت تقید و تعیین به قیود اعتباریه، متکثر به نظر می آید پس هر چه هست در واقع اوست که خدایش می گویند و آنچه کثرت و غیریت به نظر می رسد اعتباری و موهوم است.

محققین از صوفیه و عرفا می گویند: گر چه در دار تحقیق یک وجود و موجود بیش نیست ولی همان وجود و موجود واحد، در ذات و حقیقت خود متکثر به مراتب و درجات متفاوته به شدت و ضعف و کمال و نقص و نحو ذلک می باشد و چنین کثرتی با وحدت حقیقی منافی نیست»^۲.

و در جای دیگر می نویسد:

«قدر جامع این کلمات و اقوال اینکه در دار تحقیق یک وجود و موجود بیش نیست اعم از اینکه این موجود واحد در ذاتش اختلاف درجاتی داشته باشد یا نه، و نیز اعم از اینکه وجودش منحصر به وجود مجالی یا اکمل از این باشد که او برای مقام کثرت در وحدت نیز اعتبار شود. برای ادای مقصود و بیان مدعی، اعتبارات و اصطلاحات و تمثیلات و تقریبات و تفسیرات بی شمار گفته اند که اشخاص غیر وارد، در تعیین و تشخیص مراد آنان دچار مشکلات و نا فهمی های زیاد می گردند و عمده دلیل آنان برای اثبات هدف و مدعای خود طریق مکاشفه می باشد ولی بسیاری از طریق بحث برهانی و قرآن و حدیث وارد گشته اند»^۳.

شیخ محمد لاهیجی از بزرگان صوفیه در تعریف وحدت وجود می نویسد:

^۱ عرفان نظری، تحقیقی در سیر تکاملی و اصول و مسائل تصوف ص ۳۸ و ۳۹

^۲ عارف و صوفی چه می گویند ص ۱۱۴

^۳ همان ص ۱۱۶

«اگر توفیق الهی رهبر گردد و به عین انصاف نظر کنی و تطورات ظهورات او را در مراتب مشاهده نمایی یقین بدانی که هر طائفه از طوائف مختلفه هر چه در معرفت الله گفته اند و اعتقاد نموده اند همه را جهت راستی هست و هر کس را نظر بر مرتبه ای افتاده، فاما از آن جهت که او را به جمیع مراتب مشاهده نموده اند و منحصر بر آنچه مشهود هر یک شده است و از حقیقت حال که سریان آن حضرت (یعنی خدا) است در همه اشیاء غافلند منع لازم آمده و ذات حق از آن اعلی است که عقل و فکر و دلیل و قیاس احاطه او توانند نمود چو آنچه تو وسیله معرفت آن حضرت خواهی ساخت به حقیقت هم اوست که به وسیله آن وسیله ظاهر و متجلی گشته است و غیر او چون هیچ موجودی نیست لا جرم دلیل او جز آن نتوان بود»^۱

ریشه های تاریخی وحدت وجود در اندیشه های خارج از اسلام

برای شناخت هر علمی توجه به تاریخ آن علم و تحولات مربوط به آن، آشنایی با شخصیت هایی که حامل و وارث آن علم مبتکر در آن علم بوده اند لازم و ضروری است. در این قسمت به بعضی از ریشه های تاریخی وحدت وجود در اندیشه های خارج از اسلام به صورت مختصر اشاره می شود:

الف: وحدت وجود در فلسفه هند

در عمده مکاتب هند که از «هندویسم» قدیم و سنتی آغاز می شود و با تکامل هندویسم توسط عده ای از روحانیون هندو در عصر «وداها» (حدود قرن هشتم ق.م) و پس از آن در ظهور «برهمنان» (حدود قرن هفتم ق.م) که تمام اوقات آنان صرف کارهای مذهبی و تحقیقات علمی می باشد ادامه می یابد، اندک اندک بارقه عقیده به اصالت وحدت در کل اشیاء در نهاد ایشان تابش می کند. این اندیشه صوفیانه بر این مبنا است که «خدا روح جهان است و جهان پیکر خداست» یعنی «خدا همه چیز است» یا اینکه گفته اند «هر چه در جهان است حقیقتی جز وجود خدا ندارد».

---

^۱ شرح گلشن راز ص ۶۳

با پدید آمدن فکر اصالت وحدت در کل اشیاء در اندیشه «برهمنان» عقیده به وحدت وجود و فنا شدن در آن واحد حقیقی یعنی «برهما» غایت این اندیشه ها گردید.

گروهی دیگر از صاحب نظران برهمایی (در حدود قرن چهارم ق.م) مقالات و تعلیمات جدیدی را ارائه دادند و به نام «اوپانیسادها» که با این نظرات یکی از بزرگترین ادوار تفکر و اندیشه در تاریخ تفکر بشری در هندوستان به ظهور رسید. «اوپانیسادها» به طور کلی در یک قضیه اصلی ثابت است و آن عبارت از این که کل اشیاء خواه مادی و خواه معنوی همه و همه در دریای حقیقت وحدت مستغرق هستند که غالباً از آن حقیقت به «برهما» تعبیر کرده اند. در فلسفه «اوپانیسادها» مرد عارف به مرحله ای در سیر و سلوک می رسد که همه را دارای یک وجود می بیند و بس.

ب: وحدت وجود در فلسفه رواق^۱

فلسفه رواقیان نوعی از وحدت وجود است، اما جسمانی نه روحانی. به این معنا که: جز جسم وجودی قائل نیستند و معتقدند که آن فاعل یا منفعل، «فاعل» یعنی قوه (به معنی قدرت نه به اصطلاح ارسطو) آن است که در انسان روح یا نفس و در کلیه عالم پروردگار خوانده می شود و «منفعل» آن است که در انسان بدن، و در عالم ماده می نامند و این دو امر یعنی قوه و ماده یا روح و بدن و یا خدا و ما سوی که حقیقت آنها واحد است و با یکدیگر مزج کلی دارند چنانکه وجود یکی در تمام وجود دیگری ساری است و انسان عالم صغیر است و جهان عالم کبیر و در باب حقیقت عالم از رأی هرقلیطوس پیروی می کنند که: اصل وجود را آتش می دانست و آتش بدوی به هوا و آب و خاک تبدیل یافته و دمی الهی در آن دمیده شده و بنا بر این هر فردی از موجودات از دم الهی بهره ای دارند و آن به قوه ای که در آن موجود است اجزاء عالم را نگاه می دارد. مدار امر عالم بر ادوار است و عاقبت متلاشی می گردد و رجوع به اصل یعنی آتش بدوی می کند، پس از آن دور دیگر آغاز کرده و کاملاً مانند دور سابق جریان می یابد و آن نیز سر انجام متلاشی می شود و همچنین بی نهایت.^۲

^۱ این فلسفه (رواقیان) در قرن چهارم ق.م و بعدها در یونان ظهور کردند

^۲ سیر حکمت در اروپا ج ۱ ص ۵۷، محمد علی فروغی

خلاصه اینکه در نظر جهان شناسی رواق:

«همه چیز اجزاء یک کل شگفت انگیز است که جسمش طبیعت و روحش خداست»^۱.

ج: وحدت وجود در فلسفه نو افلاطونیان

مؤسس این سلسله را «آمونئوس ساکاس» از مردم مصر می دانند که در پایان قرن دوم پیش از میلاد در اسکندریه می زیسته است. اما کلیه فلسفه ای که به نو افلاطونیان منتسب است و در واقع باید حکمت اشراقی و عرفان نامید مربوط به «فلوطین» است که از شاگردان «آمونئوس ساکاس» است.

فلوطین «وحدت جودی» است یعنی حقیقت را واحد می داند و احدیت را اصل و منشأ کل وجود می شمارد. موجودات را جمعاً تراوش و فیوضاتی از مبدأ نخستین و مصدر کل می انگارد و غایت وجود را هم بازگشت به سوی همان مبدأ می پندارد که در قوس نزول عوالم روحانی و جسمانی را ادراک می کند و در قوس صعود به حس و تعقل و اشراق و کشف و شهود نایل می شود. به عقیده فلوطین، مبدأ نخستین که موجد موجودات است، صورت مطلق و فعل تام می باشد و قوه فعاله است (قوه به معنی قدرت نه مقابل فعل) احدیتش بهری از تعداد و شماره و تقسیم است. محیط بر کل و غیر لحاظ و نا محدود می باشد. نمی توان گفت: صورت دارد یا زیباست یا عاقل است چه، او ورای علم و ادراک است، به عبارت دیگر، نسبت دادن علم و ادراک به او منافی توحید است. یعنی سوای او چیزی نیست که معلوم او تواند شد. مرید نیست تا طالب چیزی باشد. کل اشیاء است اما هیچ یک از اشیاء نیست.

«فلوطین» از مبدأ و مصدر کل گاهی تعبیر به واحد می کند و زمانی به خیر و وقتی به فکر مجرد، یا فعل تام، اما هیچ یک از این تعبیرها را هم تمام نمی داند و هر تعبیر و توضیحی را مایه تحدید و تصغیر او می خواند که او برتر از وصف و هم قیاس است. حتی اینکه او را وجود نمی گوید، و برتر از وجود و منشأ وجود می شمارد و می گوید برای وصول به او باید از حس و عقل تجاوز نمود و به سیر معنوی و کشف و شهود متوسل شد.

^۱ تاریخ فلسفه یونان و روم ج ۱ ص ۴۴۵، فردریک کاپلستون

... خلاصه این عالم نور و صفاست و معقولات با وجود کثرت واحدند. هر یک همه اند و همه یکی هستند، و عقل آنها را بی

واسطه یعنی به اشراق و شهود در می یابد. به عبارت دیگر نخستین آینه احدیت عقل است و معقولات نخستین مظهر او می باشند.^۱

د: تأثیر افکار فلوطین در تصوف و عرفان اسلامی

دکتر قاسم غنی - که از مدافعان تصوف است - در کتاب تاریخ تصوف راجع به تأثیر فلوطین و فلسفه نو افلاطونی مطلبی دارد

که به قسمتی از آن اشاره می شود:

«انتشار آراء فلوطین و پیدا شدن فلسفه نو افلاطونی در بین مسلمین بیش از هر چیزی در تصوف و عرفان مؤثر بوده است. به

این معنی که تصوف که تا آن وقت زهد عملی بود اساس نظری یافت و چون در آراء نو افلاطونی دقت کنیم می بینیم که برای صوفی

زاهدی که از دنیا و هرچه در اوست به حکم آنکه فانی است، دل کنده و به آنچه باقی است دل سپرده فلسفه فلوطین بسیار خوشایند

است. بلکه منتهای آرزوی خود را در آراء او می یابد.

موضوع وحدت وجود در فلسفه نو افلاطونی بیش از هر چیز نظر صوفیه را جلب کرده است زیرا وحدت وجود همه دنیا را آینه

قدرت حق می بیند.^۲ و هر موجودی در حکم آینه ای است که خدا در آن جلوه گر شده ولی این مرایا همه ظاهر و نمود است و

هستی مطلق و وجود حقیقی خداست. انسان باید بکوشد تا پرده ها را بدرد و خود را مورد جلوه کمال جمال حق قرار دهد و به

سعادت ابدی برسد.

سالک باید با پر و بال شوق و عشق به طرف خدا به پرواز در آید و خود را از قید هستی خود که نمودی بیش نیست آزاد کند و

در خدا که وجود حقیقی است محو و فانی سازد.

---

^۱ سیر حکمت در اروپا، ج ۱ ص ۶۸

^۲ البته صحیحش این است که وحدت وجودی ها دنیا را آئینه ذات حق می بینند

مولانا جلال الدین رومی بهترین مترجم و معرف افکار فلوطین و فلسفه نو افلاطونی عرفا است. هر کس در دیوان و مثنوی این عارف بزرگ که در حکم دایرة المعارف عرفاست تتبع کرده باشید تقریباً تمام مسائل فلسفه نو افلاطونی را در آن خواهد یافت»^۱.

«اما مثنوی ملای رومی از همان بیت اول که:

بشنو از نی چون حکایت می کند
از جدایی ها شکایت می کند

تا پایان دفتر ششم که:

چون فتاد از روزن دل آفتاب
ختم شد والله اعلم بالصواب

که قریب بیست و شش هزار بیت است همه کتاب مملو از نکات و اشارات حکمت نو افلاطونی است که مولانا رومی رنگ قرآن و حدیث به آن زده، و به مذاق مسلمین در آورده و با بهترین اسلوب بیان کرده است»^۲.

وی درباره فنای انسان در ذات خدا و خدا شدن که نهایت سیر عرفانی عرفا است می نویسد:

«صوفی می خواهد با پر عشق، به خدا برسد، بنا بر این مطمع نظر تصوف از فلسفه بالاتر و برتر است زیرا غایت قصوای فلسفه و کمال مطلوب حکمت، آن بود که انسان شبیه به خدا که مثال خیر و کمال و جمال است بشود در صورتی که تصوف می خواهد که انسان در ذات الهی محو و فانی شود و با این فنا خدا شود.

پیدا شدن این گونه افکار در تصوف که بعضی از آنها صریحاً مخالف با عقیده توحید اسلامی است، صوفیه را مورد تکفیر و مزاحمت فقها و متشرعین قرار داد و زندگی را بر آنها دشوار کرد. صوفیه که نمی خواستند از اسلام خارج باشند یا خارج شمرده شوند از یک طرف دست به تأویل و تفسیر عارفانه قرآن زده، تصوف را با اسلام توفیق دادند بطوری که در مبحث کتب و نویسندگان صوفیه خواهیم گفت. مخصوصاً در قرن چهارم و پنجم رایج شد و از طرف دیگر متوسل به رمز و سر شده و خود را در بیان حقایق

---

^۱ تاریخ تصوف در اسلام، ج ۲ ص ۱۱۰ و ۱۱۱

^۲ همان ص ۱۱۸

عرفانی به تعبیرات مخصوص مقید ساختند به این معنی که در پرده حرف می زنند و کلمات را در معانی مجازی و گاهی مجاز بسیار دور به کار می برند و پیروان تصوف را به کتمان سر و لب فرو بسته توصیف نموده:

هر که را اسرار حق آموختند مهر کردند و دهانش دوختند

تعلیم می دادند.^۱

و در ادامه می نویسد:

«در نتیجه تأثیر عمیق فلسفه نو افلاطونی و یک سلسله مؤثرات خارجی دیگر که قریباً گفته خواهد شد،^۲ تصوف به شکلی در آمد که مورد تکفیر واقع شد و جماعتی از بزرگان صوفیه به زحمت افتادند و بعضی به قتل رسیدند و این پیشامدها سبب شد که صوفیان اسرار خود را از نامحرمان مکتوم بدارند و کلمات خود را ذو وجوه و مرموز ادا کنند، ظواهر شرع را رعایت نمایند و مخصوصاً در صدد بر آمدند که عرفان و تصوف را به وسیله تأویل با قرآن و حدیث تطبیق کنند و انصاف این است که از عهده این مهم به خوبی بر آمدند و پایه تأویل را به جایی گذاشتند که دست «فلوطین» تأویل کننده تورات هم به آن نخواهد رسید و از آن به بعد تصوف و عرفان را اسلام حقیقی و دیانت واقعی جلوه دادند و گفتند: ما ز قرآن مغز را برداشتیم.»^۳

۵: ریشه یابی وحدت وجود در دیانت یهود و مسیح و در افکار «فیلون»، «فلوطین» و «آگوستین»

دکتر قاسم غنی که از مدافعان و پژوهشگران عرصه تصوف و عرفان است می نویسد:

«تنها کسی که از آن قوم (یهود) در قدیم به سمت حکیم نسبتاً شهرت یافته بود فیلون نامی است که در اواخر مائه اول پیش از میلاد در اسکندریه ظهور نمود و خواست محتویات تورات را با فلسفه یونان وفق دهد. مذهب «تثلیث» را که عیسویان بنیاد اصول عقاید خود قرار داده اند، فیلون بیان نموده و شاید که فلوطین هم از تحقیقات او متوجه به «اقالیم سه گانه» شده باشد، از این گذشته

^۱ همان، ص ۱۳۰ تا ۱۳۳

^۲ مراد نویسنده عقاید هندی و بودایی است

^۳ همان، ص ۱۵۰

عقاید یهود را با معارف یونانیان مناسبتی نیست و در باب توحید هم که به نظر می آید با هم اشتراک داشته اند اختلافی بزرگ در میان هست، چه حکمای یونان هیچ گاه به خالق و صانعی که عالم را از عدم بوجود آورده باشد قائل نبوده اند، بلکه هر یک به وجهی و بیانی، ذات احدیت و مقام ربوبیت را حقیقت عالم و مصدر و مربی آن انگاشته اند و این فرض را نکرده اند که وقتی بوده است که جهان به کلی معدوم بوده و حتی ماده بی صورت هم وجود نداشته و همه معتقد به وجود ماده ای بودند که همیشه موجود بوده و متصرف عالم آن را به صورت های مختلف در آورده و موجودات را خلق کرده است. هر بحث و اختلافی بوده در چگونگی آن ماده بوده و مذاهب متعدد در این خصوص پیدا شد. به عبارت دیگر: مذاهب حکمای یونان، بلکه کلیه اقوام آریایی هر یک نوعی از وحدت وجود است.

و اما یهود و کسانی که عقاید فلسفی خود را از تورات در آورده اند حکم کرده اند به اینکه خداوند، جهان را از عدم مطلق به وجود آورده است و آفرینش را وجودی جدا از آفریننده دانسته اند و نسبت آنها را به یکدیگر نسبت «صانع و مصنوع» پنداشته اند.^۱ «عیسویان در اوایل امر... به حکمت و فلسفه نمی پرداختند... اما همین که عیسویت از یهود تجاوز کرد و میان اقوام دیگر انتشار یافت و جمعیت مسیحیان فراوان شد و برای مدافعه از حقانیت دین مسیح در مقابل منکران و مخالفان گرفتار مناقشه و مجادله گردیدند و خود را به محاجه و مباحثه نیازمند دیدند، ناچار به کلمات حکما پرداختند و کم کم به بلندی مقام ایشان برخوردند، چنان که بعضی گمان بردند آنان معرفت را از کتب مقدس دریافته اند و برخی معتقد شدند که حکما خود ملهم بوده و از همان منبع که انبیاء درک معرفت نموده استفاضه کرده اند، حاصل اینکه: اذهان اولیاء دین مسیح هم به غور در مسائل مبدأ و معاد متوجه شد و با قید به متابعت انجیل و تورات از حکمت افلاطون و فیلون و فلوطین و اخلاقیات رواقیان اقتباس کردند، و «حکمت الهی مسیحی» یا «علم معرفة الله» را وضع نمودند: که اصول عقاید مسیحیان را تقریباً به بیان علمی باز می نماید و نظیر علم کلام است نزد مسلمین و خلاصه اصول مزبور یگانگی خداوند است و خالقیت او، یعنی اینکه بدون ضرورت و اجبار از راه محبت و از روی اختیار عالم را از عدم به

---

^۱ البته این فقط عقیده تورات نیست، بلکه تمام ادیان الهی خالق را غیر از مخلوق معرفی نموده اند، اما در توحید وحدت وجودی پدیده ها و مخلوقات را جلوه ای از ذات خداوند می دانند، یعنی این ذات الهی است که در مرتبه تنزل به صورت اشیاء ظهور نموده است و این دیدگاه کاملاً مغایر با دیدگاه انبیاء الهی است.

وجود آورده است. و در عین یگانگی سه وجود است، «پدر» و «پسر» و «روح القدس» که اقالیم سه گانه می باشند^۱... و لیکن مسیحیان «اقالیم سه گانه» را در عرض هم و مقرون به یکدیگر می دانند چنان که میان خورشید و آفتاب که زاده اوست جدایی و دوئی نیست، و در هر حال این عقیده را منافی توحید نمی پندارند و از اسرار الهی می شمارند....

چون اولیای دین مسیح اهل نظر شدند و بنای تحقیق در معارف گذاشتند ناچار بنا بر اختلاف فهم و ذوق و سلیقه اختلاف آراء پیدا کردند و مذاهب چند در میان ایشان ظهور نمود... از مذاهب مهم که در آغاز عهد عیسویت ظاهر شد یکی مذهب «ارتوس»... و دیگر مذهب «مانی» ایرانی که تلفیقی از کیش زرتشتی و مسیحیت بود و زرتشت و بودا و مسیح را فرستادگان خدا می دانست و اهورا مزدا و اهریمن را قرین یکدیگر قرار می داد و بر خلاف تعلیمات زرتشت ترک دنیا و قطع علائق و پرهیز از تأهل و تناسل را سفارش می کرد.

این هر دو مذاهب سالها بلکه قرن‌ها در مغرب و مشرق معتقدان داشته، ... همین قدر گوئیم، چون اختلاف آراء در میان اولیاء دین مسیح شدت یافت برای حل مسائل و اختیار طریقه واحد مجالس کردند و اصول دین را مطابق آنچه اشاره کردیم به اکثریت تثبیت نمودند، و رأی های دیگر را مذهب باطل خواندند. حکمت الهی مسیحی موافق اصول، در ظرف چهار پنج مائه اول میلادی تحقق یافت، و کسانی که این کار را صورت دادند «آباء دین مسیح» خوانده می شوند...: همین قدر گوئیم معتبر ترین و بزرگ ترین آنها معروف با «آگوستین» است که از ادبای روم بود (معاصر بهرام گور پادشاه ساسانی) در آغاز جوانی به مذهب «مانی» گرائید. بعد متوجه حکمت افلاطون و فلوطین گردید و نسبت به آن تعلیمات عشق مفرط پیدا کرد. سر انجام از شنیدن مواعظ بعضی از آباء مسیحی به مذهب مادری برگشت و چنان شور در سر داشت که هم در جوانی به حلقه کشیشان در آمد... مسیحیان کاتولیک از اولیاء محسوبش داشته لقب پاک به او دادند... تحقیقات او (آگوستین) همه از افلاطون گرفته شده است»^۲.

^۱ این عقیده که در مسیحیت به نام تثلیث مشهور است از لحاظ دیدگاه توحیدی اسلام عقیده ای فاسد می باشد.

^۲ تاریخ تصوف در اسلام ج ۱ ص ۷۷ تا ۸۱

و: ریشه یابی وحدت وجود در عقاید ابن عربی

دکتر «ابو العلاء عقیفی» در تعلیقات خود بر فصوص الحکم ابن عربی، به دفعات از تأثیر پذیری ابن عربی از فلسفه یونان به خصوص افلاطون و همچنین فیلون، اریژن و تا حدودی حکمت نو افلاطونیان بخصوص فلوطین، نام می برد. وی در قسمتی از تعلیقات خود راجع به تفسیر محی الدین بر آیات و احادیث و تطبیق و توجیه آنها با مذهب وحدت وجود می گوید:

«هكذا اقتضى مذهب وحدة الوجودان يغير ابن عربي مفاهيم الإصطلاحات الدينيّة و يستبدل بها مفاهيم اخرى فلسفيه صوفيّة تتفق و روح مذهبه»^۱.

و نامبرده در همان کتاب از قول دانشمند معروف، «نیکلسون» مستشرق انگلیسی چنین نقل می کند:

«يقول العلامة نيكلسون في وصف اسلوب ابن عربي في الفصوص: إنه يأخذ نصّاً من القرآن او الحديث و يؤوّله بالطريقة التي نعرفها في كتابات فيلون اليهودي و اريجن الإسكندري... يستند كلّ فصّ من الفصوص السبعة و العشرين الى طائفة من الآيات القرآنية و الأحاديث النبوية المتصلة بالكلمة الخاصة الذي تنسب الحكمة الفصّ اليه... يعمد ابن عربي في كلّ ذلك الى تخريج المعاني التي يريدّها من الآيات و الأحاديث بطريقة خاصة في التأويل. فإن كان في ظاهر الآية ما يؤيد مذهبه - مهما كانت دلالتها على التشبيه و التجسيم - أخذ بها و إلّا صرفّها الى غير معناها الظاهر...»

تا اینکه می گوید: «و لا تخلو طريقة تأويله للآيات من تعسف و شطط إحياناً... و عماده في كلّ ذلك إنه يتكلم بلسان الباطن، الذي هو في الحقيقة لسان مذهبه، و يترك الظاهر الذي يعبر عن عقيدة العوام...»^۲.

ترجمه: علامه نیکلسون، در توصیف روش ابن عربی در فصوص می گوید: او همواره، نص آیات و احادیث را گرفته و آنها را به روشی که در نوشته های فیلون یهودی و اریژن اسکندری شناخته ایم تأویل می کند... او هر فصي از فصوص بیست و هفت گانه را به تعدادی از آیات قرآن و احادیث نبوی مستند می کند (به این ترتیب که) در ابتدای هر فص، آیات و احادیث را به کلمه خاصی که

^۱ تعلیقات بر فصوص الحکم، مقدمه ابو العلاء عقیفی ص ۴۲

^۲ همان ص ۱۲ تا ۱۴

متناسب حکمت آن فص می باشد ارتباط می دهد... هدف ابن عربی در همه این موارد این است که بر اساس روش خاص خود در تأویل، معانی و مفاهیمی از آیات و احادیث که مورد نظرش بوده است را بیان می کند. پس اگر ظاهر آیه، روش فکری او را - یعنی اندیشه تشبیه و تجسیم (خداوند) - تأیید کند، همان معنای ظاهری آیه را می گیرد و در غیر این صورت این آیه را در معنای غیر ظاهری خود تغییر می دهد (تا اینکه می گوید) روش تأویل او در آیات با تکیه بر برداشت های معانی باطنی، و خارج شدن از حدود ظاهری بوده... و شالوده روش ابن عربی در همه این موارد بیان مسائل به زبان اهل باطن بوده و در حقیقت، زبان مذهب و روش او همین زبان بوده است و معانی ظاهری که مردم عامی با آن سخن می گویند را، کنار می گذارد.^۱

وحدت وجود در عرفان ابن عربی

۱- «و لیس وجود، إلا وجود الحق، بصور أحوال ما هی علیه الممكنات فی أنفسها و أعیانها».^۲

ترجمه: در عالم جز وجود حق متعال وجودی نیست، و هم اوست که به صورت ها و احوال گوناگون (که به آنها) ممکنات و مخلوقات (گفته می شود) متعین و ظهور یافته است.

یعنی تمام موجودات چیزی جز تعینات و شئون ذات حق متعال نمی باشند، پس این خداست که با شئون گوناگون به صورت

مخلوقات جلوه گر شده است.^۳

---

^۱ مقدمه ابو العلاء عقیفی بر فصوص الحکم، ص ۱۰ در مورد تأثیر پذیری ابن عربی از فلسفه یونان بخصوص افلاطون و همچنین از فیلون، اریژن و تا حدودی فلوطینیّه مقدمه و تعلیقات دکتر ابو العلاء عقیفی بر کتاب فصوص الحکم ابن عربی مراجعه شود از جمله به ص ۱۲ و ۱۸ مقدمه و صفحات ۱۵۱، ۱۶۲، ۱۷۸ و بسیاری موارد دیگر از تعلیقات وی.

^۲ فصوص الحکم فص یعقوبی ص ۹۶

^۳ این عقیده با توجه به مبانی دینی و عقیدتی ما مسلمین - که خواهد آمد - نا صحیح است، زیرا لازمه پذیرفتن این عقیده قائل شدن به سنخیت و عینیت خدا با پدیده های خویش است که طبق آموزه های دینی ما «هو بائن من خلقه» او مغایر با مخلوقات خویش است. عرفا و صوفیه از چنین عقیده و وحدتی فراوان دم زده اند، برای نمونه: مولوی در دیوان شمس تبریزی می گوید:

هر لحظه به شکلی بت عیار بر آمد دل برد و نهان شد	هر دم به لباس دگر آن یار بر آمد گه پیر و جوان شد
می گشت دمی چند بر این روی زمین از بهر تفرّج	عیسی شد و بر گنبد دوار بر آمد تسبیح کنان شد
یوسف شد و از مصر فرستاد قمیصی روشن کن عالم	از دیده یعقوب چون انوار بر آمد تا دیده عیان شد
حقاً همو بود که می کرد شبانی اندر ید بیضا	گه چوب شد و بر صفت مار بر آمد زان بحر کفان شد
صالح شد و دعوت همه زان کرد به خلقان از بهر صلاحی	ناقه شد و از دل کهسار برآمد فی الحال عیان شد

تا اینکه گوید:

یونس شد و در بطن سمک بود به دریا از بهر طهارت
عیسی شد و در مهد داد گواهی زان روح مقدس
بالله همو بود که می گفت انا الحق در صورت الهی
رومی (مولوی) سخن کفر نگفته است و نگوید، منکر نشویدش
غزلیات شور انگیز شمس تبریزی ص ۱۸۷

همچنین مولوی در شعری می گوید:

آنها که طلبکار خدایید، خدایید
چیزی که نکردید گم از بهر چه جوید
اسمید و حروفید و کلامید و کتابید
هم موسی و هم معجزه و هم ید بیضاء
هم مهدی و هادی و نهانید و عیانید
گه مظهر لاهوت و گهی مخبر ناسوت
در خانه نشینید مگردید به هر سوی
آنکس که نزیاید و نزیاید ز شما کس

غزلیات شور انگیز شمس تبریزی ص ۱۷۷

همچنین می گوید:

غیر خدا در دو جهان هیچ نیست
گنج حقیقت که تو را داده اند
علم بدیهی که در این نسخه است
آنکه دوان است پی اش هر طرف
این کمر هستی موهوم را
کون رها کن بگذر از مکان
اوست گل و لاله و باغ و بهار

غزلیات شور انگیز شمس تبریزی ص ۱۵۰

عطار در کتاب «جوهر ذات» می گوید:

من محمد را یقین دادم خدا
او خدا بود و خدا او، بی شکی

تحفة الأخیار ص ۱۷۳ و ۱۷۴، به نقل از کتاب جوهر ذات عطار

همچنین می گوید:

منم الله، در عین کمال
منم الله، خود در خود، بدیدم
تحفة الأخیار ص ۱۷۴

شیخ محمود شبستری می گوید:

هر آن کس را که اندر دل شکی نیست

شیخ محمد لاهیجی در شرح بیت فوق می نویسد:

موسی شد و خواهنده دیدار بر آمد بر طور روان شد
از معجز او نخل پر از بار بر آمد زان روح روان شد
منصور نبود آنکه بر آن دار بر آمد نادان به گمان شد
کافر شد آنکس که به انکار بر آمد از دوزخیان شد

بیرون ز شما نیست شما یید شما یید

واندر طلب گم نشده بهر چرایید

جبریل امینید و رسولان سمانید

هم عیسی و رهبان سماوات علایید

تاویل شما یید چو تنزیل خدایید

گاهی شده در روی و گهی عین صفایید

زیرا که شما خانه و هم خانه خدایید

پاکید و قیومید ز تغییر، خدایید

هیچ مجو غیر که آن هیچ نیست

جمله معانیست بیان هیچ نیست

جمله عیان است، نهان هیچ نیست

نیک نظر کن که روان هیچ نیست

گر بگشایی به میان هیچ نیست

خود بنگر کون و مکان هیچ نیست

غیر در این باغ جهان هیچ نیست

دید کلی ذات پاک اصفیا

راز خود هرگز نگفت او اندکی

منم الله، در عین وصالم

به خود گفتم، کلام و خود شنیدم

یقین داند که هستی جز یکی نیست

«یعنی جماعتی که از مرتبه وهم و گمان به دلایل یقینی پا به کشف حقیقی گذاشته اند و در دل ایشان آثار شک و شبهه نمانده است که صاحب علم یقین و عین یقینند که خلاصه افراد انسانی اند یقین و جزم می دانند که هستی که وجود است جز یکی نیست یعنی جز واجب نیست و وجود اشیاء، عبارت از تجلی وجود واجب است به صورت ایشان چون غیر از وجود واجب موجودی نیست فرمود که:

جناب حضرت حق را دویی نیست در آن حضرت من و ما و تویی نیست

و همچنین شیخ محمود شبستری می گوید:

خیال از پیش برخیز به یک بار
نماند غیر حق در دار دیار

شیخ محمود لاهیجی در شرح بیت فوق می نویسد:

«یعنی به تجلی ذاتی حق که مقتضی فنای مظاهر است، هستی و وجود ممکنات مطلقاً که فی الحقیقه خیال و نمود بی بود بودند، مرتفع و محو گردد و یک باره برخیزد و نابود شود و به حکم «کل من علیها فان و یبقی وجه ربک ذو الجلال و الإکرام» غیر حق در دار و سرای وجود دیار نماند، یعنی هیچ نماند و هستی حقیقتی بر صرافت اطلاق ظهور نماید و تمایز کثرات و تعینات بر طرف شود». شرح گلشن راز ص ۳۴۳

ملا صدرا در اسفار اربعه می نویسد:

«کذلک هدانی ربی بالبرهان النبیّ عرشی الی صراط مستقیم من کون الموجود و الوجود منحصرأ فی حقیقة واحدة... و لیس فی دار الوجود غیره دیار، و کلماتی ترآی فی عالم الوجود آنه غیر الواجب المعبود إنما هو من ظهور ذاته و تجلیات صفاته التي هي فی الحقیقة عين ذاته... فکل ما تدركه فهو وجود الحق فی أعيان الممكنات». اسفار اربعه ج ۲ ص ۲۹۲

«اینچنین مرا پروردگارم با برهان آسمانی به سوی صراط مستقیم هدایت فرمود که وجود و موجود و آنچه که هست منحصر در یک حقیقت (یعنی خدا) است... و در دار حقیقت موجودی جز خدا نیست و دیگران نیز فقط عبارت از تجلی و ظهور ذات و صفات او می باشند که در حقیقت، آنها عین ذات او هستند... پس هر چه را درک می کنی آن وجود خداوندی است به صورت ممکنات».

وی در جای دیگر همان کتاب در بیان اینکه در دار تحقیق یک وجود و موجود بیش نیست جز اینکه همان موجود واحد در عین وحدت متکثر است، چنانکه کثرات در عین ذات واحد مستهلکند، بیانات مفصلی دارد که خلاصه بخشی از گفتار وی چنین است:

«حيث أنّ التحقيق في الإدراك هو أنّ المدرك بالذات من كلّ شيء ليس إلّا نحو وجود ذلك الشيء سواء كان الإدراك حسياً خيالياً أو عقلياً سواء كان حضورياً أو حصولياً و التحقيق في الهويات الوجودية أنّها من مراتب تجليات ذاته تعالی و لمعات جلاله و جماله فکلّ من إدراك شيئاً من الأشياء بأيّ ادراك كان فقد أدرك الباري و إن غفل عن هذا الإدراك إلّا الخواصّ من أولياء الله تعالی». (اسفار اربعه ج ۱ ص ۱۱۶ و ۱۱۷)

ترجمه: قول تحقیق در باب ادراک این است که مدرک بالذات از هر چیزی نیست مگر اینکه یکی از انواع خیالی یا عقلی یا علم حضوری یا حصولی باشد. و قول تحقیقی در باب حقایق وجودی این است که آنها از مرتبه های تجلی ذات خداوند و از درخشش های جلال و جمال او می باشند. پس هر یک که ادراک کند چیزی از اشیاء را به هر نوع ادراکی که باشد، به تحقیق خداوند را درک کرده است اگر چه از این ادراک غافل هستند مگر خاصان از اولیاء خدا.

و در جای دیگر می گوید:

«إعلم أنّ واجب الوجود بسيط الحقیقة غاية البساطة و کل بسيط الحقیقة كذلك فهو کل الأشياء، فواجب الوجود کل الأشياء لا یخرج عنه شيء من الأشياء».

«بدان که خداوند بسيط الحقیقه است و در غایت و نهایت بساطت و هر چیزی که حقیقتش این چنین بسيط باشد او همه اشیاء است، پس خداوند همه اشیاء است، هیچ کدام از اشیاء خارج از آن نیست».

«إنّ واجب الوجود تمام الأشياء و کلّ الموجودات». (اسفار اربعه ج ۶ ص ۱۱۰)

«همانا خداوند تمام اشیاء و کل موجودات است».

سپس مدعی است:

«هذا من الغوامض الإلهية التي يستصعب إدراکه إلّا علی من أتاه الله من لدنه علماً و حکمة»

«این از مسائل مشکل حکمت الهی است که درک آن بسیار مشکل است مگر برای کسی که خداوند به وی علم و حکمت داده است».

ملا صدرا که وی را به عنوان شاخص ترین چهره فلسفه می شناسند، در حقیقت در باب وحدت وجود چیز جدیدی مطرح نمی کند، بلکه وی سخن صوفیه را تکرار می کند. در واقع مکتب فلسفی ملا صدرا چیزی جز انعکاس عقاید ابن عربی در تعبیر فلسفی نیست.

کتاب اسفار اربعه ملا صدرا مملو است از بیان نظریه وحدت وجود که به چند نمونه از آن در بالا اشاره شد. در اینجا نیز تنها عناوین چند مورد دیگر از بحث وحدت وجود در کتاب اسفار را ذکر میکنیم:

۱- «کلام فی وحدة الحقیقة الوجود» اسفار اربعه ج ۱ ص ۴۳۳

۲- «بیان فی وحدة الوجود» ج ۲ ص ۲۹۱

۳- «فی وحدة الوجود» ج ۲ ص ۳۰۰

۴- فی وحدة حقیقة الوجود عند العرفا و بیان مرادهم منها» ج ۲ ص ۳۱۸

۵- «الوجود حقیقة واحدة و هی عین الحق» ج ۲ ص ۳۳۹

عبد الرحمان جامی که از شارحان عرفان ابن عربی است در وحدت وجود می گوید:

ای جاودان به صورت اعیان بر آمده	گاهی نموده ظاهر و گه مظهر آمده
از روی ذات ظاهر و مظهر یکی است دل	در حکم عقل این دگر آن دیگر آمده
معروف عارفان است به هر صورتی که هست	در چشم منکران چه غم از منکر آمده
گاهش کشیده جاذبه عاشقی عنان	با داغ عاشقان بلا پرور آمده
گاهی گرفته جلوه معشوقی آستین	بر شکل دلبران پری بیکر آمده
یکجا نشسته بر سر صدر جلال و جاه	وز جمله سروران جهان بر سر آمده
یکجا فکنده خرقه فقر و فنا به دوش	محتاج وار حلقه زنان بر در آمده
همراه وحی گشته و روح القدس شده	پیغام خود رسانده و پیغامبر آمده

دیوان جامی غزل شماره ۱۳۴۰

***

شهود یار در اغیار مشرب جامی است

جامی، غزل شماره ۱۳۴۶

کدام غیر که لا شیء فی الوجود سواه

شاه نعمت الله ولی هم مانند سایر متصوفین تمام اشیاء را ظهور ذات خدا می داند. این خداست که در مرتبه ای به صورت عبد و در مرتبه ای به صورت عابد، در مرتبه ای به صورت آدم، در مرتبه ای به صورت خاتم، در مرتبه ای به صورت موسی، در مرتبه ای به صورت فرعون و سایر اشیاء ظاهر شده است:

در مرتبه ای ساجد در مرتبه ای مسجود	در مرتبه ای عابد در مرتبه ای معبود
در مرتبه ای عبد است در مرتبه ای رب است	در مرتبه ای حامد در مرتبه ای محمود
در مرتبه ای فانی در مرتبه ای باقی	در مرتبه ای معدوم در مرتبه ای موجود
در مرتبه ای طالب در مرتبه ای مطلوب	در مرتبه ای قاصد در مرتبه ای مقصود
در مرتبه ای آدم در مرتبه ای خاتم	در مرتبه ای عیسی در مرتبه ای داوود
در مرتبه ای بی حد در مرتبه ای بی عد	در مرتبه ای محدود در مرتبه ای معدود
در مرتبه ای ظاهر در مرتبه ای باطن	در مرتبه ای موجود در مرتبه ای مفقود
در مرتبه ای موسی در مرتبه ای فرعون	در مرتبه ای مقبول در مرتبه ای مردود

دیوان شاه نعمت الله ولی غزل ۳۰۹

اهل تصوف در مثالی خدا را مانند دریا می دانند و تمام پدیده ها را موج دریا می گویند. موج از دریا جدا نیست بلکه عین دریاست. شاه نعمت الله ولی در این باره می گوید:

عین دریاییم و دریا عین ماست	عین ما از عین ما جوییم ما
نیست ما را ابتدا و انتها	تا ابد خود را به خود پوئیم ما

و در غزلی دیگر در دیوان اشعارش می گوید:

موج است و حباب و آب و دریا	هر چار یکی بود بر ما
هم آب و حباب و موج ماییم	دریا داند حقیقت ما
بنگر به یقین که جز یکی نیست	هم قطره و جوّ سیل و دریا
می دان که حجاب ما هم از ماست	ما را نبود حجاب جز ما

غزل شماره ۱۱

مرحوم سید محمد حسین حسینی طهرانی در اثبات عقیده وحدت وجود می گوید:

«جمع موجودات ما سوی الله، آیات خدا هستند، خواه در جهان خارج از نفس بنی آدم، و خواه در نفوس بنی آدم. لذا هیچ یک از مخلوقات، وجود استقلالی ندارند، بلکه همگی آیات و نشانه‌ها و آئینه‌ها و مرائی جمال نمای ذات اقدس حق می‌باشند، و چون این آیه‌ها و آئینه‌ها ابدأ جنبه خود نمایی ندارند بلکه همه شان خدا نما هستند، بنا بر این در هر یک یک آنها می‌توان خدا را دید. زیرا آیه‌ها بما هی آیه فقط جهت ارائه صاحب آیه می‌باشد و خدا را به هیچ وجه من الوجوه نشان نمی‌دهد. آئینه صاف بدون رنگ و زنگار و بدون موج، عین صورت انسان را نشان می‌دهد؛ اگر چیزی را در آن تغییر دهد، آئینه خراب است و عنوان حکایت ندارد و قیمت ندارد.

«هر چه هست خود خداست و غیر از حق چیزی وجود ندارد. تمام آفاق و انس آیاتی هستند که در ورای آنها غیر از وجود «نا» و «الله» و «حق» موجودی وجود ندارد. در عالم وجود غیر از «الله» وجودی نیست. همه آیه او هستند، یعنی هیچ. و اوست ذو الایه، یعنی همه چیز و ذو الایه که حق است در این عبارت، آفاق و انفس است. پس آفاق و انفس حق است. «در عوالم وجود غیر از خدا موجودی نیست. تعینات و ایتات و ماهیات امور عدمیه و باطله می‌باشند، وجود اقدس حق واحد است که در آفاق و انفس ظهور نموده و تجلی پیدا کرده است.» (الله شناسی ج ۱ ص ۸۲ و ۸۳)

اگر خوانندگان به این سخن مرحوم تهرانی دقت کنند در آن ضد و نقیض‌های فراوانی می‌بینند. وی از یک طرف می‌گوید: «چیزها بسیارند و خدا یکی است» طبق این سخن، وی برای کثرات هویتی قائل شده اما در ادامه تفسیر غلطی را از کلمه طیبه «لا إله إلا الله» بیان می‌کند و می‌نویسد:

«کلمه لا إله إلا الله که کلمه توحید و به معنی وحدت دادن و وحدت بخشیدن است، مرجعش به کلمه «لا موجود سوی الله» می‌باشد که رفع هر گونه تعینی را از ذات حق تعالی می‌نماید.»

در حالی که طبق وجدان و عقل و نقل، این کلمه شریفه هرگز وجود سایر موجودات را نفی نمی‌کند، بلکه می‌گوید: در میان تمام موجودات فقط «الله» که خالق هستی است سزاوار عبودیت و پرستش است.

جناب حسن حسن زاده آملی که از طرفداران عرفان صوفیانه است در دفاع از وحدت وجود و موجود می‌نویسد:

«... ذوات ما به حسب وجود، عین ذات اوست و مغایرتی بین این دو نیست مگر به تعین و اطلاق که تعین در مراتب ممکنات است از عقل اول تا هیولای اولی و اطلاق برای جناب وجود است.» (رساله فارسی آنه الحق ص ۶۶)

و می‌نویسد:

«چون به دقت بنگری آنچه در دار وجود است، وجوب است و بحث در امکان برای سرگرمی است.» (ممد الهمم ص ۱۰۷)

وی بر اساس عقیده وحدت وجود و موجود اعتقاد دارد که ذات حق و جمیع صفات وی در تمام موجودات سریان دارد:

«إن سريان الهوية الإلهية في الموجودات كلها أوجب سريان جميع الصفات الإلهية فيها من الحياة والعلم والقدرة والسمع والبصر وغيرها، كليها وجزئها.»

این استاد ارجمند در فرازی از کتاب الهی نامه نوشته اند:

«الهی تا به حال می‌گفتم لا تأخذ سنة و لا نوم، الآن می‌بینم مرا هم لا تأخذنی سنة و لا نوم.» (الهی نامه ص ۶۶)

شاگرد برجسته وی جناب صمدی آملی نیز در وحدت وجود می‌گوید:

«مراد ما از وحدت وجود، عینیت وجود زمین و وجود آسمان با وجود حق متعال است.» (شرح نهایة الحکمه ج ۱ ص ۱۱۵)

و می‌گوید: «وجود حق متعال متن وجود جمادات و نباتات و حیوانات و انسان‌ها است، یعنی ما دو وجود نداریم، بلکه هر چه هست یک وجود است که در قالب و اندازه‌های گوناگون ظهور کرده است، نه این که وجود زمین غیر از وجود آسمان، و وجود آسمان غیر از وجود حق متعال بوده است.» (شرح نهایة الحکمه ج ۱ ص ۱۲۴)

سخنان اهل تصوف در این باره بسیار زیاد است. به همین موارد بسنده می‌کنیم تا کلام طولانی نشود. همان گونه که ملاحظه کردید قائلین به وحدت وجود تمام اشیاء را ظهور ذات خدا و عین ذات خدا می‌دانند و می‌گویند این ذات الهی است که به صورت موجودات گوناگون ظاهر شده است!

مهمترین دلیل آنان برای اثبات وحدت وجود و موجود بیان مکاشفات است، پر واضح است که هرگز مکاشفات نمی‌تواند در این مسأله بسیار مهم عقیدتی و حتی مسائل دیگر حجت باشد. البته در مواردی هم به آیات و روایات جهت اثبات وحدت وجود استناد می‌کنند که هیچ یک از این‌ها حتی در نزد خودشان هم دلیل قطعی بر آن عقیده نمی‌تواند باشد و حد اکثر دلالت آیات و روایاتی که آنان برای اثبات عقیده وحدت وجود به آن استناد می‌کنند احتمال معناست و این احتمال در مباحث عقیدتی هیچ گونه حجیتی ندارد. در این باره عالم ربانی مرحوم آیت الله حاج میرزا جواد آقا تهرانی می‌گوید:

«قائلین به وحدت وجود و موجود به آیات و احادیث زیاد دیگری تمسک می‌جویند که بعضی آن احادیث حجت سندی ندارد و بعضی آیات و روایات از جهت دلالت، از مقصود آنها به کلی اجنبی است و بهترین آنها مشابه و منتها دلالتش فقط احتمالی است که باید به محکمت رد گردد که آن محکمت همه بر اساس غیریت خالق از مخلوق و تنزه ذات مقدس خالق حتی از مشابهت و هم‌سنخی با مخلوق است فضلاً از اینکه به وجود و واقعیت خود به اطوار کائنات متطور شده باشد.

و تا کنون حتی بر یک آیه قطعی الدلاله و یا حدیث قطعی السند و الدلالة که بتوانیم آن را بین خود و خداوند حجت قطعی بر توحید صوفیه (وحدت وجود) قرار دهیم دست نیافته ایم. و تکراراً می‌گوییم در بهترین ادله آنها با چشم پوشی از ردّ به محکمت، فقط احتمال آن می‌رود که بر اساس وحدت وجود باشد چنانکه احتمال مقصود و معنای دیگر نیز دارد با این

فرق که احتمال اول بر خلاف فطرت سلیم است. و چنانکه در سابق اشاره نموده ایم در اعتقادات، مدارک احتمالی حجت و دلیل نیست و از آنها نباید پیروی نمود. بعلاوه با نظر و ارجاع به محکّمات و مسلمّات دین، آن احتمال نیز منتفی می شود». (عارف و صوفی چه می گوید ص ۲۶۹ و ۲۷۰)

اگر به محتویات کتاب و سنت در باب معرفت خدا بدون هیچ گونه ذهنیت قبلی و تفسیر و تأویل به رأی بنگریم نه تنها موضوع وحدت وجود از آنها اثبات نمی شود بلکه خلاف آن نیز به اثبات می رسد.

با دقت نظر در معارف توحیدی کتاب و سنت و بخصوص ادعیه ائمه معصومین(ع) که اوج این معارف است و با توجه به اینکه آنان در کمال معرفت فرار داشتند هیچ گاه از این ادعیه بوی وحدت وجود استشمام نمی شود. هیچگاه ضمائرها و آنها یا أنت با هم مخلوط و ممزوج نمی گردد. حال قسمتی از سخنان و مناجات مولای عارفان امیر مؤمنان علی بن ابی طالب(ع) را ملاحظه نمایید:

مولای یا مولای! أنت المولی وأنا العبد و هل یرحم العبد إلا المولی.

مولای یا مولای! أنت المالك و أنا المملوك و هل یرحم المملوك إلا المالك.

مولای یا مولای! أنت العزيز و أنا الذلیل و هل یرحم الذلیل إلا العزیز.

مولای یا مولای! أنت الخالق و أنا المخلوق و هل یرحم المخلوق إلا الخالق.

مولای یا مولای! أنت العظیم و أنا الحقیر و هل یرحم الحقیر إلا العظیم.

مولای یا مولای! أنت القوی و أنا الضعیف و هل یرحم الضعیف إلا القوی.

مولای یا مولای! أنت الغنی و أنا الفقیر و هل یرحم الفقیر إلا الغنی.

ترجمه: ای آقای من ای آقای من! تو مولایی و من بنده توام و آیا در حق بنده چه کسی جز مولایش ترحم خواهد کرد؟

ای آقای من ای آقای من! تویی مالک وجود من و من مملوک توام و آیا در حق مملوک جز مالکش که ترحم خواهد کرد؟

ای آقای من ای آقای من! تویی با عزت و اقتدا و من بنده ذلیل توام و آیا در حق شخص ذلیل جز ذات با عزت و اقتدار که ترحم خواهد کرد؟

ای آقای من ای آقای من! تویی آفریننده و من مخلوق توام و آیا در حق مخلوق جز آفریننده او چه کسی ترحم خواهد کرد؟

ای آقای من ای آقای من! تویی خدای بزرگ و من بنده حقیر ناچیز و آیا چه کسی در حق بنده ناچیزی جز خدای بزرگ ترحم خواهد کرد؟

ای آقای من ای آقای من! تویی قوی و توانا و من ضعیف و ناتوانم و آیا در حق ضعیفی ناتوان جز شخص قوی توانا که ترحم خواهد کرد؟

ای آقای من ای آقای من! تویی بی نیاز و غنی الذات و من فقیر الذاتم و آیا در حق فقیری محتاج جز غنی بینیاز که ترحم خواهد کرد؟

خداوند متعال مُبدع، خالق و جاعل همه عالم هستی و به تعبیر دیگر خالق «وجود» است و خداوند خالق همه ممکنات است و وجود او غیر از موجودات است زیرا بر اساس توحید عرفا و متصوفه که می گویند: «خداوند متعال است که با تعیین و شخصیت پذیری به صورت موجودات در آمده است و موجودات نیستند جز مراتب وجودی خود خداوند» دیگر درست نیست که ما به خداوند نسبت خالقیت بدهیم و این تعبیر تماماً بی معنا و بی محتوا خواهد بود زیرا وقتی خود اوست که هر دم به شکلی جلوه و ظهور دارد دیگر معنای خالق، مبدع، باری - که در سراسر قرآن درباره خداوند آمده است - بی معنا خواهد بود.

بر اساس این دیدگاه که غیری در عالم جز او نیست و غیر از او هر چه هست سراب و نمایش است این سؤال جلوه گر می شود که تکلیف و اختیار انسان در این عالم چگونه توجیه پذیر است و مکلف ساختن انسان در این دنیا یعنی چه؟ باید در جواب بگوییم بر اساس این دیدگاه میان جبر و تکلیف تناقض به وجود می آید.

همچنین بر اساس این دیدگاه در دایره هستی جز «وجود» هیچ چیز دیگری نیست و وجود هم عین خیر است و عدم عین شر.

وجود آنجا که باشد محض خیر است اگر شری است در وی آن ز غیر است

خیر به حقیقت وجود باز می گردد و حقیقت وجود هم جز ذات مقدس ربوبی نیست لهذا اساساً در عالم وجود شری نیست و نتیجه چنین دیدگاهی نسبت به جهان خلقت این است که:

جهان چون خط و خال و چشم و ابروست که هر چیزی به جای خویش نیکوست

لهذا وجود ابولهب، ابو جهل، ابو سفیان، ابن ملجم، معاویه، یزید و بالاتر وجود شیطان در عالم آفرینش خیر محض است.

همچنین نتیجه چنین دیدگاهی به نفی عقاب و ثواب و لغو بودن شرایع آسمانی و زیر سؤال رفتن اصل تکلیف خواهد انجامید که نتیجه آن لغو و بازیچه بودن جهان آفرینش و خلقت را به همراه خواهد داشت. زیرا دیگر سائل و مسئول یکی است. ثواب کننده و جواب دهنده یکی است. عذاب کننده و عذاب شونده یکی است. پس خدا عین مخلوقات است العیاذ بالله، تمام کارهای بد را خودش کرده و به کسی نمی شود تعرض کرد یعنی کسی نیست غیر از خودش.

طبق این دیدگاه نبوت انبیاء هم باطل است چراکه پیامبری صدق نمی کند. باید خدایی و مخلوقی باشد که بگوییم پیامبر از جانب او آمد. مؤمن و کافری هم صدق نمی کند چون همه او هستند.

در قرآن کریم آیات فراوانی است که عقیده به وحدت وجود و موجود را ابطال می کند و معنا کاملاً واضح و غیر قابل توجیه است. برای نمونه:

۱. آیاتی که خداوند از پرستش غیر خود نهی نموده، که این نهی به خوبی اثبات می‌کند پدیده‌های خداوند مغایر با ذات او هستند، زیرا اگر مخلوقات عین ذات الهی و مظهر وی بودند قطعاً پرستش آن‌ها به پرستش خدا منتهی می‌گشت و دیگر دلیلی برای نهی الهی از پرستش موجودات نبود. به عنوان مثال:

«إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ أَنْتُمْ لَهَا وَارِدُونَ» (انبیاء/۹۸)

: «شما و آنچه غیر خدا می‌پرستید، هیزم جهنم خواهید بود و همگی در آن وارد می‌شوید.»

«قُلْ أَتَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَمْلِكُ لَكُمْ ضَرًّا وَلَا نَفْعًا وَاللَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ» (مائده/۷۶)

: «بگو: «آیا جز خدا چیزی را می‌پرستید که مالک سود و زیان شما نیست؟! و خداوند، شنوا و داناست.»»

«قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنْ كُنْتُمْ فِي شَكٍّ مِنْ دِينِي فَلَا أَعْبُدُ الَّذِينَ تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَكِنْ أَعْبُدُ اللَّهَ الَّذِي يَتَوَفَّنَكُمْ وَأُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ» (یونس/۱۰۴)

: «بگو: «ای مردم! اگر در عقیده من شک دارید، من آنهایی را که جز خدا می‌پرستید، نمی‌پرستم! تنها خداوندی را پرستش می‌کنم که شما را می‌میراند! و من مأمورم که از مؤمنان باشم!»

«أَفِ لَكُمْ وَلِمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ» (انبیاء/۶۷)

: «اف بر شما و بر آنچه جز خدا می‌پرستید! آیا اندیشه نمی‌کنید (و عقل ندارید)!»

۲. آیاتی که خداوند خود را «مبدع»، «خالق»، «باری»، «جاعل» نام می‌برد. طبق این تعبیر خداوند خالق همه موجودات است و طبق حکم عقل مخلوقات که سابقه عدم و نیستی دارند و سپس خلق شدند غیر خالق و پدید آورنده هستند. برای مثال:

«أَوَلَمْ يَرَوْا كَيْفَ يُبْدِئُ اللَّهُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ* قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ ثُمَّ اللَّهُ يُنشِئُ النَّشْأَةَ الْآخِرَةَ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ»

(عنکبوت/۱۹ و ۲۰)

: «آیا آنان ندیدند چگونه خداوند آفرینش را آغاز می‌کند، سپس بازمی‌گرداند؟! این کار برای خدا آسان است! بگو: در زمین بگردید و بنگرید خداوند چگونه آفرینش را آغاز کرده

است؟ سپس خداوند (به همین گونه) جهان آخرت را ایجاد می‌کند یقیناً خدا بر هر چیز توانا است!»

«بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» (بقره/۱۱۷)

: «هستی بخش آسمانها و زمین اوست! و هنگامی که فرمان وجود چیزی را صادر کند، تنها می‌گوید: «موجود باش!» و آن، فوری موجود می‌شود.»

«الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ ثُمَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ» (انعام/۱)

: «ستایش برای خداوندی است که آسمانها و زمین را آفرید، و ظلمتها و نور را پدید آورد اما کافران برای پروردگار خود، شریک و شبیه قرار می‌دهند (با اینکه دلایل توحید و یگانگی

او، در آفرینش جهان آشکار است)!»

۳. آیه مبارکه «أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مَا يَكُونُ مِنْ نَجْوَىٰ ثَلَاثَةٍ إِلَّا هُوَ رَابِعُهُمْ وَلَا خَمْسَةٍ إِلَّا هُوَ سَادِسُهُمْ وَلَا أَدْنَىٰ مِنْ ذَلِكَ وَلَا أَكْثَرَ إِلَّا هُوَ مَعَهُمْ أَيْنَ مَا

كَانُوا ثُمَّ يُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ»

: «آیا نمی‌دانی که خداوند آنچه را در آسمانها و آنچه را در زمین است می‌داند هیچ‌گاه سه نفر با هم نجوا نمی‌کنند مگر اینکه خداوند چهارمین آنهاست، و هیچ‌گاه پنج نفر با هم نجوا

نمی‌کنند مگر اینکه خداوند ششمین آنهاست، و نه تعدادی کمتر و نه بیشتر از آن مگر اینکه او همراه آنهاست هر جا که باشند، سپس روز قیامت آنها را از اعمالشان آگاه می‌سازد، چرا

که خداوند به هر چیزی داناست!»

بیانگر این نکته لطیف است که خداوند خود را از سنخ مخلوقات ندانسته و در عداد آنان نشمرده است تا چه رسد به عنیت با آنان.

حقیقتاً از ابتدا تا انتهای قرآن کریم خداوند متعال عقیده به وحدت وجود و موجود را باطل می‌کند، زیرا در سراسر قرآن خداوند خود را غیر از موجودات معرفی می‌نماید.

اما درباره احادیث و روایات معصومین باید گفت که در ابطال این عقیده عارفان اصطلاحی و صوفیان روایات صحیح متواتر و قطعی الدلاله موجود است، اگر کسی کتاب شریف

«توحید» تألیف مرحوم شیخ صدوق که اقیانوسی است از معارف اهل بیت(ع) را ورق بزند، مکرر از معصوم می‌شنود که می‌فرماید: خداوند غیر مخلوقاتش می‌باشد.

حال برای نمونه به احادیثی از کتب شیعه توجه کنید:

امام علی(ع) فرمودند:

«دَلِيلُهُ آيَاتُهُ وَوُجُودُهُ إِثْبَاتُهُ وَمَعْرِفَتُهُ تَوْحِيدُهُ وَتَوْحِيدُهُ تَمْيِيزُهُ مِنْ خَلْقِهِ». (احتجاج طبرسی، ج ۱ ص ۴۳۵)

ترجمه: دلیل خدا نشانه‌های آشکار اوست و وجودش بودن اوست و معرفتش یگانه دانستن اوست و توحید، متمایز ساختن خداوند از آفریدگان اوست.»

امام علی(ع):

«الذی بان من الخلق فلا شیء کمثله». (توحید صدوق، ص ۳۲)

ترجمه: «خداوند کسی است که مابین و غیر از مخلوقات خودش است و هیچ چیز مانند او نیست.»

امام صادق(ع) فرمودند:

تخلق ما لا ینتهی کونه

فیک فأنت الضیق الواسع^۱

ترجمه و توضیح:

هر چه ظهور یافته و پدیدار گشته از تجلی وجود حق متعال است، پس همه اشیا در اوست، یعنی در علم او که عین ذات اوست و او در ذات خود جامع جمیع مخلوقات نا متناهی و محیط بر همه آنهاست، و مخلوقات در ذات او مانند امواجی هستند بر روی دریایی بسیار پر آب. پس در حالی که ذات حق متعال به اعتبار احدیت ذاتش ضیق است که در آن مرتبه هرگز مجال ثنویت و تعدد نمی باشد، به اعتبار تجلی اسمائی، به ویژه تجلی او به اسم «الواسع»، متجلی در کل و محیط و واسع بر کل است و در هر جایی و هر چیزی موجود است، یعنی که هویدا و ظاهر است.^۲

۳- فما فی الوجود مثل، فما فی الوجود ضدّ. فإنّ الوجود حقيقة واحدة و الشیء لا یضادّ نفسه.»

فلم یبق إلّا الحق لم یبق کائن

فما ثمّ موصول و ما ثمّ بائن

«لا خلقه فیہ و لا هو فی خلقه». (اصول کافی ج ۲ ص ۱۲۳)

ترجمه: «نه مخلوقاتش در او باشند و نه او در مخلوقاتش. (یعنی ذات الهی غیر از مخلوقات خودش است).

امام صادق(ع):

«لأنّہ لا یلیق بالذی هو خالق کل شیء، إلّا أن یکون مبایناً لکل شیء متعالیاً عن کل شیء سبحانه و تعالی». (بحار الأنوار ج ۳ ص ۱۴۸)

ترجمه: «خالق موجودات را سزاوار نیست مگر آنکه مباین با اشیا و غیر مخلوقاتش باشد».

امام باقر(ع):

«إنّ الله تبارک و تعالی خلّو من خلقه و خلقه خلّو منه». (بحار الأنوار ج ۳ ص ۳۲۲)

ترجمه: «خداوند تبارک و تعالی خالی از خلق خود می باشد و مخلوقات خدا خالی از خصوصیات اویند».

امام رضا(ع):

«فکلّ ما فی الخلق لا یوجد فی خالقه و کلّ ما یمکن فیہ یمتنع فی صانعه». (بحار الأنوار ج ۴ ص ۲۳۰)

ترجمه: «پس هر چه در مخلوقات است آن خصوصیات در خداوند پیدا نمی شود، و آنچه در مخلوقات است ممتنع و محال است که در خدا باشد».

امام صادق(ع):

«هو بائن من خلقه محیط بما خلق علماً و قدره و إحاطه و سلطناً». (بحار الأنوار ج ۳ ص ۳۳۳)

ترجمه: «خداوند متعال مخالف و مباین با مخلوقاتش است و احاطه تام از هر جهت قدرت، علم و سلطنت بر مخلوقاتش دارد».

^۱ فصوص الحکم فصّ اسحاقی ص ۸۸

^۲ محی الدین ابن عربی، چهره برجسته عرفان اسلامی ص ۲۶۷

ترجمه با توضیح:

وجود حقیقت واحد است، آن را نه مثلی است و نه ضدی، پس در شهود عارف، این کون امکانی مبدأ بینونت و منشأ کثرت است ناپدید می گردد و جز ذات حق که عین وحدت است چیزی نمی ماند، بنا بر این آنجا دیگر نه اصلی باشد و نه موصولی، نه مباینی و نه مفارقی که همه در عین وحدت حقیقی حق مستهلک گردند و عارف که به دو عین بصر و بصیرت می نگرد، جز عین حق چیزی را نمی بیند.^۲

۴- «و بالأخبار الصحيح إنه عين الأشياء والأشياء محدودة و إن اختلفت حدودها. فهو محدود بحد كل محدود فما يحد شيء إلا و هو حدّ للحق فهو الساري في مسمى المخلوقات و المبدعات و لو لم يكن الأمر كذلك ما صحّ الوجود فهو عين الوجود فهو على كل شيء حفيظ^۳»

ترجمه با توضیح:

خداوند عین اشیاء است و اشیاء محدود است با حدود مختلف، پس او با حد هر محدودی، محدود یعنی که متعین است. چرا که او عین هر محدودی است. بنا بر این در هر محدودی حد متعین حق است و او به صورت آن محدود متجلی. پس او در صور و حقایق جمیع موجودات ساری و ظاهر است، و اگر حق در موجودات سریان و ظهور نمی یافت هرگز موجودی وجود نمی یافت که وجود هر موجودی از ناحیه اوست. بنا بر این تنها حق تعالی است که عین وجود محض است و به ذات خود محیط بر اشیاء و حافظ آنهاست.^۴

^۱ فصوص الحکم فص اسماعیلی ص ۹۳

^۲ محی الدین ابن عربی چهره برجسته عرفان اسلامی ص ۲۶۷

^۳ فصوص الحکم، فص هودی ص ۱۱۱

^۴ ممد الهمم در شرح فصوص الحکم ص ۲۷۴

۵- «و صاحب التحقيق يرى الكثرة في الواحد كما يعلم أن مدلول الأسماء الإلهية و إن اختلفت حقائقها و كثر، إنها عين واحدة فهذه كثرة معقولة في واحد العين فيكون في التجلي كثرة مشهودة في عين واحدة».

ترجمه با توضیح:

پژوهندگان معرفت حق و جویندگان عرفان راستین می بینند و در می یابند که کثرت واقع در عالم، در واحد حقیقی - که همان وجود مطلق است که به صورت کثرت ظاهر شده است - موجود است، مانند وجود قطرات در دریا، میوه در درخت و درخت در هسته. همچنان که می دانند که مدلول اسماء و صفات الهی از قبیل: قادر و عالم و خالق و رازق، با وجود اختلاف معانی واحد است و به همان ذات واحد حقیقی راجع، پس اختلاف معانی و کثرت اسماء در ذات واحد حقیقی درست و معقول است که چون آن ذات به صور اسماء متجلی شود آن کثرت در ذات و عین واحد مشهود خواهد بود.^۱

۶- «فإن للحق في كل خلق ظهوراً فهو الظاهر في كل مفهوم، و هو الباطن عن كل فهم إلا عن فهم من قال أن العالم صورته و هويته و هو الإسم الظاهر، كما أنه بالمعنى روح ما ظهر فهو الباطن... و صور العالم لا يمكن زوال الحق عنها أصلاً».^۲

ترجمه با توضیح:

مقصود این است که حق تعالی در هر یک از مخلوقاتش به گونه ای ظهور می یابد و در مفهوم مدرکی ظاهر و متجلی می گردد، اما از آنجا که فهم همه تجلیات و ظهورات او را در مجالی و مظاهرش در نمی یابند، او از فهم ها مخفی و پنهان است، مگر از فهم کسانی که می دانند عالم صورت و مظهر هویت یعنی حقیقت حق است که این کسان حق را در جمیع مظاهرش مشاهده می کنند. عالم سراسر عبارت است از اسم ظاهر حق، یعنی که عالم هویت و حقیقت اوست که ظاهر گشته است و حق از حیث معنی و حقیقت روح و باطن عالم است، پس ظاهری عالم اسم ظاهر حق است و باطن آن اسم باطن حق.

^۱ شرح فصوص جندی ص ۴۶۵، شرح فصوص کاشانی ص ۱۵۲، شرح فصوص فیضی ص ۲۸۶ به نقل از محی الدین ابن عربی چهره برجسته عرفان اسلامی دکتر محسن جهانگیری

ص ۲۷۰

^۲ فصوص الحکم فص نوحی ص ۶۸

اسم ظاهر مقتضی ظهور عالم و اسم باطن مقتضی بطون حقایق آن است، با این که مقتضی (به صیغه اسم فاعل) به اعتباری غیر مقتضا (به صیغه اسم مفعول) است که ربوبیت غیر مربوبیت است، لکن به اعتباری دیگر عین آن است و او احدیت حقیقت حقایق است. بنا بر این درست آمد که عالم عین اسم ظاهر و روح آن عین اسم باطن است. ممکن نیست حق از عالم از این حیث که موجود است زائل گردد و از صور آن انفکاک یابد که عالم بدون حق عدم محض خواهد بود.^۱

۷- «فما فی الوجود إلی الله و لا یعرف الله إلی الله و من هذه الحقیقة قال من قال «أنا الله» کأبی یزید و «سبحانی» کغیره من رجال الله المتقدمین».^۲

ترجمه: پس در دار هستی جز خدا چیزی نیست و خدا را جز خودش کسی و چیزی نمی شناسد و ناظر به این حقیقت است کسی مثل بایزید بسطامی «أنا الله» گفت و غیر او از متقدمان که سبحانی گفته است.^۳

۸- «فإن الله هو الوجود و الموجود و هو المعبود فی کلّ معبود و فی کلّ شیء و هو وجود کلّ شیء».^۴

ترجمه: همان خداوند است که وجود و موجود است و اوست که در هر معبودی و در هر چیزی پرستیده شده است.^۵

۹- «قال الله تعالی: «هو الأول و الآخر و الظاهر و الباطن» تنبیهاً علی أنه الوجود کلّه».^۶

ترجمه: این که خداوند می فرماید: اوست اول و آخر و ظاهر و باطن، اشاره به این دارد که هر چیزی که لباس هستی پوشیده است خود اوست.

۱۰- «و قد ثبت عند المحققین ما فی الوجود إلی الله و نحن و إن کنا موجودین فإنما کان وجودنا به فمن کان وجوده بغیره فهو فی

حکم العدم».^۱

^۱ شرح فصوص جندی ص ۲۷۷، تا ۲۸۳، شرح فصوص کاشانی ص ۴۷ و ۴۸، شرح فصوص قیصری ص ۱۳۰ تا ۱۳۲

^۲ فتوحات مکیه ج ۱ ص ۲۷۲

^۳ ابن عربی سخن بایزید را که گفت: «أنا الله» تأیید می کند زیرا بر اساس وحدت وجود ابن عربی هستی و وجود فقط از آن خداست.

^۴ فتوحات مکیه ج ۱ ص ۴۷۵

^۵ طبق این سخن ابن عربی و تابعان وی، هر کس هر چیزی را می پرستد مثل بت، ستاره، و... در حقیقت خود خدا را می پرستد زیرا خداوند به صورت این اشیاء ظهور نموده است. در بخش های بعدی در این زمینه بحث خواهیم نمود.

^۶ فتوحات ج ۴ ص ۷

ترجمه: در نزد محققان ثابت شده است که در دار هستی جز خداوند چیزی موجود نیست و ما گر چه موجودیم، ولی وجود ما به سبب اوست و کسی که وجودش به سبب غیرش باشد در حکم عدم است.

۱۱- در کتاب فتوحات مکیه آنجا که درباره رجال حیرت و عجز سخن می گوید و فرق میان «اهل الله» و «اهل نظر» را بیان می کند، می نویسد:

صاحب عقل می گوید:

«و فی کل شیء له آیه   تدلّ علیّ أنّه واحد»

و صاحب تجلی می سراید:

«و فی کلّ شیء له آیه   تدلّ علیّ أنّه عینه»

۱۲- إعلم إنّ المقول علیه «سوی الحق» او مسّمی العالم هو بالنسبة الی الحق كالظلّ للشخص، و هو ظلّ الله.^۱

ترجمه: بدان که هر چیزی که گفته شود بر او که غیر از حق است به آنچه به آن عالم گویند همه نسبت به ذات خداوند مانند سایه است نسبت به شخص، پس همه اینها سایه خداوند می باشد.

۱۳- در فص هودی از کتاب فصوص الحکم می گوید:

«و ما خلق تراه العین   إلّا عینه حق»

ترجمه: و چشم نمی بیند خلقی را مگر اینکه عین او حق است.

و قیصری در شرح این شعر می گوید:

^۱ فتوحات ج ۱ ص ۳۶۳

^۲ فصوص الحکم، نص یوسفی ص ۱۰۱

«ای لیس خلق فی الوجود تشاهده العین إلاً و عینه و ذاته عین الحق الظاهر فی تلك الصورة فالحق هو المشهود و الخلق موهوم لذلك یسمی به فإن الخلق فی اللغة الإفک و التقدير، و قال تعالی: «إن هذا إلاً إختلاق، ای إفک و تقدير من عندکم ما أنزل الله بها من سلطان».

ترجمه: خلقی در وجود نیست که چشم او را ببیند مگر اینکه عین او و ذات او همان ذات خداوند است که در این صورت های مختلفه ظاهر شده است. پس حق (خداوند) همان چیزی است که مشاهده می شود و خلق امری موهوم است و از همین جهت است که خلق را خلق نامیدند زیرا خلق در لغت به معنای دروغ «إفک» و تحدید «حد گذاری» آمده است. خداوند تعالی می فرماید «إن هذا إلاً إختلاق» یعنی نیست مگر خلاف واقع و حد گذاری که از ناحیه خودتان انجام داده اید که خداوند نازل نکرده است.^۱

۱۴- «و العارف المکمل من رأى کلّ معبود متجلی للحق یعبد فیه و لذلك سمّوه کلّهم إلهاً مع إسمه الخاص بحجر أو شجر أو إنسان أو کوکب أو ملک...»^۲

ترجمه: عارف مکمل کسی است که هر معبود را (خواه مشروع باشد و خواه غیر مشروع) مجلای حق می بیند که حق در آن مجلی پرستش می شود. از این رو معبود را إله نامیدند. با اینکه او را اسم خاص است که مسمی به حجر یا شجر یا حیوان یا انسان یا کوکب یا ملک یا فلک است که حقیقت کلیه به اعتبار تعیناتش به اسم این شخصیتها مرسوم شده است.^۲

۱۵- در «فص عیسوی» فص پانزدهم گوید:

نصاری با گفتن «الله هو المسیح بن مریم» از این جهت کافر نشدند که خدا را با عیسی متحد شمردند بلکه کفر آنها برای این بود که قائل به الوهیت عیسی به تنهایی بودند، و این خطا بود؛ زیرا خداوند هم عیسی است و هم هر چیز دیگری که ما در این عالم می بینیم.^۱

^۱ شرح فصوص قیصری، فص هودی، به نقل از عارف و صوفی چه می گوید؟ ص ۱۳۴

^۲ فصوص الحکم ص ۱۹۵

^۳ ممد الهمم در شرح فصوص الحکم ص ۵۲۱، حسن زاده آملی. (یعنی این ذات خداست که به صورت اشیاء گوناگون متعین و ظاهر شده از این جهت سنگ و درخت و انسان و ستاره و... سزاوار پرستش هستند!)

دکتر ابو العلاء عقیفی در شرح این فص همین مطلب را چنین توضیح داده است: «... و من أیّ وجه کفر الذین قالوا إنّ الله هو المسيح بن مریم؟ یقول إنّهم لم یکفروا بقولهم إنّ الله هو المسيح، و لا بقولهم إنّ المسيح هو عیسی بن مریم، و لکنهم کفروا بالقولین معاً: أی بقولهم إنّ الله هو المسيح بن مریم وحده دون غیره».^۱

۱۶- در فص ابراهیمی در مورد حضرت ابراهیم آورده است:

«إنّما سُمّی الخلیل، خلیلاً لتخلّله و حصره جمیع ما اتّصف به الذات الألهیّة.

قال الشاعر:

قد تخلّلت مسالک الروح منی و به سُمّی الخلیل خلیلاً».^۲

ترجمه: ابراهیم را برای این خلیل نامیدند که خدا در خلال وجود او سریان داشت.

شاعر گفته است:

در من همچون روانم (تخلل و) نفوذ کرده ای و به همین جهت «خلیل» خلیل نامیده شده است.

۱۷- در فص هودی در معنی آیه «و نحن أقرب إلیه من حبل الورد» گوید:

«فلا قرب أقرب من أن یکون هویته عین أعضاء العبد و قواّه».^۳

یعنی: نزدیکی خدا به بندگان این است که خدا را با عضو عضو بندگان، یکی بدانیم.

۱۸- بالأخره صریح ترین عبارت ابن عربی در وحدت وجود که مورد نقد و انتقاد و قیل و قال بسیار شده عبارت ذیل و ابیات

متعاقب آن است که در فتوحات مکیه آورده است: «فسبحان من أظهر الأشياء و هو عینها»: پاک است آن کس که اشیاء را ظاهر کرد و او عین آنهاست.

^۱ فص پانزدهم ص ۱۴۱

^۲ تعلیقات ابو العلاء عقیفی بر فصوص الحکم، فص پانزدهم ص ۱۸۵

^۳ فصوص الحکم فص پنجم ص ۸۰

^۴ فصوص الحکم فص دهم ص ۱۰۸

«فما نظرت عینی إلى غیر وجهه

و ما سمعت أذنی خلاف کلامی

فکل وجود کان فیہ وجوده

و کل شیخ لم یزل فی منامه»^۱

یعنی: چشمم جز روی او به چیزی ننگریسته و گوشم جز سخن او سخنی نشنیده است. پس وجود هر چیزی در اوست و هر کسی همواره در مکان آرامش او آرمیده است.

در شرح و توضیح وحدت وجود و موجود ابن عربی، مشهورترین شارح وی قیصری می گوید:

۱۹- «هو المسمی بالمحدثات بحسب تنزلاته فی منازل الأکوان»^۲

ترجمه: اوست (یعنی خداست) که به نام حوادث و پیشامدها نامیده می شود و به جهت ترتیب نزول و پایین آمدنش از مقام خدایی و قرار گرفتنش در جایگاه موجودات و مخلوقات.

۲۰- «فإن الوجود منه ازلی و منه غیر ازلی و هو الحادث، فالأزلی وجود الحق لنفسه، و غیر الأزلی وجود الحق بصور العالم الثابت

فیسمی حدوثاً لأنه بعضه لبضه و ظهر لنفسه بصور العالم فکمل الوجود و کانت حركة العالم حبة للکمال»^۳.

ترجمه: وجود دو قسم است: قسمتی از آن ازلی و قدیم و بخشی از آن غیر ازلی و غیر قدیم که این قسمت ثانی از وجود است که حادث نام دارد. پس وجود ازلی و قدیم همان وجود خداست و برای خودش، و وجود غیر ازلی و غیر قدیم نیز وجود خداوند است به صورت های عالم ثابت که این گونه صورت ها و وجود آنها حادث نامیده می شوند. چون وجود ظاهر می شود قسمتی از آن برای قسمت دیگر و خداوند ظاهر شده است برای خودش به صورت عالم و در نتیجه این ظهور است که وجود تکامل یافته است و حرکت عالم، که همان ظهور الهی و خود خداوند است، به دلیل محبت به سوی کمال است.

۲۱- «(فإذا شهدناه شهدنا نفوسنا) لأن ذواتنا عین ذاته لا مغایرة بینهما إلا بالتعین و الإطلاق. أو شهدنا نفوسنا فیہ لأنه مرآة ذواتنا.

(و إذا شهدنا) أي الحق. (شهد نفسه) أي، ذاته التي تعینت و ظهرت فی صورتنا»^۱

^۱ فتوحات مکیه ج ۲ ص ۴۵۹

^۲ شرح فصوص الحکم قیصری ص ۱۵۹

^۳ همان ص ۴۵۷

ترجمه: وقتی که خدا را مشاهده می کنیم، در حقیقت خود را می بینیم. زیرا ذات ما، عین ذات اوست و تفاوتی بین ما و او نیست مگر از نظر تعین و محدودیت و اطلاق، وقتی که خداوند ما را دید، در حقیقت خود را دیده است چون ذات اوست که با تعین و شخصیت پذیری به صورت ما در آمده است.

۲۲- «فكل ما تدركه فهو وجود الحق في اعيان الممكنات، فالعالم متوهم ما له وجود حقيقي و هذا معنى الخيال»^۱.

ترجمه: آنچه را که در اعیان ممکنات درک می کنی، وجود حق است پس عالم موهوم است و وجود حقیقی ندارد و معنای خیال همین است.

۲۳- «هو الذى يظهر بصور البسائط، ثم بصور المركبات، فيظن المحجوب أنها مغايرة لحقائقها، و ما يعلم أنها أمور متوهمة، و لا موجودة إلا هو»^۲.

ترجمه: اوست که به صورت اشیاء بسیط و غیر مرکب ظاهر می شود، و سپس به صورت مرکبات و ترکیب یافته ها، و شخص غافل و در پرده گمان می کند که حقایق اشیاء مغایرت با یکدیگر دارند و نمی داند که اشیاء امور خیالی هستند و موجودی نیست مگر او.

۲۴- «أن الذات الإلهية هي التي تظهر بصور العالم، و أن أصل تلك الحقائق و صورها، تلك الذات»^۳.

ترجمه: این ذات الهی است که به صورت جهان ظاهر می شود و اصل این حقائق و صورتها آن ذات است.

۲۵- «بل هو عينها لا غيرها أعنى الموجودات العينية لأن الحقيقة الواحدة التي هي حقيقة الحقائق كلها هي الذات الإلهية و باعتبار

تعييناتها و تجلياتها في مراتبها المتكثرة تنكث و تصير حقائق مختلفة جوهرية متبوعة و عرضية تابعة»^۴.

^۱ شرح فصوص قیصری ص ۸۵

^۲ همان ص ۲۳۴

^۳ همان ص ۱۶۳

^۴ شرح قیصری ص ۷۰

^۵ همان ص ۸۰

ترجمه: بلکه آن ذات الهی عین آن حقیقت ها و صورت هاست و نه غیر آن موجودات، زیرا حقیقت واحدی که او حقیقت جمیع حقائق است، همانا ذات الهی است و به اعتبار تعینات و شخصیت پذیری هایش و ظهور در مراتب متکثره و گوناگون از مرتبه یکتایی خارج شده و زیاد می شود و به صورت حقایق مختلف در می آید، چه حقایق جوهری متبوعه و یا حقائق عرضی تابعه.

۲۶- «إن لكل شيء، جماداً كان أو حيواناً، حياة و علماً و نطقاً و إرادة، و غيرها مما يلزم الذات الإلهية، لأنها هي الظاهرة بصور الجماد و الحيوان»^۱

ترجمه: برای هر چیزی چه جماد، چه حیوان، حیات، علم و نطق و اراده و صفاتی مانند آن باشد که آن صفات از خصائص ذات الهی است، پس خداوند است که به صورت الاغ و حیوان ظاهر شده است.

۲۷- باز قیصری می گوید:

« نفس العارف ليست مغايرة لهوية الحق، فلا شيء من الموجودات أيضاً مغاير لها، لأن الهوية الإلهية هي التي ظهرت في هذه الصور كلها»^۲

ترجمه: نفس عارف و سایر موجودات دیگر هیچ مغایرتی با ذات خدا ندارند، زیرا این خود خداوند است که به این صورتها ظاهر شده است.

۲۸- «إن هوية الحق هي التي تعينت و ظهرت بالصورة العيسوية، كما ظهرت بصورة العالم كله.»

ترجمه: هویت و شخصیت خود خداوندی است که به صورت عیسی (ع) تعین یافته و ظاهر شده است همچنان که به صورت تمام عالم در آمده است.

تقریر و نقد وحدت وجود ابن عربی

دکتر محسن جهانگیری می نویسد:

^۱ شرح فصوص قیصری ص ۲۵۲

^۲ همان ص ۲۸۰

«چنان که مشاهده شد، عبارات مذکور هم صراحت در وحدت وجود دارد و هم حکایت از کثرت آن می کند. گاهی حق و خلق را عین هم می شناساند، گاهی غیر هم، گاهی تعالی حق را از خلق تأکید می کند، گاهی به تنزل او به مرتبه خلق اشاره می نماید. خلاصه، از این عبارات و نظایر آنها که کتب ابن عربی پر از آنهاست چنین بر می آید که او هم با اصل وحدت مواجه است و هم با مشکل کثرت، وحدتی که ذوق صوفی آن را در می یابد و در کشف و شهود با آن رویاروی می گردد، کثرتی که حواس بر آن شهادت می دهند و عقل به آن اقرار می نماید، لذا چنان که دیدیم و گفتیم او هم از وحدت دم می زند و هم از کثرت سخن می گوید، در نتیجه سخنانش، ولو به ظاهر، متضاد می نمایند، مشکلاتی به بار می آورند و خلقی را به حیرت و شک و تردید و بدگمان وا می دارند، به طوری که آنان نیز درباره اش عقاید متضاد اظهار می دارند. بعضی مانند عبد الوهاب شعرانی عقیده به وحدت وجود را از وی نفی می کند و یا، عده ای از اعلام علم و حکمت و سرشناسان فرهنگ اسلامی وی را متهم می دارند که منکر ادیان و شرایع است و حق و خلق را یکی می داند و لذا به کفر و الحادش فتوا می دهند. و بالأخره گروهی هم درباره وی دچار بهت و حیرت می گردند و درباره وی از اظهار عقیده خود داری می نمایند و به اصطلاح توقف می کنند.

به نظر می آید توجیه و توفیق عبارات متضاد وی و در نتیجه رفع این مشکلات به این صورت امکان می یابد که این نکته همواره مورد نظر و توجه باشد که در عرفان وی حق به دو معنی به کار رفته است:

۱- «حق فی ذاته» که وجود مطلق، مطلق الوجود، وجود صرف و خالص و بحت است، که مطلق از جمیع قیود و لا بشرط از جمیع شروط حتی از قید و شرط اطلاق، و منزله از همه اعتبارات و اضافات حتی از اعتبار و نسبت علیت، و متعالی از عالم یعنی جمیع مخلوقات است. و از آنجا که بری و برکنار از همه اعتبارات و اضافات - اعم از ذهنی و خارجی - است، لذا برتر از خیال و قیاس و وهم و اندیشه ماست و در نتیجه معرفتش ناممکن است و او را با عالم مشابهتی و مناسبتی موجود نیست، و در واقع اثبات قدر مشترک و وجه جامع میان او و عالم محال است. او، اوست و اشیاء اشیاءند. چنان که تصریح و تأکید می کند که: «فهو عین کلّ شیء فی الظهور، و ما هو عین الأشیاء فی ذواتها بل هو هو و الأشیاء أشیاء» و «فالحقّ حقّ و الإنسان و العالم عالم» و «فالربّ ربّ و العبد عبد».

۲- حق متجلی که حق مخلوق به، وجود عامّ منبسط، ظاهر الحق، نفس الرحمان، اصل جوهر، فلک حیات، فلک محیط معقول، هباء و عماء و حق وجودی نیز نامیده شده است. گاهی به حق به این معنی هم مانند حق فی ذاته، وجود مطلق اطلاق شده و در نتیجه باعث اشتباه عده ای گشته است. حق متجلی بر خلاف حق فی ذاته، متجلی در جمیع مجالی و ظاهر در همه مظاهر، مرادف با خلق و متصف به اوصاف آن، بلکه عین کون و عین اشیاست و عباراتی از قبیل: «عین ال کون حقّ» و «سبحان من أظهر الأشياء و هو عینها» و امثال آن ناظر به آن هستند.^۱

دکتر جهانگیری با چنین برداشتی از وحدت وجود ابن عربی وی را از تمام اتهامات در این زمینه تبرئه می نماید و می گوید:

«چنان که اشاره شد اکثر انتقادات و اعتراضات متوجه این اصل بود که اسّ اساس و بنیان و بنیاد و به عبارت رساتر، اصل الاصول تصوف ابن عربی است که اگر مقصودش از آنچنان که این عده فهمیده اند وحدت مطلق باشد، یعنی که او به نحوی از انحاء به طوری از اطوار میان حق و خلق، مطلق و مقید و ظاهر و مظاهر، فرقی نگذارد و تعالی حق متعال را انکار نماید و چنین پندارد که حق به مرتبه خلق تدنی و تنزل کرده و از جمیع جهات عین خلق گشته است، در این صورت این اصل مغایر با توحید انبیا و مخالف با تعلیم اولیاء و منافی با اصول دین و شرایع آسمانی خواهد بود و در نتیجه مؤمنان و معتقدان با این اصول حق خواهند داشت که معتقد و قائل به آن را مستحق هر نوع تکفیر و تلغین بدانند؛ ولی چنان که اشد مخالفانش این تیمیه اشاره کرد او از این اصل وحدت، وحدت مطلق را اراده نکرده است که میان ظاهر و مظاهر، مطلق و مقید و حق و خلق فرق نهاده و تعالی و تنزه ذات حق را انکار نکرده و به تدنی و تنزل آن ذات متعال به مرتبه خلق قائل نشده است، که خود تصریح کرده است: «ما هو عین الأشياء فی ذواتها بل هو هو و الأشياء أشياء».

خلاصه برای روشن شدن مقصودش از وحدت حق و خلق در گذشته توجه دادیم که حق در اصطلاح وی به دو معنی به کار رفته است: حق فی ذاته که چنان که عبارت فوق صراحت داشت غیر اشیا و متعالی از اشیاست و حق متجلی و

^۱ محی الدین ابن عربی چهره برجسته عرفان اسلامی ص ۲۷۳ تا ۲۷۶

مخلوق به که منعوت و به نعوت اشیاء و عین آنهاست و در عبارت معروفش «سبحان من أظهر الأشیاء و هو عینها» که حربه قاطع منتقدانش گشته، مرادش حق به معنای اخیر است. بنابراین می بینیم که انتقادات قابل دفع و اعتراضات قابل جواب است.^۱

نقد سخنان جناب جهانگیری:

اگر کسی با عقل فطری و بدون تعصب به مجموع سخنان ابن عربی نظر کند، مشکلات فراوانی در عقیده وی مشاهده می نماید. طبق سخنان فراوان ابن عربی، وی برای این که هم وحدت را بپذیرد و هم کثرت، اشیاء را عین خدا می داند تا خود را صوفی وحدت وجودی معرفی کند و هم اشیاء را غیر خداوند می گوید تا عالم کثرات را انکار ننماید، و این تناقضی آشکار است در سخن وی. آری! ابن عربی نمی گوید در و دیوار و درخت و آسمان و جن و انس خود خدا هستند. یعنی هر یک از اشیاء واجب الوجودند و سبب پیدایش عالم! نه ابن عربی بلکه هیچ صوفی و عاقلی این سخن را نمی گوید؛ زیرا خدا مطلق است و در و دیوار و آسمان مقید، همچنین خداوند ازلی است اما آسمان و زمین و ماه و ستاره و انسان، سابقه نیستی دارند. پس طبق وجدان هر انسانی اشیاء خدا نیست و از این جهت است که ابن عربی می گوید: «فالحق حق و الإنسان و العالم عالم» و یا می گوید: اشیاء اشیاء است و خداوند خداوند است. ابن عربی در سخنانش – که قبلاً بیان شد – اشیاء را چیزی جز ظهور حق تعالی نمی داند، یعنی این ذات احدیت است که در مرتبه تنزل به مقام احدیت و سپس الوهیت و تجلی در ممکنات به صورت کل اشیاء ظاهر شده است. بنا بر این ابن عربی به تدنی و تنزل آن ذات متعال در مقام الوهیت و تجلی در ممکنات قائل شده است و این مطلبی است که شارحان بزرگ ابن عربی مانند قیصری و کاشانی و عبد الرحمان جامی و آن را تأیید و شرح نموده اند.

ابن عربی تمام وجود را همان حق می داند می گوید:

«قال الله تعالى: هو الأول و الآخر و الظاهر و الباطن، تنبیهاً علی أنه الوجود کلّه»^۲

و نیز می گوید: «فما فی الوجود إلا الله و لا يعرف الله إلا الله»^۱

^۱ همان ص ۵۴۸

^۲ فتوحات مکیه ج ۴ ص ۷۰

و می سراید: «و فی کلّ شیء له آیه» تدلّ علیّ أنّه عینه»

قیصری که از بزرگترین و مشهورترین شارحان آثار ابن عربی است می گوید:

هو المسمی بالمحدثات بحسب تنزلاته فی منازل الأکوان»^۱

یعنی: همان ذات حق است که مخلوقات نامیده می شود به خاطر تنزل وی از مقام احدیت و تجلی در ممکنات.

و می گوید: «فإذا شهدناه شهدنا نفوسنا، لأنّ ذواتنا عین ذاته لا مغایرة بینهما إلّا بالتعیّن و الإطلاق و إذا شهدنا، أی الحق، شهد

نفسه، أی ذاته الّتی تعینت و ظهرت فی صورتنا»^۲.

و می گوید: «إنّ لكلّ شیء جماداً کان أو حیواناً و علماً و نطقاً و إرادتاً و غیرها ممّا یلزم الذات الإلهیّة لأنّها هی الظاهرة بصور

الحمار و الحیوان»^۳.

در تمام این سخنان و سخنان متعدد دیگر، ابن عربی و شارحان وی، سخن از تنزل ذات اقدس الهی و جلوه گر شدن آن ذات

مقدس به صورت تمام اشیاء است. حال چگونه می توان با آن همه صراحت سخنان ابن عربی و شارحان وی، این طور گفت که ابن

عربی عقیده ای به تنزل ذات الهی به صورت اشیاء ندارد، سخنی که هیچ یک از شارحان بزرگ آثار وی نگفته اند.

همچنین سخن دیگر استاد ارجمند جناب دکتر جهانگیری که می فرمایند: حق در عرفان ابن عربی به دو معنی به کار رفته است.

معنای اول حق فی ذاته که وجود مطلق است و معنای دوم حق متجلی که مرادف با خلق و غیر خدا است، صحیح نمی باشد. اگر ابن

عربی واقعاً چنین دیدگاهی داشته، جای سؤال اینجاست که آیا مخالفان نظر وی در تاریخ که جزو بزرگان حکما و علما بودند این را

^۱ همان ج ۱ ص ۲۷۳

^۲ شرح قیصری ص ۱۵۲

^۳ شرح قیصری ص ۸۵

^۴ همان ص ۲۵۲

متوجه نشدند؟! در حالی که بسیاری از آنان جامع به علوم مختلف و اهل دقت در مباحث نظری بودند. آیا می شود همه آنان را متهم

به نفهمی کرد!

^۱ متأسفانه صوفیان و پیروان آنان در مقابل مخالفان عقیده وحدت وجود، همواره آنان را متهم به قصور فهم و ادراک متهم می نمایند، در حالی که بسیاری از آنان از علمای متبحر و برجسته و با تقوای زمان خود بودند.

جناب کاظم محمدی که از مدافعان و نویسندگان فعال عرصه تصوف است، علمای بزرگ شیعه را که مخالف عقاید وحدت وجودی بودند و در برابر آنان بنا بر تکلیف دینیشان می ایستادند را متهم به نفهمی می کند. وی در کتاب ابن عربی بزرگ عالم عرفان نظری، دانشمند جامع بزرگ شیعی که یکی از مفاخر بزرگ جهان اسلام است یعنی علامه مجلسی را متهم به قصور فهم می کند و می نویسد:

«مجلسی نیز به سان بسیاری دیگر از مخالفان تصوف به نکته های حلول، اتحاد و به ویژه وحدت وجود اشاره کرده و این نکته را سبب کفرشان تلقی کرده است، هر چند که بسیاری از ایشان به فهم آنچه که عارفان خاص و بویژه بایزید، حلاج، تستری، خرقانی و ابن عربی و مولانا گفته اند، راه نبرده اند و با این فهم خود نسبت به مطالب و آرای ایشان قضاوت و آن را اصل تلقی کرده اند. و لذا کسانی به مانند ابن عربی و پیشگامان اندیشه های او، چون بایزید و حلاج، در حکم خارج از دین و داخل در کفر و ارتدادند» (ابن عربی بزرگ عالم عرفان نظری ص ۱۳۳ و ۱۳۴)

در جواب وی و امثال وی که با قلم و بیان از صوفیه دفاع می کنند می گوئیم:

طبق سخنان شما باید نعوذ بالله خاندان طهارت(ع) هم اهل درک و بینش نبوده اند؛ زیرا آنان در سخنان متعددی تمام صوفیه را منحرف معرفی کرده اند.

«إِنَّهُمْ أَعْدَاؤُنَا فَمَنْ مَالَ الْبِهْمِ فَهُوَ مِنْهُمْ وَ يَحْشُرُ مَعَهُمْ وَ سَيَكُونُ أَقْوَامٌ يَدْعُونَ حَبْنًا وَ يَمِيلُونَ الْبِهْمَ وَ يَتَشَبَّهُونَ بِهِمْ وَ يَلْقَبُونَ أَنْفُسَهُمْ بِالْقَبِيهِمْ وَ بِأَوْلَادِ أَقْوَالِهِمْ إِلَّا فَمَنْ مَالَ الْبِهْمِ فَلَيْسَ مِنَّا وَ أَنَا مِنْهُمْ بَرَاءٌ وَ مَنْ أَنْكَرَهُمْ وَ رَدَّ عَلَيْهِمْ كَانُ كَمَنْ جَاهَدَ الْكُفَّارَ بَيْنَ يَدَيِ رَسُولِ اللَّهِ(ص)».

:«آنها (صوفیان) دشمنان ما هستند، پس هرکس به آنها میل کند از آنان است و با آنان محشور خواهد شد و به زودی کسانی پیدا می شوند که ادعای محبت ما را می کنند و به ایشان نیز تمایل نشان می دهند و خود را به ایشان تشبیه نموده و لقب آنان را بر خود می گذارند و گفتارشان را تأویل می کنند. بدان که هر کس به ایشان تمایل نشان دهد از ما نیست و ما از او بیزاریم و هر کس آنان را رد و انکار کند مانند کسی است که در حضور پیامبر(ص) با کفار جهاد کرده است.» (سفینه البحار ج ۲ ص ۵۷، شرح نهج البلاغه خوبی ج ۶ ص ۳۰۴) امام رضا(ع) فرمودند:

«من ذکر عنده الصوفیة و لم ینکرهم بلسانه و قلبه فلیس منّا و من أنکرهم فکأنما جاهد الکفار بین یدی رسول الله(ص)».

:«هر کس نزد او از صوفیه سخن به میان آید و به زبان و دل انکار ایشان نکند از ما نیست و هر کس صوفیه را انکار نماید گویا اینکه در راه خدا در حضور رسول خدا(ص) با کفار جهاد کرده است.» (حدیقه الشیعه، مقدس اردبیلی ص ۵۶۲. سفینه البحار ج ۲ ص ۵۷، شرح نهج البلاغه خوبی ج ۶ ص ۳۰۴) امام رضا(ع) در حدیث دیگری فرمودند:

:«لا یقول أحد بالتصوف إلا لخدعة أو ضلالة أو حماقة»

:«کسی قائل به صوفیه نمی شود مگر از روی خدعه و مکر یا جهالت یا حماقت.» (سفینه البحار ج ۲ ص ۵۸ و اثنی عشریه شیخ حر عاملی ص ۳۱)

امام هادی(ع) فرمودند:

«الصوفیة کلهم من مخالفینا و طریقتهم مغایر لطریقتنا و آنهم إلا نصاری و مجوس هذه الامة اولئک الذین یجهدون فی اطفاء نور الله و الله یتیم نوره و لو کره الکافرون».

«تمام صوفیه مخالف ما هستند و طریقه آنان باطل و بر خلاف طریقه ماست و این گروه، نصاری و مجوس این امت هستند. آنان سعی در خاموش کردن نور خدا (اسلام) می کنند و خدا نور خود را تمام می کند اگر چه کافران خوش ندارند.» (حدیقه الشیعه ص ۶۰۳، سفینه البحار ج ۲ ص ۵۸)

و احادیث فراوان دیگری که امامان معصوم(ع) صوفیه را به خاطر انحرافاتشان به شدت مورد مذمت قرار داده اند.

صوفیه انحرافات فراوانی را وارد اسلام نمودند و در طول تاریخ اسلام علمای وارسته شیعه امثال مقدس اردبیلی ها، مجلسی ها، صدوق ها و... در برابر ایشان ایستادند. وحدت وجودی که صوفیه از آن دم می زند همان گونه که دلائل آن ذکر شد هیچ سابقه ای در اسلام ندارد و اقتباس از فلسفه غرب و عرفان شرق می باشد. مدافعان صوفیه که با مارک نفهمی زدن به مخالفان می خواهند راه حقیقت را سد کنند بدانند که علمای وارسته شیعه امثال علامه مجلسی که در مکتب امامان معصوم رشد یافته اند و ذهنشان آمیخته با معارف شرقی و غربی مکاتب بشری نیست به عمق سخنان صوفیه رسیده اند و چون مغایر با عقل سلیم و تعالیم قرآن و خاندان طهارت دیده اند در مقابل این عقاید ایستاده اند.

و در ثانی هیچ یک از شارحان برجسته مکتب ابن عربی چنین معنایی را از «حق» در عرفان وی ارائه ننموده اند. دلیل آن هم کاملاً مشخص است. اگر کسی بگوید منظور ابن عربی از «حق» همان معنای دومی است که جناب جهان گیری ارائه می دهد، پس ابن عربی دیگر صوفی و وحدت وجودی نیست، زیرا حق به معنای دوم مرادف است با مخلوقات خداوند که غیر ذات او می باشند و این در حالی است که جناب جهان گیری در همین اثر مشهور و ارزشمندش مدام ابن عربی را صوفی وحدت وجودی معرفی می کند.

با توجه به جملات ابن عربی در وحدت وجود، وی از «حق» همان معنای اولی که جناب جهانگیری ارائه دادند را اراده کرده است. اما این حق در مرتبه ای به صورت مطلق است و غیر اشیاء و در مرتبه ای به صورت اشیاء تنزل یافته و تجلی نموده است. پس در عرفان ابن عربی «حق» همان معنای مشهور یعنی ذات الهی را می دهد اما در مراتب گوناگون.

آنان که می گویند: امثال مرحوم علامه مجلسی انکار تصوف نموده چون بصیرت نداشته، در جواب می گوئیم: بصیرت و آگاهی آنان باعث شده بود که تابع عقاید فاسد نشوند و آنان که عقاید باطل صوفیه را گرفتند بی بصیرت هستند.

جناب کاظم محمدی از صوفیه تعریف می کند و علامه بزرگوار را زیر سؤال می برد، حال به برخی از عقاید صوفیه توجه کنید:

مولوی در دفتر دوم مثنوی در جریان نقل داستان شهادت امام علی(ع) به علت برداشت غلط از توحید افعالی، ابن ملجم ملعون را تبرئه می کند تا آنجا که دست و آستین و شمشیر این ملعون را دست و آستین و شمشیر خدا نام می برد. و در نهایت می گوید که با شفاعت امیر مؤمنان آن ملعون ابد، وارد بهشت می شود. طبق عقیده باطل صوفیه در توحید افعالی یک فاعل بیشتر در عالم وجود ندارد و فاعل حقیقی خداست. می گویند: انسان ها فقط ابزاری هستند. طبق این دیدگاه باطل، مولوی ابن ملجم ملعون را تبرئه می کند. وی در مقدمه دفتر پنجم مثنوی می گوید: إذا وصلت الحقایق بطلت الشرایع: یعنی هر کس که به حقیقت رسد شریعت برای او باطل می شود. یعنی انسان واصل شده به حقیقت (فنا فی الله) دیگر تکلیفی برای وی نیست. این سخن مولوی در صورتی است که تمام فقههای اسلام چه شیعه و چه سنی این دیدگاه را باطل می دانند.

محمد بیطار صوفی در نجات قدسیه می گوید: سگ و خوک نیستند مگر خدای ما و خدا نیست مگر آن راهبی که در کنیسه است «و ما الکلک و الخنزیر إلی إلهنا و ما الله إلیا راهب فی کنیسه».

اکثر صوفیه شیطان را تقدیس نموده اند و آن چنان چهره ای از شیطان به تصویر می کشند که دلربایی و پاکی وی همه را به شگفتی وا می دارد. در ابتدای این مجموعه در پاورقی برخی از آن سخنان را آوردیم.

منصور حلاج کسی بود که مدام از اتحاد خود با خدا سخن می گفت و انحرافات فراوانی را به اسم عرفان وارد اسلام نمود. طبق روایات و اسناد، حضرت ولی عصر(ع) توقیعی توسط نایب خود حسین بن روح نوبختی صادر نمودند و او را لعنت کرد. وی در یکی از اشعار خود در مقام اتحاد انسان با ذات خدا در کتاب (طواسین) می گوید:

عجبت منک و منی
أدینتی منک حتی
یامنیة المتمنی
ظننت إنک آنی

یعنی: از تو در شگفت شدم، از خودم هم در شگفت ماندم ای آرزوی هر آرزومند. مرا چنان به خود نزدیک ساختی که پنداشتم تو منی و در وجود چنان غائب شدم که مرا در خود فنا ساختی.

آقایان صوفیه خرافات را تا جایی پیش بردند که گفتند: هر کس هر چه را می پرستد خدا را می پرستد بت پرست، ستاره پرست، جن پرست، گوساله پرست، حتی گفتند مثل برخی از هندوها که آلت تناسلی را می پرستند در حقیقت دارند خدا را می پرستند.

ابن عربی که آقایان خیلی از وی دم می زنند جسارتی عظیم به خداوند نموده است. وی در کتاب فصوص الحکم در فصّ محمدیه ادعا دارد که زن کاملترین مجلا برای ظهور خداست و زمانی که مرد دارد با زن نزدیکی می کند در حقیقت دارد با خدا نزدیکی می کند و مفعول خداست. (پناه بر خدا از این عقاید فاسد) حال آقایان می گویند: مخالفان به کُنه سخن صوفیان نرسیده اند!!

بسیاری از سخنان صوفیه نیست مگر انحراف و ضلالت و بزرگان علمای شیعه طبق وظیفه الهی شان در برابر این انحرافات ایستادند.

برای اثبات این معنا به دو دلیل اختصاراً اشاره می شود:

۱- ابن عربی در موارد متعددی - که برخی از آنها بیان شد - اشیاء را معبود و سزاوار پرستش معرفی می کند. حال باید پرسید: حق به معنای نخست سزاوار پرستش است یا به معنای دوم. قطعاً جواب این است که معنای اول، پس ابن عربی که مخلوقات را ظهور حق می داند همان معنای نخست را از حق اراده کرده است؛ زیرا فقط خداست که سزاوار پرستش است.

۲- ابن عربی با توجه به سخنان صریحی که از وی گذشت، سریان ذات الهی را سبب ایجاد عالم هستی می داند. حال با توجه به این سخن چگونه می توان ادعا داشت که مراد ابن عربی از حق همان معنای دومی - که مرادف است با مخلوقات که غیر ذات حق تعالی می باشند - است که جناب استاد جهانگیری مطرح نمودند.

دکتر زرین کوب درباره وحدت وجود ابن عربی می گوید:

از دیدگاه ابن عربی وجود در ذات خود «واحد» است و در مظاهر و صفات و اسماء «کثیر» و حقیقت وجود ازلی، ابدی و عاری از تغییر و تحول است اگر چه صورت ها و مظاهر آن در حال تغییر و تحول باشند. حال چون به این وجود از ناحیه ذات بنگرند آن را «حق» و چون از ناحیه صفات و اسماء یعنی ظهورات آن در اعیان ممکنات بنگرند آن را «خلق» عالم نامند و تفاوت میان خالق و خلق اعتباری است و این حاق حقیقت مذهب وحدت وجودی وی است. وی اصلاً برای ما سوی «بودی» قائل نمی شود، بلکه آن را صرفاً «نمود» و «وهم و خیال» می داند.^۱

در دیدگاه ابن عربی عالم با تمام اشکال و صورت های کائنات، چیزی جز مظاهر گوناگون آن حقیقت واحد ازلی نیست. از این رو نمی توان به دو وجود جداگانه به نام حق و خلق قائل بود بلکه باید به وجود واحدی قائل بود که آن را چون از وجهی بنگرند حق است و از وجهی دیگر خلق و بین این دو وجه تباین و تغایر ذاتی نیست چراکه خلق سایه و صورت حق است.

داوود الهامی در کتاب «داوریهای متضاد درباره ابن عربی» در بیان وحدت وجود ابن عربی می نویسد:

^۱ ارزش میراث صوفیه، عبدالحسین زرین کوب ص ۱۱۹

«اساس تعلیم عرفانی ابن عربی بر این فکر است که وجود حقیقتی است واحد و ازلی. این وجود واحد ازلی هم البته خداست و بدین گونه عالم خود وجود مستقل حقیقی ندارد، بلکه وهم و خیال صرف است و وجود حقیقی یک چیز بیش نیست إلاً مظاهر گوناگون حقیقتی واحد که همان وجود الهی است. بنابراین نمی توان قائل بود به دو وجود جداگانه که یکی خالق باشد و دیگری مخلوق. بلکه فقط باید قائل به وجود واحدی بود به نحوی از انحاء و به طوری از اطوار، میان حق و خلق، مطلق و مقید و ظاهر و مظاهر فرقی نیست. که حق به مرتبه خلق تدنی و تنزل کرده و از جمیع جهات عین خلق گشته است. به این معنی همه چیز را خدا دانستن و هستی را فقط به او منحصر ساختن است. مسلماً وحدت وجود به این معنی مغایر با توحید انبیاء و منافی با اصول ادیان و شرایع آسمانی است و در نتیجه مؤمنان و معتقدان به این اصول حق دارند که معتقد و قائل به آن را مستحق تکفیر و تلعین بدانند. حضرت رسول از روز نخست ندا در داد: «قولوا لا إله إلا الله تفلحوا» تمام تعالیم قرآن بر اساس یکتا پرستی و نفی هر گونه شرک است. مسلمانان بر این عقیده متفق بوده و توحید را اساس ایمان و بنیان اسلام شناخته اند»^۱.

جناب دکتر سید یحیی یثربی از پژوهشگران فعال عرصه عرفان و فلسفه که خود جزو شارحان و مدافعان عقاید عرفا و صوفیه و به ویژه وحدت وجود بوده، در تبیین و نقد وحدت وجود ابن عربی و متصوفه در کتاب فلسفه عرفان می نویسد:

«چنانکه پیداست توحید در نظر علمای دین، یعنی نفی خدایان و معبودهای مختلف و متعدد و قبول یک خدا یعنی لا إله إلا الله. و این مطلبی است روشن و آشکار که نیازی به هیچ گونه تفسیر و توضیح و دقت و تأمل فوق العاده ندارد. اما توحید عرفان به معنی وحدت وجود و موجود مقوله دیگری است که بر اساس آن تنها یک حقیقت وجود واقعی دارد و پدیده های دیگر همه مظاهر و تعینات آن حقیقتند و با این حساب باید همه چیز خدا و خدا همه چیز بوده باشد. و این هم چیزی است که نه با متون شرعی قابل تطبیق است و نه با مبانی عقاید دینی سازگار و ما از یکی از آثار مربوط به رد عرفان و تصوف، به نام «مصرع التصوف» تألیف برهان الدین بقاعی (۸۰۹-۸۸۵) نمونه هایی در این باره نقل می کنیم.

---

^۱ داوری های متضاد درباره ابن عربی ص ۱۹۸

شیخ زین الدین عبد الرحیم بن حسین عراقی، که بقاعی وی را به لقب شیخ شیوخ، امام قدوه و شیخ الإسلام و حافظ عصرش خوانده درباره ابن عربی می گوید: پس، این مخالف خدا و رسول خدا و همه مؤمنان آمد و کار صوفیه را تصویب نموده، و آنان را جزء خدا شناسان دانسته و گفت: در حقیقت عارف کسی است که حق را در همه چیز می بیند بلکه آن را عین همه چیز می داند. و بی تردید شرک گوینده این سخن از شرک یهود و نصارا بدتر است؛ چه یهود و نصارا بنده ای از بندگان مقرب الهی را پرستش نمودند و این ابن عربی پرستش گوساله و بت را، عین پرستش خدا می داند بلکه سخن وی بدانجا می انجامد که خدا را عین سگ و خوک و... بدانند و عین کثافات! و یکی از فاضلان اهل علم و راستگو به من نقل کرد که حدود اسکندریه یکی از پیروان این مرام را دیدم که به من اظهار داشت خدای تعالی عین همه چیز است و خری از آنجا می گذشت. از او پرسیدم: این خر هم؟! پاسخ داد که: بلی و این خر هم! و مدفوع آن هم!! گفتم: این مدفوع؟! گفت: بلی، و این مدفوع هم!!».

در طول تاریخ این بزرگترین پایه حمله به عرفا و صوفیه بوده و حتی در مغرب زمین هم اساس اشکال ها همین است.

دکتر بارنس، کشیش «بیرمنگهام» می گوید: «به نظر من همه انواع وحدت وجود باید مطرود شود؛ زیرا چنانچه انسان واقعاً جزئی از خالق باشد بدی و خباثت که در طینت انسان است باید جزو خداوند باشد».

و در این باره استیسی هم چنین می نویسد: «ظاهراً سه علت عمده برای بد بینی مؤمنان و موحدان نسبت به وحدت وجود می توان پیدا کرد. نخست اینکه، یکتا پرستی قائل به خدای مشخص است، حال آنکه وحدت وجود از نظر متفکران غربی «مطلق نا مشخص» است. این از ذاتیات و ضروریات اعتقاد مسیحی - و همچنین یهودی و اسلامی - است که بنده در دعا و نیایش، با خدا خطاب می کند و از او آمرزش و اعانت و عنایت می طلبد. ولی آیا می تواند به درگاه جهان دعا کند یا از «مطلق» آمرزش و عنایت بخواهد؟

دوم اینکه ایراد می کنند که اگر طبق مشرب وحدت وجود، جهان و آنچه در اوست «الوهی» باشد، در آن صورت «شر» نیز الوهی خواهد بود. یا همین سؤال را به صورت دیگر می توان مطرح کرد، اگر خدا فراتر از هر گونه فرق و ترجیح نهادن باشد، پس باید فراتر از نیک و بد هم باشد. در هر صورت، تمایزات و ترجیحات اخلاقی، مخدوش و یا موهوم می گردد.

سوم اینکه در همه ادیان سامی، احساس و اعتقاد شدیدی به جلال و جبروت خدا وجود دارد. این احساس درست برابر با همان تصویری است که رودلف اوتو از «سر مهیب» دارد. بشر در جنب خدا هیچ نیست. ذره ای و غباری بیش نیست. موجودی است گنه کار و محبوب از خدای خویش که در حالت آرایش و آمرزش نیافته اش، سزاوار خطاب «ظلوم و جهول» است. با این صفت، ناسزا و کفران محض است که داعیه اتحاد به معنای یکسانی با خدا داشته باشد. بین خدا و انسان و بین خدا و جهان بینونیتی در میان است»^۱.

همان گونه که به وضوح مشخص شد در وحدت وجود ابن عربی تمام موجودات ظهور خداوند می باشند. یعنی این خداوند است که در مرتبه تنزل از مقام احدیت به صورت تمام اشیاء متجلی و ظهور یافته است. و این عقیده ای است که نه وجدان بیدار آن را می پذیرد و نه عقل سلیم و نه عقاید دینی. وجدان انسان به سهولت اقرار دارد که ما از هر جهت غیر خداییم. اشیاء از هر جهت مغایر با خداوندند. زیرا ما نبودیم و بود شدیم، پس غیر او هستیم که همیشه بوده و خواهد بود.

و عقل سلیم هم به راحتی می پذیرد که ما مخلوقات غیر او هستیم؛ زیرا مخلوقات خداوند هر لحظه در حال دگرگونی و تغییر و تبدیل هستند در حالی که هیچ گونه تبدیلی در ذات الهی راه ندارد. بنابر این عقل می گوید: پدیده ها همان ذات الهی نمی باشد که در قوالب گوناگون ریخته شده است. از قائلین به وحدت وجود سؤال می کنیم:

خداوند خود را در اسماء و صفاتش معطی، جواد، غفور، رزاق و... توصیف کرده است، اگر همه چیز خداست یا ظهور همان ذات، آیا خداوند خود به خودش انعام کرده است؟

دعا کننده نیازمند است و اجابت کننده غنی است. چگونه خداوند هم محتاج است و هم غنی؟

از آنجا که تمام پدیده ها حادث اند، آیا با عقیده به وحدت وجود می توان گفت خداوند ازلی است؟ آیا می توان گفت خداوند در

عین ازلی بودن حادث هم هست؟

---

^۱ فلسفه عرفان، دکتر سید یحیی یثربی

باید گفت که عقیده به وحدت ذاتی بین خالق و مخلوق این نتایج را در بر دارد: انکار خالقیت، انکار ازلیت، مرکب بودن خالق،

محتاج بودن خالق، در معرض تغییر و تبدیل گرفتن خالق و...

خداوند متعال در آیات متعددی از قرآن کریم، خود را خالق و مبدع اشیاء نام می برد. چون ابداع و خلق یعنی ایجاد شیء از

عدم، بنابر این قول اهل تصوف که می گویند خداوند از ذات خویش اشیاء را ایجاد نموده باطل است. راغب اصفهانی در مفردات

الفاظ قرآن درباره کلمه «خلق» می نویسد: «یستعمل فی إبداع الشیء من غیر اصل و لا إحتذاء»^۱.

: کلمه خلق استعمال می شود در ایجاد چیزی بدون سابقه و مواد اولیه.

چند آیه برای نمونه:

«أَ وَ لَمْ يَرَوْا كَيْفَ يُبْدِئُ اللَّهُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ إِنَّ ذَٰلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ* قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ ثُمَّ اللَّهُ يُنشِئُ

النَّشْأَةَ الْآخِرَةَ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ»^۲

: «آیا آنان ندیدند چگونه خداوند آفرینش را آغاز می کند، سپس باز می گرداند؟! این کار برای خدا آسان است!»* بگو: «در زمین

بگردید و بنگرید خداوند چگونه آفرینش را آغاز کرده است؟ سپس خداوند (به همین گونه) جهان آخرت را ایجاد می کند یقیناً خدا بر

هر چیز توانا است!»

«بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ»^۳

: «هستی بخش آسمانها و زمین اوست! و هنگامی که فرمان وجود چیزی را صادر کند، تنها می گوید: «موجود باش!» و آن،

فوری موجود می شود.»

«الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ ثُمَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ»^۴

^۱ مفردات راغب، ص ۲۹۶ ذیل واژه خلق

^۲ عنکبوت/ ۱۹ و ۲۰

^۳ بقره/ ۱۱۷

^۴ انعام/ ۱

: «ستایش برای خداوندی است که آسمانها و زمین را آفرید، و ظلمتها و نور را پدید آورد اما کافران برای پروردگار خود،

شریک و شبیه قرار می دهند (با اینکه دلایل توحید و یگانگی او، در آفرینش جهان آشکار است)!»

«خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّلْمُؤْمِنِينَ»^۱

: «خداوند، آسمانها و زمین را بحق آفرید و در این آیتی است برای مؤمنان.»

بنابر این خداوند خالق اشیاء است یعنی اشیاء از «لا من شیء» ایجاد شده اند، پس اشیاء ظهور ذات خداوند نیستند و قول ابن

عربی و تابعان وی در وحدت وجود نا صحیح است.

خداوند متعال در آیات متعددی از پرستش غیر خود نهی نموده، که این نهی به خوبی اثبات می کند پدیده ها عین ذات و مظهر

خداوند نیستند. زیرا اگر آنها مظهر ذات خداوند بودند - همان گونه که ابن عربی می گوید - پرستش آنها به پرستش خدا منتهی می

شد و دیگر دلیلی برای نهی الهی از پرستش موجودات نبود. البته ابن عربی و تابعان وی پرستش هر چیزی - حتی بت - را پرستش

خداوند می داند.^۲

به چند آیه در این باره توجه فرمایید:

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ * قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ * لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ * وَلَا أَنْتُمْ عِبَادُونَ مَا أَعْبُدُ * وَلَا أَنَا عَابِدٌ مَّا عَبَدْتُمْ * وَلَا أَنْتُمْ

عِبَادُونَ مَا أَعْبُدُ * لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ»^۳

: «به نام خداوند بخشنده مهربان * بگو: ای کافران! * آنچه را شما می پرستید من نمی پرستم! * و نه شما آنچه را من می پرستم

می پرستید * و نه من هرگز آنچه را شما پرستش کرده اید می پرستم * و نه شما آنچه را که من می پرستم پرستش می کنید * (حال که

چنین است) آیین شما برای خودتان، و آیین من برای خودم!»

«قُلْ إِنِّي نَهَيْتُ أَنْ أَعْبُدَ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ قُلْ لَا أَتَّبِعُ أَهْوَاءَكُمْ قَدْ ضَلَلْتُ إِذَا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُهْتَدِينَ»

^۱ عنکبوت/ ۴۴

^۲ در بخش های بعدی بحث خواهد شد.

^۳ سوره کافرون

: «بگو: «من از پرستش کسانی که غیر از خدا می‌خوانید، نهی شده‌ام!» بگو: «من از هوی و هوسهای شما، پیروی نمی‌کنم اگر

چنین کنم، گمراه شده‌ام و از هدایت‌یافتگان نخواهم بود!»

«إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ أَنْتُمْ لَهَا وَارِدُونَ»^۱

: «شما و آنچه غیر خدا می‌پرستید، هیزم جهنم خواهید بود و همگی در آن وارد می‌شوید.»

«قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِن كُنْتُمْ فِي شَكٍّ مِنْ دِينِي فَلَا أَعْبُدُ الَّذِينَ تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَ لَآكِنُ أَعْبُدُ اللَّهَ الَّذِي يَتَوَقَّكُمْ وَ أُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ

مِنَ الْمُؤْمِنِينَ»^۲

: «بگو: «ای مردم! اگر در عقیده من شک دارید، من آنهایی را که جز خدا می‌پرستید، نمی‌پرستم! تنها خداوندی را پرستش می‌کنم

که شما را می‌میراند! و من مأمورم که از مؤمنان باشم!»

«اتَّخِذُوا أَحْبَابَهُمْ وَ رَهْبَنَهُمْ أَرْبَابًا مِّنْ دُونِ اللَّهِ وَ الْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ وَ مَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا إِلَهًا وَاحِدًا لَّا إِلَهَ إِلَّا هُوَ سُبْحَانَهُ عَمَّا

يُشْرِكُونَ»^۳

: «(آنها) دانشمندان و راهبان خویش را معبودهایی در برابر خدا قرار دادند، و (همچنین) مسیح فرزند مریم را در حالی که دستور

نداشتند جز خداوند یکتایی را که معبودی جز او نیست، پرستند، او پاک و منزّه است از آنچه همتایش قرار می‌دهند!»

همچنین آیه مبارکه:

«أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَا فِي الْأَرْضِ مَا يَكُونُ مِنْ نَجْوَى ثَلَاثَةٍ إِلَّا هُوَ رَابِعُهُمْ وَ لَّا خَمْسَةَ إِلَّا هُوَ سَادِسُهُمْ وَ لَّا أَدْنَى

مِن ذَٰلِكَ وَ لَّا أَكْثَرَ إِلَّا هُوَ مَعَهُمْ أَيْنَ مَا كَانُوا ثُمَّ يُنَبِّئُهُم بِمَا عَمِلُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ»^۴

^۱ انعام/۵۶

^۲ انبیاء/۹۸

^۳ یونس/۱۰۴

^۴ توبه/۳۱

^۵ مجادله/۷

: «آیا نمی‌دانی که خداوند آنچه را در آسمانها و آنچه را در زمین است می‌داند هیچ گاه سه نفر با هم نجوا نمی‌کنند مگر اینکه خداوند چهارمین آنهاست، و هیچ گاه پنج نفر با هم نجوا نمی‌کنند مگر اینکه خداوند ششمین آنهاست، و نه تعدادی کمتر و نه بیشتر از آن مگر اینکه او همراه آنهاست هر جا که باشند، سپس روز قیامت آنها را از اعمالشان آگاه می‌سازد، چرا که خداوند به هر چیزی داناست!»

بیانگر این نکته لطیف است که اگر وحدت وجود بود دیگر سه نفر یعنی چه؟ این مطلب خود بیانگر این می‌باشد که هر یک از اینها غیر از دیگری است که چهارم غیر از سوم است و ششم غیر از پنجم است.

ابن عربی و تابعان وی بر اساس عقیده وحدت وجود و موجود، رابطه اشیاء با ذات الهی را رابطه «عینیت» می‌دانند. در تعالیم خاندان طهارت به صراحت بیان شده که خداوند با اشیاء مابین است و اشیاء از هر جهت غیر خداوند متعالند. این بیانات امامان معصوم که به حد تواتر است اساس وحدت وجود ابن عربی را ویران می‌کند.

برای نمونه:

امام باقر(ع) می‌فرماید:

«إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ مِنْ خَلْقِهِ وَ خَلَقَهُ خَلْقًا مِنْهُ وَ كُلُّ مَا وَقَعَ عَلَيْهِ اسْمٌ شَيْءٍ فَهُوَ مَخْلُوقٌ مَا خَلَا اللَّهَ»^۱.

«ذات خداوند از ذات خلق تهی و خالی است. ذات خلق هم از ذات خداوند تهی و خالی است. هر شیئی، یعنی هر چیزی مخلوق

است جز خداوند که خالق چیزها است.»

امام صادق(ع) می‌فرماید:

«لَا خَلْقَهُ فِيهِ وَلَا هُوَ فِي خَلْقِهِ»^۲.

«مخلوقاتش در او نیست (یعنی مخلوقاتش خصوصیات او را ندارند) و او در مخلوقاتش نیست.»

^۱ اصول کافی ج ۱ ص ۲۴۰

^۲ همان ج ۱ ص ۲۶۶

امام علی(ع) می فرماید:

«...یا مَنْ دَلَّ عَلٰی ذَاتِهِ بِذَاتِهِ وَ تُنَزَّهُ عَنْ مُجَانِسَةِ مَخْلُوقَاتِهِ...»^۱.

«ای کسی که ذاتش به ذاتش دلالت می کند و از هم جنس و هم سنخ بودن با مخلوقاتش منزله است.»

امام صادق(ع):

«من زعم أن الله من شيء أو في شيء أو على شيء فقد كفر»^۲.

: «هر که پندارد که خدا از چیزی است یا در چیزی است یا بر چیزی است کافر شده است.»

«وَكُنْهٖ تَفْرِيقٌ بَيْنَهُ وَ بَيْنَ خَلْقِهِ وَ غُيُورُهُ تَحْدِيدٌ لِمَا سِوَاهُ»^۳

«کنه او تفاوت است میان او و مخلوقاتش و اینکه خداوند غیر از مخلوقاتش است او را حد نمی زند بلکه دیگر اشیاء حد می

خورند.»

امام صادق(ع) می فرماید:

«بائن من خلقه...»^۴.

«خداوند مابین (غیر) خلقش است. یعنی خداوند غیریت تام با خلقش دارد.»

امام علی(ع) می فرماید:

«... وَ مَعْرِفَتُهُ تَوْحِيدُهُ وَ تَوْحِيدُهُ تَمْيِيزُهُ مِنْ خَلْقِهِ وَ حَكْمُ التَّمْيِيزِ، بَيْنُونَ الصِّفَةِ لَا بَيْنُونَ عِزْلَهُ، إِنَّهُ رَبٌّ خَالِقٌ، غَيْرٌ مَرْبُوبٌ مَخْلُوقٌ، مَا

تصور فهو بخلافه...»^۵.

---

^۱ دعای صباح

^۲ اصول کافی ج ۱ ص ۳۶۸

^۳ بحار الأنوار ج ۴ ص ۲۲۷

^۴ اصول کافی ج ۱ ص ۳۴۶

^۵ بحار الأنوار ج ۴ ص ۲۵۳

«شناخت او توحید است و توحید او، جدا کردن اوست از مخلوقاتش، و حکم کردن در مورد جدا بودن او در مابینت صفات است نه در کناره گیری از خلقش. او پروردگاری آفریننده است. پرورش یافته و مخلوق نیست. آنچه تصور شود، او غیر آن است».

امام علی(ع): «الذی بان من الخلق فلا شیء کمثله»^۱

«خداوند کسی است که از آفریدگانش جداست و هیچ چیز مانند او نیست»

امام رضا(ع):

«فکلّ ما فی الخلق لا یوجد فی خالقه و کلّ ما یمکن فیه یمتنع فی صانعه»^۲.

«پس هر چه که در مخلوقات است آن در خدا پیدا نمی شود و آنچه که در مخلوقات است ممتنع و محال است که در خدا باشد».

امام صادق(ع):

«لأنه لا یلیق بالذی هو خالق کلّ شیء إلاّ أن یمکن مابیناً لکلّ شیء متعالیاً عن کلّ شیء سبحانه و تعالی»^۳.

«خالق موجودات را سزاوار نیست مگر اینکه مابین با اشیاء و والاتر از آنها باشد».

به همین مقدار احادیث اکتفا می کنیم، وگرنه احادیث در این زمینه بسیارند.^۴

نتیجه مباحث:

وحدت وجود و موجودی که ابن عربی آن را مبنای عرفان خود قرار داده یک عقیده باطل می باشد؛ زیرا پذیرفتن آن مستلزم این

است که خدا را همسنخ بلکه عین موجودات بدانیم و این عقیده کاملاً مخالف وجدان سالم و عقل فطری و تعالیم ادیان الهی است.

مرحوم علامه محمد تقی جعفری در این باره می گوید:

^۱ توحید صدوق، ص ۳۲

^۲ بحار الأنوار ج ۴ ص ۲۳۰

^۳ بحار الأنوار ج ۳ ص ۱۴۸

^۴ مراجعه شود به کتاب توحید شیخ صدوق، باب توحید و نفی تشبیه از ص ۳۵ تا ۸۹

«مکتب وحدت وجود و موجود، با روش انبیاء و سفراء حقیقی مبدأ اعلی تقریباً دو جاده مخالف بوده و به همدیگر مربوط نیستند، زیرا انبیاء همگی و دائماً بر خدای واحد، ما وراء سنخ این موجودات مادی و صوری تبلیغ و دعوت کردند و معبود را غیر از عابد تشخیص و خالق را غیر از مخلوق بیان کرده اند.»^۱

و همچنین جناب استاد محمد تقی مصباح یزدی در تقریر و نقد عقیده به وحدت وجود و موجود می گوید: «قولی که به صوفیه نسبت داده اند و ظواهر کلماتشان بر این مطلب دلالت می کند و آن این است که وجود واحد شخصی است و حقیقت وجود همان ذات مقدس حق تعالی است. موجود به معنای حقیقی هم اوست و غیر از او هیچ موجودی حقیقتاً موجود نیست و وجودی که به اشیاء دیگر نسبت داده می شود مجازی است: «لیس فی الدار غیره دیار». پس وجود منحصر به واجب تعالی است.»^۲

سپس در نقد این سخن عرفا و صوفیه می نویسد:

«بدون شک چنین نظری به حسب آنچه از ظاهر عبارات به دست می آید قابل قبول عقل نیست. ما همه درک می کنیم که موجودیم، همه درک می کنیم که وجود هر فرد غیر از وجود دیگری است. کما اینکه وجود انسان ها غیر از وجود سایر موجودات است و وجود همه مخلوقات غیر از وجود خداست. بنابر این قائل شدن به اینکه هیچ چیز غیر از خدا موجود نیست به سفسطه شبیه تر است تا به یک کلام فیلسوفانه. البته خود آنها هم می گویند این مطلب را عقل درک نمی کند، چیزی است که باید با شهود یافت و فوق عقل است.»

خوب، اگر کسی ادعا کند ما چیزی را می پذیریم که عقل نمی پذیرد، با او در سطح فلسفه نمی توان بحث کرد چون در فلسفه فقط بحث از چیزهایی است که عقل درک می کند. حال آیا می شود چیزی را عقل نفی کند و چیز دیگری آن را اثبات کند؟

---

^۱ مبدأ اعلی ص ۷۴

^۲ دروس فلسفه ص ۱۲۰

چنین چیزی قابل قبول نیست و ما نمی توانیم بپذیریم که حقیقتی را عقل نفی کند و از راه دیگری اثبات شود و اِلَّا باید باب
تعقل را بست و گفت عقل حق درک حقایق را ندارد. این چیزی خلاف وجدان و بدهت عقل است. پس این قول چنانچه از ظاهرش
به دست می آید قابل قبول نیست»^۱.

---

^۱ همان ص ۱۲۰

۱۵- انسان ها و سایر موجودات فقط خدا را می پرستند

ابن عربی عقیده دارد که چون خداوند در عالم، تکویناً حکم نموده که جز او پرستش نشود، و از آنجا که آنچه خداوند اراده کند قطعاً واقع می شود پس هرگز موجودی، چه انس و چه جن و چه غیر این هر چه را پرستش کنند در واقع امر خدا را پرستش نموده اند. طبق این عقیده انسان بت پرست، ستاره پرست، آتش پرست، جن پرست و... هر چند در ظاهر غیر خدا را پرستش می کند، اما واقع امر این است که او فقط خدا را می پرستد.

این دیدگاه غلط و انحرافی ابن عربی به خاطر تفسیر نا صحیحی است که از یکی از آیات قرآنی ارائه می دهد، خداوند متعال در قرآن می فرماید: «و قُضِيَ رَبِّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ» یعنی خداوند حکم کرده که جز او پرستش نشود.

ابن عربی «قُضِيَ» را در عالم تکوین تفسیر نموده و می گوید: خداوند تکویناً حکم نموده که فقط او پرستیده شود و از آنجا که حکم تکوینی خدا لا یتغییر و حتمی است، پس هر چه که پرستیده می شود چیزی جز پرستش خود خداوند نمی باشد.^۱

البته اگر کسی «قُضِيَ» را در عالم تکوین بداند قطعاً دچار چنین خطای بزرگی در عقیده می شود. اما طبق دیدگاه تمام مفسران بزرگ جهان اسلام، این آیه بیانگر قضای تشریحی است، به این معنا: خداوند تشریحاً حکم کرده که جز او پرستیده نشود، یعنی: خداوند از طریق پیامبران به مردم امر کرده و دستور داده که فقط او را بپرستند. حال برخی از مردم حکم و امر خدا را اطاعت می کنند و او را می پرستند و برخی دیگر زیر بار دستورات الهی نمی روند و بت و امثال آن را می پرستند.

بنا بر این تفسیر بت پرست خدا را نمی پرستد بلکه فقط یک موجود بی جان را می پرستد و در پس بت پرستی هرگز خدا پرستی پنهان نمی باشد. این تفسیر، تفسیری است که صد در صد با روح تعالیم ادیان الهی سازگار است. خداوند در قرآن کریم بارها از پرستش غیر خود نهی نموده است و این نهی بیانگر این است که بت پرستی یا ستاره پرستی یا هر چیز دیگر، خدا پرستی نیست.

^۱ اسراء/ ۲۳

^۲ فصوص الحکم فص هارونیه

ابن عربی برای توجیه عقیده وحدت وجود و موجود قرآن را گونه ای تفسیر می کند که هیچ مفسر بزرگی تفسیر نکرده است، و با آن تفسیر غلط و صوفیانه خویش، ثمره ای را خارج می کند که آن با روح تعالیم انبیاء الهی در تغایر می باشد.

مرحوم طبرسی که از جمله بزرگترین مفسران عالم تشیع است و او را امام المفسرین می دانند در شرح آیه فوق می نویسد:

«فقال سبحانه (و قضی ربک) ای: امر ربک (أن لا تعبدوا إلاّ إیّاه) معناه أن تعبدوه و لا تعبدوا غیره»^۱.

و در ادامه می نویسد: خداوند اراده نموده، یعنی امر کرده که از روی اخلاص پرستیده شود و کراهت داشته که غیر او پرستیده شود. طبق این تفسیر پرستش اشیاء پرستش خداوند نمی باشد.

مفسر و دانشمند بزرگ شیعه مرحوم حویزی در تفسیر «نور الثقلین» با استناد به حدیثی از امیر مؤمنان بیان می دارد که معنای «قضی» در آیه فوق امر و دستور خداوند است که فرموده جز او را نپرستند.^۲

مرحوم ملا محسن فیض کاشانی که جزو اکابر علمای شیعه می باشد در تفسیر «الصادق» در شرح آیه فوق می نویسد:

«و قضی ربک ألاّ تعبدوا إلاّ إیّاه و امر، امراً مقطوعاً به بأن لا تعبدوا إلاّ إیّاه لأنّ غایة التعظیم لا یحقّ إلاّ لمن له غایة العظمة»^۳.

: «قضی» یعنی خداوند امر مؤکد نموده که جز او را نپرستند، زیرا پرستش که غایت تعظیم است فقط سزاوار خداوند است که او را نهایت و غایت بزرگی است.

مفسر بزرگ عصر ما مرحوم علامه طباطبایی هم چون سایر علمای بزرگ شیعه معنای «قضی» را در عالم تشریح تفسیر نموده است:

«... و این جمله چه برگشت به دو جمله کند و چه به یک جمله، در هر حال چیزی است که قضای الهی متعلق بدان شده است،

البته قضای تشریحی خدا که متعلق به احکام و مسائل تشریحی می شود...»^۴.

^۱ مجمع البیان، ج ۶ ص ۶۳۰

^۲ نور الثقلین ج ۳ ص ۱۴۸

^۳ تفسیر صادقی ج ۱ ص ۹۶۳

^۴ تفسیر المیزان ج ۱۳ ص ۱۰۷

بسیاری از تابعان عرفان ابن عربی برای موجه جلوه دادن سخن وی این گونه استدلال می کنند: تمام اشیاء طبق ولایت تکوینی خداوند همیشه عبد محض خدا بوده و دائم در تسبیح و تقدیس او هستند. سپس عالم موجودات را به عالم تکوین و تشریح تقسیم می کنند و می گویند:

در عالم تکوین تمام موجودات طبق ولایت تکوینی عبد خدا هستند و فقط او را پرستش می کنند، گر چه در ظاهر موجودی مثل بت را پرستند. اما همین پرستش در عالم تشریح که عالم امر و نهی است ممنوع شده است. آنان تصریح دارند که بت پرست، ستاره پرست، گوساله پرست و... تکویناً خدا را عبادت می کنند. از این دیدگاه آنان همه موجودات در سراسر عالم همیشه عبد محض خدا بوده و به سوی او در حرکت می باشند، همه مخلوقات از جماد و نبات و انسان، چه کافر و چه مسلمان، همگی طوعاً و کرهاً به عبادت و بندگی وی مشغول می باشند. آنان می گویند: از دیدگاه قرآن کریم همه موجودات و همه انسان ها، مؤمن و کافر برای خدا سجده می کنند و همه مشغول تسبیح وی می باشند و همه مشغول عبادت و قنوت برای او می باشند و روی نیاز و درخواست به وی دارند.

آنان برای اینکه ثابت کنند پرستش هر موجودی همان پرستش خداست به این آیه قرآن کریم متوسل می شوند:

«إِنَّ كُلُّ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِلَّا آتِيَ الرَّحْمَانَ عَبْدًا»^۱

: «تمام کسانی که در آسمانها و زمین هستند، بنده اویند!».

و توجیه می کنند که این آیه به عموم خود، مسلم و کافر و مؤمن و منافق همه را در بر می گیرد و مقتضای ظهور و قرینه سیاق، آیه اختصاصی نیز به روز قیامت ندارد، همه در حال توجه و رو آوردن به خداوند می باشند و مملوکیت و عبودیت لازمه ذات آنهاست.

«وَلِلَّهِ يَسْجُدُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَظِلَالُهُم بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ»^۲

^۱ مریم/۹۳

^۲ رعد/۱۵

: «تمام کسانی که در آسمانها و زمین هستند- از روی اطاعت یا اکراه- و همچنین سایه‌هایشان، هر صبح و عصر برای خدا

سجده می‌کنند».

«يَسْأَلُهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ»^۱

: «تمام کسانی که در آسمانها و زمین هستند از او تقاضا می‌کنند، و او هر روز در شأن و کاری است!».

«تَسْبِيحٌ لَهُ السَّمَاوَاتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَّا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ إِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا»^۲

: «آسمانهای هفتگانه و زمین و کسانی که در آنها هستند، همه تسبیح او می‌گویند و هر موجودی، تسبیح و حمد او می‌گوید ولی

شما تسبیح آنها را نمی‌فهمید او بردبار و آمرزنده است.»

جواب:

آری، تمام موجودات در عالم تکوین عبد محض خدا بوده و به سوی او در حرکت می‌باشند ام صوفیه و طرفداران آنان با استناد

به این آیات قرآنی مطلب غیر صحیحی را بیان می‌کنند. درست است که تمام موجودات تکویناً حق متعال را سجده می‌کنند اما هرگز

این سخن به آن معنا نیست که بت پرست، ستاره پرست و گوساله پرست تکویناً در عالم خدا را با این فعل اختیاریشان عبادت می

کنند. پرستش بت یک فعل اختیاری است و مربوط به عالم تشریح است و نه تکوین. تفسیر و معنای صحیح آیات فوق طبق وجدان و

عقل سلیم و تعالیم خاندان عصمت و طهارت (ع) چنین است:

در آیه شریفه: «إِنْ كُلُّ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِلَّا آتِي الرَّحْمَانَ عَبْدًا»^۳: «تمام کسانی که در آسمانها و زمین هستند، بنده

اویند!».

^۱ الرحمن/ ۲۹

^۲ اسراء/ ۴۴

^۳ مریم/ ۹۳

با توجه به آیات قبل و بعد به وضوح مشخص است که منظور از «عبد» عبودیت و پرستش خداوند نیست، بلکه مراد از عبد «مملوک» است یعنی تمام موجودات خداوند مملوک او می باشند و همه طبق نظام تکوین به سوی مالک خود در حرکت هستند. در تعدادی از آیات قرآن کریم «عبد» به معنای مملوک می باشد از جمله:

«ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا عَبْدًا مَمْلُوكًا لَا يَقْدِرُ عَلَى شَيْءٍ وَمَنْ رَزَقْنَاهُ مِنَّا رِزْقًا حَسَنًا فَهُوَ يُنْفِقُ مِنْهُ سِرًّا وَجَهْرًا هَلْ يَسْتَوُونَ الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ»^۱

: «خداوند مثالی زده: برده مملوکی را که قادر بر هیچ چیز نیست و انسان (با ایمانی) را که از جانب خود، رزقی نیکو به او بخشیده ایم، و او پنهان و آشکار از آنچه خدا به او داده، انفاق می کند آیا این دو نفر یکسانند؟! شکر مخصوص خداست، ولی اکثر آنها نمی دانند!»

با این تفسیر عبد در آیه فوق^۲ و با توجه به سیاق آیه و آیات قبل و بعد کاملاً معلوم است که منظور عبادت کردن خداوند نمی باشد، لذا استدلال پیروان ابن عربی بر این آیه غلط است و عمل اختیاری گوساله پرستان و بت پرستان و... هیچ رابطه ای با این آیه ندارد.

در آیه شریفه: «وَاللَّهُ يَسْجُدُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَظِلَالُهُم بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ»^۳

: «تمام کسانی که در آسمانها و زمین هستند- از روی اطاعت یا اکراه- و همچنین سایه هایشان، هر صبح و عصر برای خدا سجده می کنند».

معنا غیر از آن چیزی که تابعان ابن عربی بیان داشته اند. معنای لغوی و اصلی سجده که بزرگان علم لغت به آن تصریح داشته اند به معنای «تذلل» یعنی ذلیل و خاشع بودن می باشد - همان گونه که راغب در مفردات خود بیان می کند -^۴ و از آنجا که یکی از

^۱ نحل/ ۷۵

^۲ مریم/ ۹۳

^۳ رعد/ ۱۵

^۴ مفردات راغب ص ۳۹۶

مصادیق تذلل و خشوع در پیشگاه الهی پیشانی را بر زمین گذاشتن است به آن اصطلاحاً سجده می گویند. بنا بر این معنای آیه چنین است: تمام موجودات که در آسمانها و زمینند طبق نظام تکوین ذلیل و خاشع درگاه الهی اند. خشوع و تذلل آنان به این است که وجودشان از خودشان نیست و محکوم قوانین الهی می باشند.

آری! کافر، گوساله پرست، بت پرست، ستاره پرست و... محکوم قوانین الهی می باشد زیرا حیات و مماتشان به اختیار خود نمی باشد و همان زمانی که با اراده خویش غیر خدا را سجده می کنند تمام اعضا و جوارحشان بلکه تمام سلول های بدنشان ساجد و محکوم قوانین الهی اند.

در آیه شریفه: «تُسَبِّحُ لَهُ السَّمَاوَاتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَّا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ إِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا»^۱

: «آسمانهای هفتگانه و زمین و کسانی که در آنها هستند، همه تسبیح او می گویند و هر موجودی، تسبیح و حمد او می گوید ولی شما تسبیح آنها را نمی فهمید او بردبار و آمرزنده است.»

درست است که طبق این آیه شریفه تمام موجودات تسبیح حق تعالی می کنند، اما معنای عمیق این آیه سخنان اهل تصوف و تابعان ابن عربی را تأکید نمی کند.

آری! بت، گوساله، ستاره، درخت و تمام پدیده های واقع در آسمان و مو به موی بدن کافر گوساله پرست دائم در حال تسبیح خداوند می باشند. به این معنا که بت که از سنگ یا چوب یا فلز یا هر مخلوق دیگر خدا ساخته شده است تمام مولکول های آن طبق نظام تکوین دائم و شبانه روز مشغول تسبیح خداوند متعال است. تمام تار و پود کافر و تمام سلول های بدن او که مخلوق خدا و وابسته به اعطای الهی و فقیر مطلق درگاه اویند لحظه ای از تنزیه و تقدیس حق تعالی خاموش نمی شوند، حتی آن زمانی که بت

---

^۱ اسراء/ ۴۴

پرست به اختیار کامل خود در حال بت پرستی است، تمام سلول های بدن وی طبق نظام تکوین در حال سجده و تقدیس خداوند متعال می باشند.

پس باید گفت آنچه که از افعال انسان مثل بت پرستی و گوساله پرستی انجام می گیرد، هیچ ارتباطی به عالم تکوین ندارد، زیرا چیزی که به عنوان فعل اختیاری انسان و با اراده خویش از او سر می زند فقط گستره ای در عالم تشریح دارد.

یکی از نویسندگان فعال عرصه تصوف در توجیه سخن ابن عربی می نویسد:

«ممکن است پرسیده شود: پس این همه کفار و ملحدین و بت پرستان و شیطان پرستان و دیگران چه می شود؟ آیا اینها نیز به عبادت خدا مشغولند؟ جواب این است که عبادت بر دو قسم است: عبادت تکوینی و عبادت تشریحی. در نظام عالم تکوین همه فقط و فقط خداوند را می پرستند و برای وی سجده می کنند و بنده وی می باشند... ولی از دیدگاه عالم تشریح و نظام علم و اراده، در موجودات دارای اراده و اختیار گاه انسانی که واقعاً و فطرتاً و تکویناً طالب خداوند است و به دنبال کمال مطلق می گردد در هیاهوی این عالم گم شده و مخلوقی محدود را با آن جمال و کمال مطلق اشتباه می گیرد... ولی نکته بسیار دقیق اینجاست که این موجود گر چه از صراط مستقیم خارج شده و نسبت به خود راه خطا می پیماید ولی باز هم از عموم «الله یسجد من فی السماوات و الأرض» خارج نگشته است. باز هم تحت اراده ازلی الهی بوده و عبد محض وی و مطیع و منقاد وی است.»^۱

با توضیحاتی که در مطلب قبل مطرح شد باطل بون این ادعا که بت پرست در عبادت تکوینی عبد محض خدا و مطیع بی چون و چرای اوست کاملاً برای اشخاص با بصیرت و بی تعصب آشکار است.

آیا کسی که با اراده خود بت می پرستد عبد محض خداوند و مطیع بی چون و چرای اوست؟!

عجبا! با آن همه آیات و محکومات قرآنی در مذمت بت پرستان و جهنمی بودن آنان و اینکه بت هیزم جهنم برای بت پرستان است، این سخنان به اصطلاح عارفانه آقایان چه جایی برای توجیه دارد؟

---

^۱ کتابچه تحریف های تفکیکیان، پیرامون حکمت و عرفان، دفتر اول گوساله پرستی در کلام حسن زاده آملی ص ۴۹ و ۵۰

هر چند امثال بت پرست تمام وجودش طبق نظام تکوین ساجد و خاضع خداست اما عمل اختیاری وی در پرستش بت هیچ ارتباطی به عالم تکوین ندارد و اگر تابعان عرفان ابن عربی در کنار عالم تکوین و تشریح هزار عالم دیگر هم بسازند باز هم باید گفت: طبق وجدان و عقل و قرآن بت پرستی در همه حال بت پرستی است نه خدا پرستی.

همان نویسنده در ادامه سخنان خویش می نویسد:

«انسان موحد وقتی کسی را می بیند که مشغول بت پرستی است، بر اساس شفقت و رحمتی که در وجود او متجلی است، از انحراف و کج روی او افسوس می خورد... و تصدیق می کند که اگر این شخص ایمان نیاورد حتماً در نظام عالم خلقت، حکمتی در پس آن بوده است و چون به آیات قرآن کریم ایمان دارد می داند که در مسیر عالم تکوین همه عبد و قانت و ساجد خداوند می باشند می فهمد که عبادت تکوینی مخلوق به همین نحو بوده است و اراده ازلی الهی به این تعلق گرفته است که او در مسیر عبودیت تکوینی به این شکل سیر نماید و به نهایت سیر خود برسد»^۱.

جواب: بت پرستی بت پرستان که از سوء اختیار آنهاست طبق وجدان بیدار هر انسانی دارای هیچ حکمتی در نظام عالم نمی باشد، بلکه فساد آن در نظام عالم آشکار است و مؤمنان بیدار هرگز کار بت پرستان را باور ندارند که پس پرده آن رضایت حق تعالی است، و طبق آیات فراوان قرآن کریم هرگز اراده الهی به این تعلق نگرفته است که خدا در عالم تکوین در قالب بت پرستی عبادت شود و هرگز سیر و رشد انسان منحرف با بت پرستی صورت نمی پذیرد بلکه نهایت سقوط اوست.

صوفیه و تابعان ابن عربی با چنین دیدگاه باطلی به مرحله ای رسیدند که گفتند: بت پرست هم موحد است. شیخ محمود شبستری از تابعان عرفان ابن عربی در مقام بت می گوید:

شود توحید عین بت پرستی

چو کفر و دین بود قائم به هستی

یقین کردی که دین در بت پرستی است^۲

مسلمان گر بدانستی که بت چیست

^۱ همان ص ۵۳ و ۵۴

^۲ گلشن راز شیخ محمود شبستری

۱۶- بت پرستی در کلام ابن عربی و تابعان وی

در عرفان ابن عربی و تابعان وی دو چیز سبب شده که بگویند: پرستش هر چیز پرستش خداوند است:

۱- عقیده به وحدت وجود و موجود:

در این دیدگاه - همان گونه که مطرح شد - تمام اشیاء تجلی و ظهور ذات خداوند می باشد، یعنی این خود خداست که در مقام تنزل به صورت اشیاء گوناگون ظاهر شده است. بنا بر این تمام اشیاء قابلیت معبود واقع شدن را دارا می باشند. ابن عربی در فصّ هارونیه می گوید:

«و العارف المکمل من رأى كلّ معبود مجلی للحقّ فیهِ و لذلك سمّوه کلّهم إلهاً مع اسمه الخاص بحجر أو شجر أو حیوان أو إنسان أو کوكب أو فلک هذا اسم الشخصية فیهِ»^۱

: «عارف مکمل کسی است که هر معبود را (خواه مشروع باشد و خواه غیر مشروع) مجلای حق می بیند که حق در آن مجلی پرستش می شود. از این رو معبود را إله نامیدند. با اینکه او را اسم خاص است که مسمی به حجر یا شجر یا حیوان یا انسان یا کوكب یا ملک یا فلک است که حقیقت کلمه به اعتبار تعیناتش به اسم این شخصیتها موسوم شده است».

شیخ محمود شبستری بر اساس همین عقیده در عظمت بت پرستی در گلشن راز می گوید:

بت اینجا مظهر عشق است و وحدت	بود زُنار بستن عقد خدمت
چو کفر و دین بود قائم به هستی	شود توحید عین بت پرستی
چو اشیاء هست هستی را مظاهر	از آن جمله یکی بت باشد آخر
نکو اندیشه کن ای مرد عاقل	که بت از روی هستی نیست باطل

^۱ ممد الهمم در شرح فصوص الحکم، حسن زاده آملی ص ۵۲۱

بدان کایزد تعالی خالق اوست   ز نیکو هر چه ظاهر گشت، نیکوست

مسلمان گر بدانستی که بت چیست   بدانستی که دین در بت پرستی است

شیخ محمد لاهیجی که خود صوفی وحدت وجودی است در شرح ابیات فوق می نویسد:

«یعنی اگر مسلمان که قائل به توحید است و انکار بت می نماید، بدانستی و آگاه شدی که فی الحقیقه بت چیست و مظهر کیست و ظاهر به صورت بت چه کسی است بدانستی که البته دین حق در بت پرستی است، زیرا که بت مظهر هستی مطلق است که حق است پس بت من حیث الحقیقه حق باشد و دین و عادت مسلمانی حق پرستی است و بت پرستی عین حق پرستی، پس هر آینه دین در بت پرستی باشد.»

بت پرستان را تویی مطلوب جان   هست از بت روی تو محبوب جان

چون کفر بت پرستان به سبب عدم اطلاع است بر حقیقت بت می فرماید که:

اگر مشرک ز بت آگاه گشتی   کجا در دین حق گمراه گشتی

یعنی اگر مشرک که عبادت بت می کند از بت و حقیقت وی آگاه گشتی و بدانستی که بت مظهر حق است و حق به صورت او ظهور نموده است از این جهت مسجود و معبود و متوجه الیه است کجا در دین و ملت خود که دارد گمراه گشتی و باطل بودی؟ استفهام بر سبیل انکار است یعنی هرگز نبود بلکه موحد حق پرست بودی و در دین اسلام منکر نبودی.»^۱

نظر دیگر شارحان گلشن راز در شرح ابیات فوق:

«یعنی چون کفر و دین که به حسب صورت از امور متضاده اند، قائم به هستی مطلق و وجودند، و هستی مطلق، حق تعالی است، پس هر آینه که توحید و یگانه گردانیدن حق عین بت پرستی باشد، چون اگر کفر و بت را من حیث الحقیقه غیر دانی، شرک باشد و قائل به توحید حقیقی نباشی.»^۲

^۱ شرح گلشن راز، شمس الدین محمد لاهیجی ص ۵۲۸ و ۵۳۹

^۲ شرح گلشن راز، دکتر کاظم دزفولیان ص ۴۹۴

در بت کده ها غیر تو را می نپرستند

آن کس که برد سجده بر سنگ و گل و چوب^۱

الهی اردبیلی می گوید:

نباشد کفر و بت گر عین هستی

بود آن شرک محض بت پرستی

که توحید حقیقی نزد دانا

شهود حق بود در جمله اشیاء^۲

بابا نعمت الله نخجوانی می گوید:

«کفر صفت جلال است و دین صفت جمال، و هر دو قائم به وجود حقند. یک صفت را کفار و یک صفت را زهاد تتبع می کنند، و

چون هر دو یک صفت است، توحید عبارت از این است که التوحید اسقاط الإضافات»^۳

مغربی در دیوان اشعارش می گوید:

ز اصنام سومنات ز حسن تو جلوه کرد

شد بت پرست عابد اصنام سومنات

لات و منات را ز سر شوق سجده کرد

کافر چو دید حسن تو را از منات و لات^۴

الهی اردبیلی می نویسد:

بدانستی اگر بت مظهر کیست

که عین بت پرستی حق پرستی است

بکردی در بت او حق را عبادت

که دارد حق پرستی دین و عادت^۵

صاین الدین می نویسد:

کفر بر سه نوع است: لغوی، باطل، حقیقی.

---

^۱ دیوان مغربی ص ۷۳

^۲ شرح گلشن راز اردبیلی ص ۳۳۱

^۳ شرح گلشن راز، بابا نعمت الله نخجوانی

^۴ دیوان مغربی ص ۷۵

^۵ شرح گلشن راز اردبیلی ص ۳۳۲

الف: کفر لغوی، پوشیدن چیزی است به چیز دیگر. از این جهت دهقان را کافر می گویند، چون گندم و جو و غیر اینها را در زیر زمین پنهان می سازد.

ب: کفر باطل: برای خود وجودی قائل شدن است، که در این صورت به فناء فی الله نمی توان رسید، و این خود یک نوع شریک قائل شدن است.

ج: کفر حقیقی: کفری است که از ایمان زائیده می شود و آن اقرار و تدیق بر وحدانیت مطلق است، که لازمه آن سلب وجود کردن از خود و ما سوی الله است، و اثبات وجود حق تعالی^۱.

در این دیدگاه متصوفه، خداوند مظهر اشیاء است. یعنی این ذات خداست که به صورت موجودات در آمده است. آنان طبق این عقیده هیچ فرقی بین خدا و اشیاء نمی دانند مگر در اطلاق و تقيید. یعنی ذات الهی که مطلق است در مرتبه تنزل به صورت اشیاء و مقید در آمده است.

قیصری که از بزرگترین مفسران کلام ابن عربی است در این باره می گوید:

«فإذا شهدناه شهدنا نفوسنا لأنّ ذواتنا عين ذاته لا مغايرة بينهما إلاّ بالتعيين والإطلاق و إذا شهدنا، أي الحق شهد نفسه أي ذاته

التي تعينت و ظهرت في صورتنا»^۲

«با مشاهده خداوند خود را می بینم، چون ذات ما عین اوست و جدایی و تفاوتی بین ما و او نیست، مگر از نظر تعین و محدودیت

و اطلاق. و خداوند با مشاهده ما خود را می بیند، چون ذات اوست که با تعین و شخصیت پذیری به صورت ما ظاهر شده است.»

و درباره تنزل ذات خدا به صورت اشیاء می گوید:

«هو المسمى بالمحدثات بحسب تنزلاته في منازل الأکوان»^۳.

^۱ شرح صابن الدین علی ترکیه اصفهانی ص ۲۱۷

^۲ شرح فصوص قیصری ص ۳۸۹

^۳ شرح قیصری ص ۱۵۹

یعنی: خداست که به نام حوادث و پیشامدها نامیده می شود، به جهت ترتیب نزول و پایین آمدنش از مقام خدایی و قرار گرفتنش در جایگاه موجودات و مخلوقات.

بر این اساس هر صفت و خصوصیتی که در خداوند است را می توان به پدیده ها حقیقتاً نسبت داد. یکی از این خصوصیت ها معبود واقع شدن است. طبق این دیدگاه تمام اشیاء سزاوار آند.

سید جلال الدین آشتیانی که از شارحان ابن عربی است در این باره می گوید:

«حق در هر مظهری که ظهور کند معبود به حق و شایسته بندگی است. نه آنکه هر مظهری اله و معبود است»^۱.

از خصوصیات باری تعالی «لا تأخذه سنة و لا نوم» است.^۲

این خصوصیات مخصوص ذات اقدس الهی است اما صوفیه با توجه به عقیده وحدت وجود و موجود آن را به پدیده ها هم نسبت می دهد. جناب حسن زاده آملی می گوید:

«تا حال می گفتم لا تأخذه سنة و لا نوم، حال می گویم لا تأخذنی سنة و لا نوم»^۳.

و چون نه تنها انسان، بلکه تمام اشیاء مظهر ذات الهی اند، در جایی دیگر این خصوصیات الهی را به تمام موجودات نسبت می

دهد:

«الهی تا به حال می گفتم لا تأخذه سنة و لا نوم الآن می بینم مظهرش را هم لا تأخذه سنة و لا نوم»^۴.

۲- عقیده به اینکه: قضای الهی این گونه رقم خورده شده که جز او پرستش نشود

طبق این عقیده - همان گونه که در فصل گذشته مطرح شد - انسان هر چه را پرستش کند با خواست و اراده الهی بوده و خود خدا خواسته که در صورت ها و قالب های گوناگون پرستش شود.

^۱ تعلیق آشتیانی بر رسائل قیصری، ص ۱۱۴ به نقل از عرفان نظری، تألیف سید یحیی یشربی ص ۳۲۵

^۲ برگرفته از آیه الكرسی، بقره/ ۲۵۵ یعنی خداوند متعال ذاتی است که نه او را کسالت در بر می گیرد و نه خواب.

^۳ الهی نامه چاپ اول

^۴ الهی نامه ص ۶۷ و ۶۸ ویرایش چهارم چاپ ۳۲ مؤسسه بوستان کتاب

ابن عربی در فصّ هارونیه در بیان داستان موسی و هارون ادعا دارد: زمانی که موسی به سوی قوم خود برگشت و قوم خویش را گوساله پرست دید و برادر خود را مورد مؤاخذه قرار داد، به این علت بود که وی انکار عبادت گوساله (بت) را می کرد و قلب او مانند موسی وسعت نداشت تا بداند که گوساله پرستی هم خدا پرستی است زیرا خدا حکم کرده که جز او پرستش نشود. متن:

«و کان موسی اعلم بالأمر من هارون لانه علم ما عبده أصحاب العجل، لعلمه بأن الله قد قضی ألاّ یعبد إلاّ إیّاه، و ما حکم الله بشیء إلاّ ووقع. فکان عتب موسی أخاه هارون لما وقع الأمر فی إنکاره و عدم إتساعه فإنّ العارف من یر الحق فی کلّ شیء، بل یراه عین کلّ شیء».

استاد حسن زاده آملی در ترجمه و شرح سخن ابن عربی می نویسد:

«موسی(ع) به واقع و نفس الأمر و به امر توحید اعلم از هارون بود. چه اینکه می دانست اصحاب عجل(گوساله) چه کسی را پرستش می کردند (یعنی موسی «ع» می دانست که گوساله پرستان در واقع خدا را می پرستیدند) زیرا او عالم بود که خداوند حکم فرموده که جز او پرستش نشود و آنچه را حکم فرموده، غیر آن نخواهد شد. پس جمیع عبادت ها (حتی گوساله پرستی) عبادت حق تعالی است و لکن «ای بسا کس را که صورت راه زد». بنابر این عتاب موسی به برادرش هارون از این جهت بود که هارون انکار عبادت عجل می نمود و قلب او چون موسی اتساع نداشت. چه اینکه عارف، حق را در هر چیزی می بیند بلکه او را عین هر چیزی می بیند.^۱

و سپس می افزاید: غرض شیخ در این گونه مسائل در فصوص و فتوحات و دیگر زبر و رسائلشان بیان اسرار ولایت و باطن است برای کسانی که اهل سرنند. هر چند به حسب نبوت تشریح مقرر است که باید توده مردم را از عبادت اصنام(بتها) باز داشت. چنانکه انبیاء عبادت اصنام را انکار و می فرمودند.

---

^۱ ممد الهمم در شرح فصوص الحکم ص ۵۱۴

جناب شیخ محمد حسن وکیلی یکی از نویسندگان عرصه عرفان و تصوف در توجیه سخنان ابن عربی درباره بت(گوساله)

پرستی می نویسد:

«یکی از مشکلات آیات کریمه قرآن، داستان حضرت موسی و حضرت هارون علیهما السلام و اختلاف نظر بین این دو پیامبر

الهی در جریان گوساله پرستی بنی اسرائیل است».^۱

جواب: مشکلی در تفسیر این آیه نیست و معنا کاملاً مشخص و واضح است. آقایان عرفای اصطلاحی و صوفیه با تفسیر به رأی،

برای خود و دیگران مشکل ساز شدند.

در ادامه نویسنده می نویسد:

«اینجاست که جناب محی الدین می فرماید: در حقیقت خود خداوند می خواست که عده ای در مسیر عبادت تکوینی وی گوساله

را به عبادت تشریحی عبادت کنند و چون هر خواست و اراده ای از خداوند حکمتی دارد، حتماً در این امر نیز حکمتی بوده است و

خداوند بر اساس علم لا یتناهی خود حکمت آن را دانسته و آن را اراده فرموده است. یعنی اراده تکوینی وی تعلق گرفته بود که در

پرستش گوساله نیز سیر عبودی تکوینی عده ای طی شود و خداوند را به عبادت تکوینی در این قالب بپرستند».^۲

جواب: با توجه به آیات قرآن کریم پیرامون این داستان هرگز نمی توان گفت که خواست و اراده خداوند متعال بر این تعلق گرفته

بود که گوساله پرستیده شود تا در آن صورت هم سیر عبودی تکوینی عده ای طی شود.

خداوند گوساله پرستان را ظالم نام می برد:

«وَ إِذْ وَاَعَدْنَا مُوسَىٰ اَرْبَعِينَ لَيْلَةً ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ وَاَنْتُمْ ظَالِمُونَ»^۳

: «و (به یاد آورید) هنگامی را که با موسی چهل شب وعده گذاردیم (و او، برای گرفتن فرمانهای الهی، به میعادگاه آمد) سپس

شما گوساله را بعد از او (معبود خود) انتخاب نمودید در حالی که ستمکار بودید.»

^۱ کتابچه تحریف تفکیکیان، پیرامون حکمت و عرفان، دفتر اول گوساله پرستی در کلام استاد حسن زاده آملی ص ۵۶

^۲ همان ص ۵۹

^۳ بقره/ ۵۱

«وَ اتَّخَذَ قَوْمُ مُوسَىٰ مِنْ بَعْدِهِ مِنْ حُلِيِّهِمْ عِجْلًا جَسَدًا لَهُ خُورٌ أَلَمْ يَرَوْا أَنَّهُ لَا يُكَلِّمُهُمْ وَلَا يَهْدِيهِمْ سَبِيلًا اتَّخَذُوهُ وَكَانُوا ظَالِمِينَ»^۱

: «قوم موسی بعد (از رفتن) او (به میعادگاه خدا)، از زیورهای خود گوساله‌ای ساختند جسد بی‌جانی که صدای گوساله داشت!

آیا آنها نمی‌دیدند که با آنان سخن نمی‌گوید، و به راه (راست) هدایتشان نمی‌کند؟! آن را (خدای خود) انتخاب کردند، و ظالم بودند!»

خداوند گوساله پرستان را گمراه نام می‌برد:

«وَلَمَّا سَقَطَ فِي أَيْدِيهِمْ وَرَأَوْا أَنَّهُمْ قَدْ ضَلُّوا قَالُوا لَئِن لَّمْ يَرْحَمْنَا رَبُّنَا وَيَغْفِرْ لَنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ»^۲

: «و هنگامی که حقیقت به دستشان افتاد، و دیدند گمراه شده‌اند، گفتند: «اگر پروردگاران ما ما را رحم نکنند، و ما را نیامرزد، بطور

قطع از زیانکاران خواهیم بود!»

خداوند غضب خود را شامل حال آنان می‌کند:

«إِنَّ الَّذِينَ اتَّخَذُوا الْعِجْلَ سَيَنَالُهُمْ غَضَبٌ مِّن رَّبِّهِمْ وَذَلَّةٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُفْتِرِينَ»^۳

: «کسانی که گوساله را (معبود خود) قرار دادند، بزودی خشم پروردگارشان، و ذلت در زندگی دنیا به آنها می‌رسد و اینچنین،

کسانی را که (بر خدا) افترا می‌بندند، کیفر می‌دهیم!»

خداوند شرط پذیرفتن توبه گوساله پرستان را کشتن یکدیگر بیان می‌کند:

«وَ إِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ إِنِّكُمْ ظَلَمْتُمْ أَنْفُسَكُمْ بِاتِّخَاذِكُمُ الْعِجْلَ فَتُوبُوا إِلَىٰ بَارئِكُمْ فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ ذَٰلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ عِنْدَ بَارئِكُمْ

فَقَاتَبَ عَلَيْكُمْ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ»^۴

^۱ اعراف/۱۴۸

^۲ اعراف/۱۴۹

^۳ اعراف/۱۵۲

^۴ بقره/۵۴

: «و زمانی را که موسی به قوم خود گفت: «ای قوم من! شما با انتخاب گوساله (برای پرستش) به خود ستم کردید! پس توبه کنید و به سوی خالق خود باز گردید! و خود را [یکدیگر را] به قتل برسانید! این کار، برای شما در پیشگاه پروردگارتان بهتر است.» سپس خداوند توبه شما را پذیرفت زیرا که او توبه پذیر و رحیم است.»

آیا با توجه به این محکقات قرآنی باز هم می توان گفت که در پس گوساله پرستی حکمتی بوده و اراده تکوینی خداوند بر این تعلق گرفته بود که در قالب گوساله پرستی پرستش شود؟

آیا از آنجا که جریمه گوساله پرستان کشتن یکدیگر شد، می توان گفت عده ای در آن قالب پرستش، جهت سیر و تکامل را طی کردند؟

اگر اراده خداوند بر پرستش گوساله تعلق گرفته بود آیا آن ظلم نیست که بنی اسرائیل چنین جریمه سنگینی تحمل کنند؟ هیچ عقل سلیم و وجدان بیداری این تفسیر صوفیانه را نمی پذیرد. بنی اسرائیل جریمه سختی شد، زیرا آنان آنچه را که مورد رضای الهی نبود و ظالمت و گمراهی مطلق را در بر داشت مرتکب شدند.

یکی دیگر از تابعان ابن عربی، ملا محسن گنابادی - مؤسس فرقه صوفیه گنابادیه - جسورتر از استاد خود ابن عربی ادعا دارد: چون عالم مظهر تجلی ذات خداوند است، انسان زمانی که از روی اختیار شیطان را می پرستد یا جن یا هر چیز دیگر مثل ماه و ستاره یا ملائکه یا حتی آلت تناسلی، مثل برخی از هندی ها که آلت تناسلی زن و مرد را پرستش می کنند، در حقیقت خدا را پرستش کرده و خود نمی دانند. متن جمله فوق چنین است:

«لما كان أجزاء العالم مظاهر لله الواحد الأحد القهار بحسب أسمائه اللطيفة والقهرية كان عبادة الإنسان لأيّ معبود كانت عبادة الله اختياراً.... فالإنسان في عبادتها اختياراً للشيطان كالإبليس و للجن كالكهنه و تابعي الجن و للعناصر كالزردشتيه و عابدي الماء و الهواء و الأرض و للمواليد كالوثنية و عابدي الأحجار و الأشجار و النباتات كالسامريه و بعض الهنود الذين يعبدون سائر الحيوانات، و كالجشميديه و الفرعونييه الذين يعبدون الإنسان و يقرون بآلهته و للكواكب كالصائبه و للملائكة كأكثر الهنود و للذكر و الفرج كبعض

الهنود القائلين بعبادة ذكر الإنسان و فرجه و كالبعض الآخر القائلين بعبادة ذكر مها ديو ملكاً عظيماً من الملائكة و فرج امرأته كلهم عابدون لله من حيث لا يشعرون»^۱.

سپس این بیت شیخ محمود شبستری را می آورد:

مسلمان گر بدانستی که بت چیست   یقین کردی که دین در بت پرستی است

«... به نظر من این انتقاد وارد است، یعنی او گفته است که: حق تعالی هارون را بر گوساله پرستان مسلط نگردانید، آنچنان که موسی را گردانید، تا آن که در جمیع صور پرستیده شود. و لهذا هیچ نوعی از انواع عالم نماند که معبود نشده باشد، خواه عبادت تاله، یعنی که او را اله دانسته و عبادتش نمایند، چنان که بت پرستان و ستاره پرستان به عبادت اصنام و کواکب می پردازند، و خواه به عبادت تسخیر، یعنی به سبب جاه و مال گراییده اند. و بزرگترین مجلایی که حق در آن پرستیده شده هواسست که فرمود: «أفرأيت من اتخذ إلهه هواه»^۲ البته این گونه سخنان گرچه با وحدت وجود ابن عربی سازگار است، ولی با ظواهر دین مبین و عقاید عامه مسلمانان هرگز سازگار نیست.»^۳

---

^۱ تفسیر بیان السعاده ج ۲ ص ۴۳۷

^۲ جائیه / ۲۳

^۳ محی الدین ابن عربی، چهره برجسته عرفان اسلامی ص ۵۶۸ و ۵۶۹

۱۷- حقانیت تمام ادیان

در نظر عارف کامل ادیان و مذاهب یکسانند و برای هیچ یک ترجیحی قائل نیست. یعنی دین اسلام با بت پرستی یکسان است و کعبه و بتخانه، صمد و صنم یکی است و صوفی پخته هیچ وقت ناظر به این نیست که انسان پیرو چه مذهبی است یا صورت عبادت او چیست؟ و این لازمه مذهب وحدت وجود است.^۱

دکتر احمد تاج بخش در این باره می گوید:

«تصوف دارای آزاد منشی خاصی بوده است و همین آزاد منشی است! که در نظر اهل تصوف گبر، ترسا، یهود و مسلمان و بت پرست یکسانند... نزد ایشان قاعده الطریق الی الله بعدد أنفس الخلاق اصلی محکم بوده است، زیرا حقیقت واحد یکتاست و معتقدند که از هر دلی به سوی خداوند دری است.»^۲

و در جای دیگر می نویسد:

«به عقیده صوفیه اهل ظاهر، کلمات قرآن را می بینند و تفسیر می کنند در حالی که عارف معنی و باطن آن را هدف اصلی وصول به حقیقت می داند و راه رسیدن به آن بی شمار و هر کس در هر مذهبی باشد می تواند به حق واصل گردد. مولانا در داستان موسی و شبان به این موضوع اشاره می کند:

هیچ آدابی و ترتیبی مجوی هر چه می خواهد دل تنگت بگوی.»^۳

و در جایی دیگر درباره رهایی اهل تصوف از قید شریعت می نویسد:

«بنابر عقیده صوفیه، رعایت قوانین شرعی وسیله ای می باشد برای ورود در راه حق، وقتی عارف به حق و حقیقت رسید دیگر

احتیاجی به این ظواهر ندارد.

---

^۱ داوریهای متضاد درباره ابن عربی ص ۲۰۲

^۲ تاریخ صفویه ص ۲۹

^۳ همان ص ۳۰

مولانا (مولوی) در این باره، داستان عاشقی را نقل می کند که چون به معشوق رسید به خواندن عشق نامه پرداخت و اشعاری را

که در روزهای هجران ساخته بود بر زبان براند، معشوق چنین گفت:

گفت معشوق، این اگر بهر من است

گاه وصل، این عمر ضایع کردن است

من به پیشت حاضر و تو نامه خوان

نیست این باری نشان عاشقان^۱

صوفیه عقیده دارد در مراحل بالای سلوک عرفانی باید شریعت را رها کرد، زیرا در آن مرحله شریعت چیزی جز قید و بند نمی باشد. مولوی در مثنوی ادعا دارد آنگاه که انسان به حقیقت رسد شریعت از وی باطل می شود و سپس مثال هایی را برای بهتر روشن کردن مقصود خود بیان می دارد:

«این مجلد پنجم است از دفترهای مثنوی و تبیان معنوی در بیان آنکه شریعت همچو شمع است ره می نماید و بی آنکه شمع به دست آوری راه رفته نشود و چون در راه آمدی آن رفتن تو طریقت است و چون رسیدی به مقصود آن حقیقت است و به این جهت گفته اند: لو ظهرت الحقایق بطلت الشرایع همچنان که مس زر شود و یا خود از اصل زر بود او را نه علم کیمیا حاجت است که آن شریعت است و نه خود را در کیمیا مالیدن که آن طریقت است چنان که گفته اند طلب الدلیل بعد الوصول الی المدلول قبیح و ترک الدلیل قبل الوصول الی المدلول مذموم، حاصل آنکه شریعت همچون علم کیمیا آموختن است از استاد یا از کتاب، و طریقت استعمال کردن داروها و مس را در کیمیا مالیدن است و حقیقت زر شدن مس، کیمیا دانان به علم کیمیا شادند که ما علم این می دانیم و کیمیا دانان به علم کیمیا شادند که ما چنین کارها می کنیم و حقیقت یافتگان به حقیقت شادند که ما زر شدیم و از علم و عمل کیمیا آزاد شدیم»^۲.

ابن عربی می نویسد:

^۱ همان ص ۳۱

^۲ مقدمه دفتر پنجم مثنوی ص ۷۵۵

«مبادا که تنها به عقیده ای خاص پایبند بوده و عقاید دیگران را کفر بدانی، که در این صورت زیان می بری و بلکه علم به حقیقت مسأله را از دست خواهی داد. پس باطن خود را، هیولا و ماده تمامی صورت های اعتقادی بگردان، از آن جهت که خدای تعالی برتر و والاتر از آن است که در انحصار عقیده خاصی واقع شود چه خود می فرماید: «أینما تولّوا فثمّ وجه الله»^۱ پس تو را روشن گشت که خدا قبله گاه هر رویکردی است و منظور از این، جز عقاید گوناگون نیست، پس همه بر صوابند و هر که بر صواب باشد به پاداش خود می رسد و هر کس پاداش یابد، سعید و خوشبخت است و هر سعیدی مورد رضایت و خوشنودی است اگر چه در جهان آخرت، مدتی در شقاوت و بد بختی باشد چنان که اهل عنایت حق – با این که ما بر خوشبختی و اهل حق بودنشان یقین داریم – در این جهان گرفتار رنج و بیماری می گردند»^۲.

میر محمد شریف در تبیین عقیده ابن عربی درباره وحدت ادیان در کتاب «تاریخ فلسفه در اسلام» می نویسد:

«... خدای او (ابن عربی) به معنای دقیق دینی، به اسلام یا آیین دیگری محدود نمی شود. خدای او خدای شخصی و اخلاقی ادیان نیست، بلکه ذات معبود و معشوق همه ادیان است: «و قضي ربك أَلَّا تعبدوا إِلَّا إِيَّاه». ابن عربی آیه فوق را بدین گونه تفسیر می کند که قضای الهی بر آن رفته که محققاً هیچ معبودی جز وی نباشد. این امر، نوعی اذعان و اقرار صریح به همه انواع عبادت است، مادامی که پرستندگان در ورای مظاهر و صور خدای خویش، معبود حقیقی، یعنی خداوند را تصدیق کنند... بنا بر این ما نباید خداوند یا معبود حقیقی را در شکل عقیده خاصی که مانع اشکال دیگر باشد محدود کنیم، بلکه باید در همه صورت ها [مثل بت و سایر موجودات] او را بشناسیم و به او اذعان کنیم. محدود کردن او در یک صورت – چنان که مسیحیان کرده اند – کفر است، و اقرار و اذعان او در همه صورت ها، لبّ لباب دین است»^۳.

در جای دیگر می نویسد:

^۱ بقره/۱۱۵

^۲ فصوص الحکم ص ۱۱۳ به نقل از داوریهی متضاد درباره محی الدین عربی ص ۲۰۲

^۳ تاریخ فلسفه در اسلام ج ۱ ص ۵۸۰ و ۵۸۱

«... عبادت کردن همان عشق ورزیدن در بالاترین حد ممکن است. هیچ شیئی معبود واقع نمی شود، مگر اینکه بهره ای از عشق داشته باشد. زیرا عشق اصلی است الهی که اشیاء را به یکدیگر پیوند می دهد و در کل موجودات سریان دارد. پس عالی ترین مظهری که خداوند در آن پرستیده می شود همان عشق است. عارفی که خداوند را در همه چیز مشاهده کرد، او را در هر چیزی عبادت می کند. لبّ مطلب در شعر زیر به بهترین وجهی بیان شده است:

و حق الهوی أنّ الهوی سبب الهوی
و لو لا الهوی فی القلب ما عبد الهوی^۱

: به حق عشق سوگند که عشق سبب عشق است و اگر عشق در قلب نبود، عشق پرستیده نمی شد.

زیرا عشق بزرگترین متعلق عبادت است و تنها چیزی است که فی نفسه معبود واقع می شود. اشیای دیگر لذاته معبود نیست، بلکه به واسطه عشق عبادت می شود.^۲

ابن عربی عقیده دارد هر بنده ای درباره خدای خویش، اعتقاد خاص یافته است و آن را به اندازه ذوق و نظر در نفس خود در یافته است و از این رو، اعتقاد درباره خدایان مانند خود خدایان، مختلف و گوناگون است ولی همه این اعتقادات صورت هایی از یک اعتقاد است و آن اعتقاد به خداست.

وی می گوید:

«عقد الخلائق فی الإله عقایداً
و أنا اعتقدت جمیع ما عقدوه»^۳

یعنی: خلائق درباره خداوند عقایدی ورزیده اند و من به هر چه عقیده کرده اند، اعتقاد دارم.

ابن عربی عقیده دارد همه راهها، صراط مستقیمی است که به خداوند می انجامد، حتی بت پرستان هم در این صراطند. می گوید:

«لقد صار قلبی قبلاً کلّ صورة
فمرعی لغزلان و دیر لرهبان

و بیت لأوثان و كعبة طائف
و الواح توراة و مصحف قرآن

^۱ فصوص الحکم ص ۱۹۴

^۲ تاریخ فلسفه در اسلام ج ۱ ص ۵۸۲

^۳ فتوحات مکیه ج ۳ ص ۱۷۵

یعنی: قلب من پذیرای هر صورتی گشته است، چرا گاهی برای آهوان است و دیری برای راهبان و خانه ای برای بتها و کعبه طواف کنندگان و الواح تورات و مصحف قرآن، دین من عشق است هر آنجا که راهوارش روی آورد، پس عشق دین و ایمان من است.

جلال الدین فارسی در کتاب «تعالی شناسی» در تبیین باور ابن عربی در حقانیت تمام راهها و عقاید می نویسد:

«به هنگام طرح نظریه اش در باب تجلیات الهی می بینیم از تجلی در جهان بیرونی و تجلی در جهان درونی عارف یا ذهن او و از خدای ساخته در اعتقادات، سخن می گوید، می گوید: چون تجلی حق در صورتها متنوع می شود پس ناگزیر قلب به حسب صورتی که تجلی الهی در آن روی می دهد سعه و ضیق می یابد، بدان سان که هیچ چیزی از صورتی که تجلی در آن روی می دهد زیادی نمی آید زیرا قلب عارف یا انسان کامل به منظره جای نگین در انگشتی است که زیادی نمی آید، بلکه به اندازه و شکل آن است. در هر حال، جای نگین در انگشتی مانند آن است و نه جز آن. و این عکس آن است که طایفه عرفا بدان اشاره می کنند که حق به اندازه استعداد بنده، تجلی می کند. این مانند آن نیست، زیرا بنده به خدا به اندازه صورتی که حق در آن بر وی تجلی می کند ظاهر می شود. بیان مسئله این است که حق دارای دو تجلی است: تجلی نهان (غیب) و تجلی آشکار (شهادت). از تجلی غیب استعدادی داده می شود که قلب دارای آن است و این تجلی ذاتی است که غیب، حقیقت آن است و همانا هویتی است که وی را شایسته می سازد که درباره خودش بگوید «او» (هو). این «او» همواره و همیشه از آن اوست. چون این استعدادها برای او، یعنی قلب، دست می دهد، به تجلی شهودی، در عالم شهادت، بر او تجلی می کند و وی را می بیند و به صورت آنچه بر او تجلی کرده است پدیدار می شود. سپس پرده از میان حق و بنده اش برداشته می شود و حق را در صورت باور داشته (معتقد) خودش می بیند [خواه بت باشد خواه انسان باشد یا هر موجود دیگر] و او عین اعتقاد بنده است. قلب و چشم هرگز جز صورت اعتقادشان را در حق نمی

^۱ ترجمان الأشواق ص ۳۰ و ۴۰

بینند. پس حقی که در معتقد بنده است همان است که قلب، صورت آن در خود گسترده است و همان است که بر وی تجلی می کند و قلب، او را می شناسد. چشم جز خدای اعتقادی را نمی بیند، و در تنوع اعتقادات هم پوشیدگی نیست.

هر که او را مقید کند وی را در غیر آنچه او را به آن مقید کرده است انکار می کند و چون به آنچه او را مقید ساخته است تجلی کند اقرار دارد. هر کس که حق را از تقیید آزاد سازد منکر او نمی شود و در هر صورتی که در آن متحول شود اقرار دارد [طبق این عقیده، حتی شیطان پرستان هم خدا را می پرستند] حق از خودش به بنده به اندازه صورتی که در آن بر وی تجلی کرده است تا بی پایان می بخشد، زیرا صورت های تجلی را پایانی نیست که در آن باز ایستند. پس خدا، خلق است به نسبتی و حق است به نسبتی دیگر، هر چند عین، یگانه است. عین صورت آنچه تجلی کرده است عین صورت کسی است که آن تجلی را پذیرفته است. پس حق، هم تجلی کننده است، هم آن کس [یا چیزی] که بر او تجلی شده است.^۱ [طبق این دیدگاه هر انسانی می تواند ندای «أنا الحق» (من خدایم) را سر دهد]

چیزی که سبب شده ابن عربی و سایر صوفیه، هر چیز و هر صراط و هر عقیده ای را «حق» بدانند، همان عقیده و باور غلط وحدت وجود و موجود است. زیرا در این دیدگاه چون تمام هستی و کل اشیاء ظرف و ظهور و تجلی ذات حق می باشند، نمی توان گفت جدای از حقند. بنابر این چون صراط های گوناگون، عقاید مختلف هم ظهور همان حق است، همگی آنها بهره ای از حق دارند و نمی توان گفت آن صراط ها و عقاید غلط و باطلند!!

دکتر ابو الحسن تنهایی که از مدافعان تصوف و از تئوریسینهای صوفیه گنابادی است در تبیین وحدت وجود ابن عربی می نویسد: «از مفهوم ظاهر هستی دریافتیم که صور و اشکال گوناگون، یا جهان کثیر، ظاهری از یک حقیقت باطنی است، که آن حقیقت باطنی، حقیقت وجودی حضرت خداوندی بود. پس هرگاه صورت ها و اشکال جدیدی در جهان هستی پدیدار یا نابود شود، این

---

^۱ تعالی شناسی ج ۲ ص ۳۶۳ و ۳۶۴ به نقل از فصوص الحکم ابن عربی

ظاهر متجلی است که تغییر می یابد، ولی هستی و بود جهان، که همان وجه سیمای خداوندی است در حالت باطن خویش یا بر جاست»^۱.

«پس همان گونه که دریافتیم نه تنها ظاهر جهان کثیر، بلکه باطن واحد جهان وحدت نیز، اوست، که:

یکی هست و هیچ نیست جز او   وحده لا إله إلا هو

و یا «لیس فی الدار غیره دیار» پس معنای باطن بودن، خود اشاره به این نکته دارد که همه چیزها، به لحاظ باطنی، «او» و به

لحاظ ظاهری، مخلوقات او هستند»^۲.

«بنابر این مخلوق او، به تعبیر فوق، که ظهور اوست، ظهور اوست و نه از او، و نه جدای از او در ماهیتی مستقل، بلکه عین ظهور

اوست، و به قول مولوی رحمة الله علیه:

ما عدم هاییم هستی نما   تو وجود مطلق و هستی ما

پس آنچه که هست، [که این سخن شامل تمام عقاید، ادیان، صراط ها و... می شود] هیچ نیست مگر اضافه و تجلی نور خداوندی

و نه هستی مستقل»^۳.

سپس از سلطان حسین تابنده گنابادی - از اقطاب فرقه گنابادیه - نقل می کند:

«پس همه آنها (مخلوقات) همانا افاضه و تجلی همان حقیقت است و او (یعنی ذات و هویت خداوند) در همه (اشیاء) متجلی است.

[بنا بر این، صراط ها هم چیزی جز خود خداوند متجلی نمی باشد] که: «فأینما تولّوا فثمّ وجه الله»، «هو الأوّل و الآخر و الظاهر و

الباطن» و می فرماید «کلّ شیء هالک إلا وجهه» یعنی هر چیزی هالک و فانی است، جز وجه خدایی که همان فیض و تجلی او باشد

که معنی «لا إله إلا الله» نیز همین است»^۴.

---

^۱ جامعه شناسی نظری اسلام ص ۳۸

^۲ همان

^۳ همان ص ۳۹

^۴ همان

ابن عربی در کتاب فصوص الحکم در فصّ هارونیه می گوید:

«و العارف المکمل من رأی کلّ معبود مجلی للحقّ یعبد فیہ».

عقیده به وحدت ادیان و حق بودن تمام راهها - همان گونه که بیان شد - یکی از فروعات وحدت وجود و موجود ابن عربی است.

در حیرتم که دشمنی کفر و دین چراست از یک چراغ کعبه و بت خانه روشن است

در صورتی که اهل هر دین و مذهب یکی از اساسی ترین مسائل اعتقادی اش، حقانیت دین و مذهب خود و بطلان مذاهب و ادیان دیگر است و هر که رو به قبله ای دیگر داشته و پیرو آیین دیگری می باشد، از نظر وی گمراه می باشد.

می بینم اسلام رسماً کلیه افکار و ایده های دینی موجود قبل از خود را منسوخ و متابعت از آنها را باطل و غیر قابل قبول اعلام نموده است و فرموده:

«وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ وَهُوَ فِي الْآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ»^۱

: «و هر کس جز اسلام آیینی برای خود انتخاب کند، از او پذیرفته نخواهد شد و او در آخرت، از زیانکاران است.»

آیاتی که در سخن سلطان حسین تابنده بیان شد از مهمترین دلایل قرآنی است که صوفیه برای اثبات وحدت وجود و موجود به آن استناد می کنند. اما این آیات با توجه به قرائن خود آیه و همچنین تفاسیری که از سخنان امامان معصوم (ع) به دست ما رسیده هرگز سخن اهل تصوف و مدافعان آنان را تأیید نمی کند. در آیه «هو الأول و الآخر...» طبق احادیث متعدد اهل سنت منظور از «هو الأول» بلا اول می باشد، یعنی: خداوند اولی است که قبل از او اولی نیست که همان معنای ازلی بودن خداست که از ازل خداوند بوده و هیچ موجودی با او نبوده و سپس خلق کرده است. و منظور از «هو الآخر» بلا آخر می باشد، یعنی: آخری بعد از او نیست، به این معنا که او باقی است و فناپذیر ندارد. و منظور از «و الظاهر» دو معنی در سخنان امامان (ع) در این باره آمده: ۱- او بر هر چیز چیره و پیروز است. ۲- او بر هر چیز با آیات و نشانه هایش آشکار است. و منظور از «و الباطن» دو معنا در سخنان معصومان آمده: ۱- خداوند عالم است به باطن هر چیز ۲- او در عین ظاهر بودن با آیات و نشانه ها (یعنی انسان با نظر کردن به آیات و نشانه های وی متوجه می شود خالق عالم، حکیم و قدرتمند دارد) از تمام مدرکات بشر پنهان است. یعنی عقل و شهود بشر هیچ راهی به ذات مقدس وی ندارد. اما آیه «فَأَيْنَمَا تَوَلَّوْا فَوَجْهَ اللَّهِ» طبق معارف خاندان طهارت وجه خدا غیر خداست و آن اسماء و صفات و آیات و نشانه های اوست. یعنی انسان هر جا نظر کند آیات و نشانه های الهی را می بیند.

و اما آیه «کلّ شيء هالک إلا وجهه» معنا این است که هر چیزی که سمت و جهت رضای الهی داشته باشد به بقای الهی باقی است. یعنی انسان با نیت خالص که عمل نیک انجام می دهد چون در جهت وجه خدا یعنی رضای الهی است آن کار خیر باقی است و در قیامت برای همیشه با اوست.

صوفیه و عرفای آنان به خاطر رها کردن تعالیم خاندان طهارت این گونه با تفسیر غلط آیات قرآنی، خود را در مهلکه انداختند.

^۱ آل عمران/ ۸۵

با وجود اینکه ابن عربی بر اساس وحدت وجود و موجود تمام راهها و عقاید را حق می داند، اما در موارد بسیار نادری اشخاصی را به خاطر داشتن عقایدی خاص به شدت مورد ملامت و سرزنش قرار می دهد، و از آنان می توان شیعیان و پیروان خاندان طهارت علیهم السلام را نام برد.

وی در کتاب فتوحات مکیه - چنان که گذشت - تمام طوایف شیعه را گمراه معرفی می کند و ادعا دارد از میان فرقه های گوناگون شیعه، منحرف ترینشان شیعیان دوازده امامی هستند^۱ و حتی برای تحقیر کردن این گروه تا آنجا پیش می رود که سیرت و باطن آنها را شکل خوک نقل می کند.^۲

دکتر محسن جهانگیری که از پژوهش گران عرصه عرفان و تصوف است در این باره به ابن عربی به شدت خورده می گیرد و می نویسد:

«اینکه او (ابن عربی) خود را یک صوفی صافی و یک عارف راستین می داند، بسیار بعید و مستبعد می نماید که عارف راستین را، آن هم عارف وحدت وجودی که احياناً به وحدت ادیان نیز تفوه می کند، با نوع عقیده و مذهب مردم چه کار؟ و او چگونه روا می دارد که گروهی را به واسطه داشتن عقیده و مذهب خاصی تا آن حد تحقیر و توهین نماید که سیرت و سریرتشان را تا مرتبه خنازیر پایین بیاورد، و یا دست کم از کسانی که این گونه سخنان کوتاه بینانه را بر زبان رانده اند به بزرگی یاد کند و دعاویشان را با آب و تاب نقل نماید و خودشان را از اولیاء الله پندارد».^۳

---

^۱ فتوحات مکیه ج ۱ ص ۲۸۱ و ۲۸۲

^۲ همان ج ۲ ص ۸

^۳ محی الدین ابن عربی چهره برجسته عرفان اسلامی ص ۵۶۱ و ۵۶۲

۱۸- عقیده به جبر مطلق در عرفان ابن عربی

بسیاری از عرفا و متصوفین عقیده به جبر دارند و انسان را موجودی آزاد و مختار و با اراده نمی دانند. ابن عربی که بالاترین مقام را در بین متصوفین و عرفا دارد در باب جبر و اختیار گرایش به جبر مطلق دارد. ابن عربی ضمن تقسیم احکام خدا در حق بندگان به حکم ارادی و حکم تکلیفی تصریح می کند که: خداوند به بنده فرمان می دهد که چنین و چنان کند، یا چنین و چنان نکند و هم اوست که اراده می فرماید که برخی از مردم از اوامر و نواهی الهی پیروی کنند و طاعت ورزند و برخی از مردم از اوامر و نواهی سر باز زنند و مرتکب معصیت گردند و به گناه دست یازند. این سخن بدان معناست که خداوند انجام گرفتن گناه را هم خود اراده می کند و انسان در تمام کردارهای خود، اعم از نیک و بد، فرمان بردار فرمان الهی است و چنین است که هر گناه و بدی نیز به مقتضای اراده خدا و علم ازلی او به ظهور می رسد و انجام می گیرد.^۱

به نظر ابن عربی نه تنها انسان که سراسر هستی به حکم استعداد و اقتضای ذاتی و لا یتغیر خود در طریقی معین سیر می کند که از ازل تعیین شده است و به هیچ روی دگرگون نمی شود. وی از این مسیر به صراط مستقیم تعبیر می کند. صراط مستقیم راهی است که کل هستی به ناگزیر در آن سیر می کند و جمله راهها بدان باز می گردد. راهی که کردارهای ارادی انسان نیز به عنوان جزئی از کل هستی به سیر در آن می پردازد و بدین سان جبر به عنوان واقعیتی انکارنا پذیر چهره می نماید.^۲

تصریح ابن عربی بدین معناست که: اثبات هرگونه قدرت برای انسان دعوی بی دلیل و برهان است.^۳

و تأکید وی بر این معنا که انسان به عروسک خیمه شب بازی می ماند که حرکاتش جمله نه از خود، که از خیمه شب باز است.^۴

^۱ دایرة المعارف تشیع، ج ۵ ص ۲۹۸ به نقل از فصوص الحکم ص ۹۸

^۲ همان، به نقل از فصوص الحکم ص ۱۰۶

^۳ همان، به نقل از فتوحات مکیه ج ۱ ص ۴۲

^۴ همان، به نقل از فتوحات مکیه ج ۳ ص ۶۸

جبری که ابن عربی به آن اعتقاد دارد، جبری است خالص تر از جبر اشاعره و جبر جهیمیه. ابن عربی از یک سو منکر کسب^۱ نیز هست و از سوی دیگر همانند جهیمیه، جبر را به کردارهای خلق محدود نمی سازد بلکه آن را مقتضای هر ذاتی می بیند و بر آن است که سراسر هستی را در بر می گیرد.

جناب استاد محسن جهانگیری در این باره می نویسد:

«جبر در عرفان ابن عربی دو معنا دارد: معنای اول که در کتاب فتوحاتش به آن توجه دارد، عبارت است از وادار ساختن موجود ممکن به فعل به شرط امتناع او از آن.»^۲

معنای دوم که در کتاب فصوصش به آن نظر دارد آن جا که می نویسد: «فما مشوا بنفوسهم و إنما مشوا بحکم الجبر»^۳ و شارحانش نظرش را شرح می دهند، عبارت است از استعداد و اقتضای ذاتی و لا یتغیر اعیان.^۴

او جبر به معنای اول را در خصوص انسان انکار می کند، زیرا میان جبر به این معنی و صحت فعل بنده منافات می بیند. شایسته توجه است که او این گونه جبر را نه تنها در انسان، بلکه در هیچ موجود ممکن اعم از انسان و غیر انسان قبول نمی کند، چون برابر تعریفی که از آن کرده تحقق مفهوم آن را مشروط به دو شرط دانسته است:

۱- امکان تصور فعل از ذات فاعل

۲- وجود عقل در او، عقلی که به وسیله آن از پذیرفتن فعل خود داری نماید تا مفهوم امتناع که در تعریف جبر ملحوظ شده تحقق یابد.

در صورتی که به عقیده وی در هیچ یک از ممکنات نه فعلی متصور است و نه عقلی به معنای مذکور.^۵

---

^۱ اشاعره معتقدند بر اینکه افعال اختیاری انسان، از جمله کفر و ایمان و طاعت و عصیان وابسته به قدرت خداوند و مخلوق اوست و آنچه به انسان تعلق دارد، کسب و اکتساب است نه خلق و ایجاد، یعنی که مردمان فقط مکتسب افعال خود هستند و قدرت آنها را در ابداع و احداث افعالشان اثری نیست که فاعل حقیقی خداوند است.

^۲ فتوحات مکیه ج ۱ ص ۴۲

^۳ فصوص الحکم فص هودی

^۴ شرح فصوص کاشانی ص ۱۲۷، شرح فصوص قیصری ص ۲۴۸

^۵ فتوحات مکیه ج ۱ ص ۴۲

پس هیچ ممکنیتی از جمله انسان به این معنی مجبور نمی باشد. مشاهده می شود که او در مقام نفی جبر از انسان به سلب هر گونه فعلی از او می پردازد و اصولاً غیر قابل تصور می داند که او را فعلی باشد، پس سلب جبر از انسان، سلب به انتفای موضوع خواهد بود. البته سلب فعل از انسان و انکار جبر به معنای مذکور در خصوص او، با اصول تصوف وی سازگار است، زیرا چنان که گذشت او انسان را مانند جمادات، آلتی بیش نپنداشته و اعطای وجود را به موجودات به اقتضای احوال و به حکم استعدادات و برابر سؤالاتشان دانست نه چیزی بر خلاف آن، ولی از دو جهت می توان بر وی انتقاد کرد:

اولاً: سخنانش آن هم در یک عبارت متناقض می نماید که در صدر عبارتش، چنان که در فوق مذکور افتاد، برای نفی جبر از انسان استدلال کرد که جبر با صحت فعل بنده منافات دارد، و در ذیل عبارتش، چنان که دیدیم، وجود فعل را برای بنده غیر قابل تصور پنداشت.

ثانیاً: نفی جبر از انسان، به این صورت که او مانند جماد، آلت است و اصلاً او را فعلی نیست و یا اگر هست اقتضای ذات است و مسؤول خود اوست و کسی چیزی را بر خلاف خواسته ذاتیش بر وی تحمیل نکرده است، و در مقابل، اثبات نوعی اختیار و آزادی برای او چه فایده و ارزش عملی و اخلاقی خواهد داشت، آیا می توان سنگ را که وسیله و آلت قتل واقع شده است نکوهش کرد؟ و آیا معقول است که آتش را که به اقتضای ذاتیش می سوزاند مجرم شناخت؟

«... وی نه تنها جبر به این معنی را قبول می داند، بلکه این جبر، اصلی از اصول بنیادی تصوف اوست که به حکم آن، جریان امور عالم و از جمله اعمال و افعال بنی نوع آدم را به مقتضای استعداد آنها و حکم جبری ازلی می داند که لا یتغیر است و از ازل تا ابد، همچنان جاری و ساری است، و هیچ موجودی را اعم از انسان و غیر انسان و حتی خدا را از آن گریزی و گزیری نمی باشد».

«جبر مورد قبول ابن عربی مقتضی بر اقتضا و استعداد ذوات اشیاست که می توان آن را اصطلاحاً جبر ذاتی نامید.

باید به این نکته توجه داشت اگر چه ابن عربی در خصوص خلق افعال با اشاعره و بلکه با جهیمیه هم عقیده است، ولی جبر وی با جبر دینی آنها کاملاً فرق دارد. زیرا اشاعره با اینکه افعال عباد را مخلوق خالق می دانند ولی با وجود این برای ایشان قدرتی و برای قدرتشان اثری ولو در اکتساب قائلند، یعنی اگر چه وجود قدرت محدثه را در انسان منکرند به وجود قدرت کاسبه معترفند، ولی

ابن عربی علی رغم اینکه گاهی از قدرت و تمکن انسان سخن گفته، گویی برای آن اثری قائل نشده که چنان که گذشت، انسان را چون جماد آلتی بیش ندانسته و حتی گاهی هم اثبات قدرت را برای انسان دوی بدون دلیل و برهان پنداشته است.^۱

«جبری که به مقتضای اصول عرفان اوست جبری است ذاتی، یعنی مقتضای ذات هر موجودی و نیز اصلی است شامل، یعنی اختصاص به خلق ندارد، بلکه فرا گیرنده سر تا سر هستی است اعم از حق و خلق».^۲

همان گونه که اشاره شد ابن عربی خلق را مانند عروسکان خیمه شب بازی می داند که هیچ حرکتی متعلق به خود آنها نیست، وی در فتوحات می نویسد:

«همان طور که در نمایش خیمه شب بازی، چون عروسکان جنبان و گویان ظاهر می شوند، کودکان نادان چنین می پندارند که این جنبش و گویش از خود آنهاست. لذا سرگرم تماشا می شوند و از آن حرکت و اصوات لذت می برند، در صورتی که امر از این قرار نیست و عاقلان و دانایان به نیکی در می یابند که این بازی بیش نیست و عروسکان آلتی بیش نیستند و فاعل و ناطق همان بازیگری است که در پشت پرده از چشم تماشاگران پنهان است، همین طور فاعل افعال و محرک حقیقی بندگان همان خداوند است و ایشان آلتی بیش نیستند، اگر چه غافلان به مانند آن کودکان مردمان را فاعل و محرک می پندارند ولی عالمان به حق به خوبی درک می کنند که فاعل و محرک در واقع خداوند است و خلق آلات فعل او هستند، بعلاوه ایشان می دانند که خداوند این بازی (خیمه شب بازی) را برای این قرار داده است تا مردمان به این نکته متوجه گردند که نسبت این عالم به خداوند مانند نسبت حرکت عروسکان است به محرک آنها».^۳

---

^۱ در فتوحات می گوید: لو صح الفعل من الممكن لصح أن يكون قادرا و لا فعل له فلا قدرة له فإثبات القدرة للممكن دعوى بلا برهان و كلامنا في هذا الفصل مع الأشاعرة المثبتين لها مع نفي الفعل عنه. (فتوحات ج ۱ ص ۴۲)

^۲ محی الدین ابن عربی چهره برجسته عرفان اسلامی از ص ۴۱۹ تا ۴۲۳

^۳ فتوحات مکیه ج ۳ باب ۳۱۷ ص ۶۸

ابن عربی بر اساس عقیده وحدت وجود و موجود، جمیع افعال را از خدا می داند، زیرا وی وجود مطلق را ذات خدا می داند و ما سوای ذات خدا را عدم می پندارد. لازمه این اعتقاد آن است که رب و مربوب و خالق و مخلوقی در کار نباشند و در این صورت تشریح و تکلیف و ثواب و عقاب و حلال و حرام هم در کار نخواهد بود.

از متصوفین بزرگ دیگری که در باب جبر دیدگاه خود را بیان نموده است می توان به شیخ محمود شبستری (متوفای ۷۲۰ق) اشاره نمود. وی در اثر معروف خود بنام گلشن راز می گوید:

کدامین اختیار ای مرد جاهل	کسی کاو را بود بالذات باطل
کسی کاو را وجود از خود نباشد	به ذات خویش نیک و بد نباشد
اثر از حق شناس اندر همه جای	ز حد خویشتن بیرون منه پای

***

هر آن کس را که مذهب غیر جبر است	نبی فرمود کاو مانند گبر است
به ما افعال را نسبت مجازی است	نسب خود در حقیقت لهو و بازی است
نبودی تو که فعلت آفریدند	تو را از بهر کاری برگزیدند

***

سزاوار خدایی لطف و قهر است	ولیکن بندگی در جبر و قهر است
کرامت آدمی را اضطرار است	نه آن کاو را نصیب از اختیار است
نبوده هیچ چیزش هرگز از خود	پس آنگه پرسدش از نیک و از بد
ندارد اختیار و گشته مأمور	زهی مسکین شده مختار مجبور

نه ظلم است این که عین علم و عدل است

نه جور است آن که عین لطف و فضل است^۱

اما سراسر قرآن کریم و تعالیم خاندان طهارت(ع) و وجدان انسان، اراده و اختیار آدمی را تصدیق می کند. قرآن و روایات معصومین(ع) به صراحت یا به اشارت از مختار بودن انسان و نقش آفرینی او در اعمال خویش حکایت می کنند. برای مثال، قرآن بر اختیاری بودن کفر و ایمان که هر دو از افعال باطنی انسانند، تأکید کرده است:

«وَقُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ»^۲

: «بگو: «این حق است از سوی پروردگارتان! هر کس می خواهد ایمان بیاورد (و این حقیقت را پذیرا شود)، و هر کس می خواهد کافر گردد!»».

لازم به ذکر است که مختار بودن انسان به این معنا نیست که او قادر به انجام هر کاری است و یا همه کارهایی که او انجام می دهد، و یا حوادثی که در زندگی او و در ارتباط با وی اتفاق می افتد همگی ناشی از اختیار اوست و به عبارت دیگر او کاملاً به خود و انواده شده است. با این وصف مسئولیت انسان نیز تنها در برابر اعمال اختیاری اوست و مختار بودن انسان مهمترین شرط لازم برای رسیدن او به کمال است.

برای نشان دادن اختیار انسان شواهد روشنی وجود دارد که به برخی از موارد آن اشاره می کنیم:

الف: بدیهی بودن اختیار:

وجود اختیار در انسان یکی از بدیهی ترین واقعیتهاست و انسان برای آگاه شدن از آن، نیاز به هیچ واسطه ای ندارد بلکه این واقعیت را در درون خود به صورت مستقیم و بلا واسطه می یابد. این معلومات مستقیم و تردید ناپذیر را در اصطلاح وجدانیات می نامند. به عنوان مثال وقتی شما می ترسید و یا خوشحال می شوید یا احساس درد می کنید، چگونه به وجود ترس، خوشی و یا درد پی می برید؟ آیا بعد از آنکه ترس، غم، شادی، محبت یا کینه و امثال آن را احساس می کنید، کوچک ترین تردیدی در وجود هر یک

^۱ دیوان گلشن راز ص ۶۵

^۲ کهف/ ۲۹

از آنها به شما دست می دهد؟ اگر کسی در آن حال از شما بپرسد که به چه دلیل وجود شادی یا غم را در خود اثبات می کنید، چه جوابی به او می دهید؟ مسلماً اگر هیچ دلیلی برای او نداشته باشید ولی در درون خودتان آنها را به حقیقت ثابت شده می بینید.

یکی از واقعیت هایی که انسان به طور روشن و بدیهی در درون خود می یابد، اختیار است.

به عنوان مثال، کسی که مرض رعشه در دست دارد، دست او بی اختیار حرکت می کند، در این حال حرکت دست او جبری و غیر ارادی است اما همین شخص برای انجام کاری از روی اراده و اختیار دست خود را حرکت می دهد. مثلاً چیزی را از جایی بر می دارد و در جای دیگر می گذارد. در اینجا او به خوبی این دو حرکت را که یکی غیر اختیاری و دیگری اختیاری است از یکدیگر باز می شناسد.

و آن دگر را که تو لرزانی ز جاش

دستی کو لرزان بود از ارتعاش

لیک نتوان کرد این با آن قیاس

هر دو جنبش آفریده حق شناس

ب: تفکر و تأمل:

این که در برابر صحنه های گوناگون حالت تردید به شما دست می دهد و شما را وادار به تفکر، سنجش، سبک و سنگین کردن امور می کند، دلیل این است که یقین دارید می توانید این یا آن را انتخاب کنید و در این انتخاب آزاد هستید.

خود دلیل اختیار است ای صنم

این که گویی این کنم یا آن کنم

این تردد کی بود بی اختیار^۱

در تردد مانده ایم اندر دو کار

ج: احساس شرم و پشیمانی:

اگر انسان خود را مختار نمی دانست، هرگز بعد از انجام کارهایی غلط و اشتباه دچار شرم یا پشیمانی نمی شد، زیرا اگر ما در

انجام کاری واقعاً خود را فاقد اختیار و آزادی اراده بدانیم، در این صورت آیا جایی برای خجلت و افسوس باقی می ماند؟

---

^۱ مثنوی معنوی

زاری ما شد دلیل اختیار

خجلت ما شد دلیل اضطرار

گر نبودی اختیار این شرم چیست؟

این دریغ و خجلت و آزر چیست؟

د: نظام جزا و پاداش:

یکی دیگر از شواهدی که نشان می دهد انسان در ژرفای ضمیر به وجود اختیار در خود و دیگران اعتقاد دارد؛ پذیرفتن نظام جزا و پاداش در مناسبات اجتماعی از سوی همگان است. واضح است که جزا و پاداش تکلیف و وظیفه، تنها در صورت وجود اختیار معنا دارد و هیچ عاقلی، تنبیه و مجازات کسی را که در دست زدن به جرم، مجبور و بی اختیار بوده است، روا نمی دارد.

آن ادب سنگ سیه را کی کنند؟

اوستادان کودکان را می زنند

ور نیایی، من دهم بد را سزا

هیچ گویی سنگ را، فردا بیا

ه: نظام تعلیم و تربیت

از جمله شواهد دیگر وجود نظام تعلیم و تربیت در جوامع انسانی است. تردیدی نیست که امر و نهی کردن برای یکدیگر تنها در صورتی قابل قبول است که انسان به عنوان موجودی مختار شناخته شود و گرنه امر و نهی کردن کسی که هیچ قدرت و اراده ای از خود ندارد، امری معقول و منطقی نیست.

و: اختیار و ارسال انبیاء

مبنای تمام ادیان آسمانی بر این اصل استوار است که انسان موجودی آزاد است و توانایی انتخاب دارد و مقهور عوامل طبیعت یا ماوراء طبیعت نیست، یعنی وجود ادیان و بلکه هر گونه دستگاه تعلیم و تربیت نشانه پذیرفتن اصل اختیار در مورد انسان است. این که پیامبران مردم را به ایمان و عمل صالح دعوت می کنند و آن را پایه سعادت ابدی معرفی می نمایند خود دلیل روشنی است بر اینکه

در مکتب وحی، انسان به عنوان موجودی صاحب اختیار شناخته شده است، زیرا در غیر این صورت دعوت انبیاء کاری لغو و بیهوده تلقی می شود.

مفاهیمی همچون تعهد و مسئولیت، ابتلاء و آزمایش، شکر و ناسپاسی، هدایت و ضلالت و... که در تعالیم دینی وجود دارند، بدون فرض اختیار کاملاً مفهوم خود را از دست می دهند.

اهل تصوف با دیدگاه جبری خویش در افعال انسان، ناچارند گناه بندگان را نیز به خدا نسبت دهند. با این دیدگاه، عدل الهی نیز زیر سؤال می رود، زیرا زمانیکه خداوند بندگان را به گناه مجبور کند و سپس به خاطر گناهان اجباری بندگان، آنان را مجازات کند باید گفت که خداوند ظالم است (نعوذ بالله).

بنابراین کسانی که به جبر عقیده دارند خواسته یا نا خواسته عدالت خدا را انکار می کنند در حالیکه خداوند متعال از این نسبت های ناروا پاک و منزّه است.

خداوند متعال در قرآن کریم و خاندان طهارت (ع) در سخنان خویش فاعل گناهان را خود انسان نام می برند، هرچند انسان با نیرو و قدرت الهی گناهان را مرتکب می شود اما فاعل گناهان، انسان است. برای نمونه:

«ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ»^۱

: «فساد، در خشکی و دریا بخاطر کارهایی که مردم انجام داده اند آشکار شده است».

«وَ إِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً قَالُوا وَجَدْنَا عَلَيْهَا ءَابَاءَنَا وَ اللَّهُ أَمَرْنَا بِهَا قُلْ إِنْ اللَّهُ لَأَيُّمُرُ بِالْفَحْشَاءِ أ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ»^۲

: «و هنگامی که کار زشتی انجام می دهند می گویند: «پدران خود را بر این عمل یافتیم و خداوند ما را به آن دستور داده است!»

بگو: «خداوند (هرگز) به کار زشت فرمان نمی دهد! آیا چیزی به خدا نسبت می دهید که نمی دانید؟!».

امام موسی کاظم (ع) در پاسخ به اینکه معصیت از جانب کیست (ممن المعصیه؟) فرمودند:

^۱ روم/۴۱

^۲ اعراف/۲۸

«لا تخلوا من ثلاثة: إِمَّا أَنْ تَكُونَ مِنْ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَ لَيْسَتْ مِنْهُ فَلَا يَنْبَغِي لِلْكَرِيمِ أَنْ يَعَذِّبَ عَبْدَهُ بِمَا لَمْ يَكْتَسِبْهُ، وَ إِمَّا أَنْ تَكُونَ مِنْ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَ مِنْ الْعَبْدِ فَلَا يَنْبَغِي لِلشَّرِيكِ الْقَوِي أَنْ يَظْلِمَ الشَّرِيكَ الضَّعِيفَ، وَ أَمَّا أَنْ تَكُونَ مِنَ الْعَبْدِ وَ هِيَ مِنْهُ فَإِنَّ عَاقِبَةَ اللَّهِ فَبِذَنْبِهِ فَإِنَّ عَفَى فَبِكْرَمِهِ وَجُودِهِ»^۱.

«از سه حالت خارج نیست: یا از جانب خداست و این دور از مولای کریم است که بنده را بخاطر گناهی که مرتکب نشده است عذاب نماید. و اگر این گناه به شراکت خداوند و بنده صورت پذیرد، باز هم پسندیده نیست که شریک قوی به شریک ضعیف ظلم کند. بنابراین گناه فقط از جانب عبد می باشد و خود اوست که بدون دخالت خداوند گناه می کند. حال اگر خداوند او را عذاب کند بخاطر گناه اوست و اگر او را عفو کند به بخشش و کرم عمل نموده است».

امام هادی(ع) در ردّ جبر و تفویض و اثبات عدل و رفع شبهاتی پیرامون جبر و اختیار نامه مفصلی برای اهالی اهواز مکتوب می فرمایند. در قسمتی از این رساله آمده است:

«لسنا ندین بجبر و لا تفویض لکننا نقول بمنزلة بین المنزلتین و هو الإمتحان و الإختیار بالإستطاعة التی ملکنا الله و تعبدنا بها...»^۲
:«به جبر و تفویض معتقد نیستیم، بلکه به چیزی بین آن دو چیز اعتقاد داریم که عبارت است از امتحان و آزمایش خداوند به وسیله توانی که خداوند به ما داده است و به آن ما را به عبادت گماشته است...».

یکی از مهمترین ادله ای که اهل تصوف و عرفان برای اثبات نسبت دادن افعال انسان به خدا می آورند، آیه شریفه ذیل است:

«وَ مَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَ لَکِنَّ اللَّهَ رَمَى»^۳

«و این تو نبودی (ای پیامبر که خاک و سنگ به صورت آنها) انداختی بلکه خدا انداخت!»

برای آنکه معنای این آیه واضح شود باید بگوییم در روایات اسلامی آمده است که در روز بدر پیامبر(ص) به علی(ع) فرمود: مشتتی از خاک و سنگ ریزه را از زمین بردار و به من بده. علی(ع) چنین کرد و پیامبر آنها را به سوی مشرکان پرتاب کرد و فرمود:

^۱ بحار الأنوار ج ۵ ص ۶

^۲ تحف العقول ص ۲۸۱

^۳ انفال/ ۱۷

«شاهت الوجوه» رویتان زشت و سیاه باد و نوشته اند که این کار اثر معجزه آسایی داشت و از آن گردو غبار و سنگ ریزه در چشم دشمنان فرو ریخت و وحشتی از آن به همه دست داد. تأثیر معجزه آسای این عمل پیامبر باعث تقویت روحیه مجاهدان و موجب شکست روحیه دشمنان شد. مسلم است تأثیر این عمل از ناحیه پروردگار عالم بود لهذا «رمی» پیامبر به خدا نسبت داده شده به اعتبار تأثیر آن، نه آنکه فعل اختیاری رسول الله (ص) فعل خدا باشد.^۱

^۱ تفسیر نمونه، ج ۷ ص ۱۱۶

یکی از شبهاتی که طرفداران عقیده به جبر مطرح می کنند شبهه علم سابق الهی است. چکیده این شبهه این است: خدا از پیش می داند که آدمی در آینده چه کاری را انجام می دهد و چه کاری را ترک می کند. از سوی دیگر، عدم مطابقت علم الهی با واقعیت خارجی مستلزم تبدیل علم الهی به جهل است. به عبارت دیگر اگر خداوند بداند که شخص خاصی در زمان خاصی عمل خاصی را انجام می دهد اما همان شخص در همان زمان، همان عمل را ترک گوید، علم خدا تبدیل به جهل می شود. آنچه در علم الهی بوده است با واقعیت مطابقت نداشته است در حالی که علم الهی اقتضا دارد که به هر حادثه و پدیده ای از جمله افعال انسان آنچنان که هست علم داشته باشد. علم ازلی خداوند به افعال بشر سبب می شود که افراد انسان ضرورتاً همان کاری را انجام بدهند که خداوند از ازل می داند و کسی هم قدرت تخلف از این علم را نخواهد داشت. این همان شبهه ای است که به زبان شعر منسوب به خیام آمده است:

من می خورم و هر که چو من اهل بود
می خوردن من حق ز ازل می دانست
می خوردن من به نزد او سهل بود
گر می نخورم علم خدا جهل بود

پاسخ:

۱- درست است که خداوند متعال به افعال ما از ازل آگاه است؛ ولی از همان ازل می داند که ما با اختیار خود این فعل را انجام خواهیم داد نه از روی جبر و تحمیل. توضیح اینکه، شکی نیست که خداوند از پیش بر اعمال آدمیان آگاهی دارد، ولی آنچه در علم خداوند ثبت و ضبط است، فعل انسان همراه با همه خصوصیات و قیود آن است نه بدون آنها. برخی از این خصوصیات به ویژگی های زمانی و مکانی باز می گردد و پاره ای نیز به فاعل آن مربوط می شود و یکی از خصوصیات افعال اختیاری آن است که از سر اختیار و بر پایه گزینش آزادانه افعال انجام شود. بنا بر این، معنای اینکه خدا از پیش آگاهی دارد که فعل اختیاری از انسان سر می زند، آن است که خدا می داند شخص خاص در زمان و مکان معینی با بهره گیری از اختیار خویش و نه به صورت جبری، آن کار را انجام می دهد. یعنی اگر علم خدا به وقوع اختیاری فعلی خاص تعلق گیرد، آن فعل به حتم از سر اختیار انجام خواهد گرفت.

۲- علم سابق الهی علت صدور فعل از انسان نیست. به مثال زیر توجه کنید:

معلمی نسبت به وضعیت درسی دانش آموزان خود به خوبی آگاه است و می داند که مثلاً فلان دانش آموز در پایان سال نمره خوبی نخواهد گرفت و یا مثلاً در درس مربوطه رفوزه خواهد شد. حال سؤال اینجاست که آیا علم معلم به وضعیت این دانش آموز خاص، موجب موفقیت یا عدم موفقیت آن دانش آموز خواهد بود؟ آیا علم معلم به وضعیت درسی دانش آموز موجب مردود شدن وی بوده است؟ یا درس نخواندن خودش و یا...؟

این یک مسأله بسیار روشن و بدیهی است که هر کس با مراجعه به وجدان خویش می یابد که علم ازلی خداوند موجب جبر در اعمال او نخواهد بود و این یک موضوع بسیار واضح است که اصولاً علم خداوند علت صدور فعل اختیاری انسان نمی باشد.

۳- پاسخ دیگر به این شبهه این است که علم کسی به وقوع فعلی که در زمان حال در حال وقوع است نه موجب ایجاد آن و نه دخالتی در عدم انجام آن فعل می شود. مثلاً فرض کنید الان سنگی در حال سقوط از قله کوه به پایین کوه می باشد و شما نیز نظاره گر آن هستید. یعنی در حال حاضر به سقوط این سنگ علم دارید. ولی این علم شما بر سقوط سنگ موجب سقوط آن نیست. یعنی علم به فعلی که در زمان حال انجام می شود تأثیری در انجام آن فعل ندارد.

حال به موضوع بحث توجه فرمایید: می دانیم که خداوند محصور در زمان و مکان نمی باشد، یعنی همه چیز در نزد خداوند حاضر است چه مربوط به آینده باشد و چه زمان آن سپری شده و مربوط به گذشته باشد. یعنی گذشته، حال و آینده همه در حال حاضر برای خداوند معلوم است و وقایعی که در آینده اتفاق خواهند افتاد هم اینک نزد خداوند حاضر است. بنا بر این فعلی که قرار است مثلاً صدها سال بعد اتفاق بیفتد مثل این است که هم اینک در حضور خداوند در حال اتفاق افتادن است. زیرا همانطور که گفتیم گذشته و حال و آینده برای خداوند یکی است. از طرف دیگر نیز بیان شد که انجام گرفتن فعلی در زمان حال، و اینکه ما به اتفاق افتادن این فعل علم داریم، ارتباطی ندارد و این علم ما بر انجام یا عدم وقوع آن تأثیری نداشته و موجب انجام فعل نمی شود. به همین ترتیب هم علم سابق الهی به افعال ما نیز موجب صدور فعل از ما نمی شود.

با ذکر مثالی مطلب را روشن تر بیان می کنیم:

اگر فرض کنید که ناظری در یک اتاق محبوس باشد و این اتاق فقط روزنه کوچکی به خارج داشته باشد و آن ناظر هم صرفاً بتواند از این روزنه محدود به بیرون نظر کند و از طرف دیگر قطاری با واگن های متصل به یکدیگر از برابر این اتاق و روزنه آن عبور کند، واضح است که این ناظر در هنگام دیدن از روزنه، فقط بخش کوچکی از قطار را در جلوی چشمان خود خواهد داشت (مثالاً یک واگن) و قادر نیست که همه قطار را یکجا در پیش روی خود داشته باشد. در این صورت باید منتظر شود که واگن های قطار یکی پس از دیگری از جلوی چشمان او عبور کنند تا او آنها را ببیند و از خصوصیاتشان مطلع گردد. در چنین وضعیتی واگنی که در برابر چشم او قرار دارد، برایش حکم زمان حال و واگن هایی را که عبور کرده و رد شده اند، زمان گذشته و واگن هایی را که هنوز به منظر دید او نرسیده اند، زمان آینده محسوب می شود. اما اگر ناظر دیگری به جای قرار گرفتن در آن اتاق محدود سوار هوا پیمای شود و از بالا به قطار نگاه کند، واضح است که همه واگن ها را یک جا در پیش روی خود خواهد داشت و بر خلاف آن ناظر اول، واگن های گذشته و آینده برای او مفهومی نداشته و همه واگن ها را در حال حاضر نظاره خواهد کرد. یعنی او دیگر نیاز ندارد که واگن ها یکی یکی از جلوی چشمان او عبور کنند تا به وضع هر یک آشنا شود، بلکه در آن واحد می تواند اوضاع همه واگن ها را زیر نظر داشته باشد.

برای ما که در چهار دیوار زمان و مکان محبوسیم و فقط از طریق روزنه کوچکی (حواس پنج گانه) به حوادث جهان نظر می کنیم، گذشته و آینده معنی و مفهوم دارد و در نتیجه وقایعی که از جلوی چشمان ما عبور کرده اند برای ما حکم گذشته و آنهایی را که هنوز نیامده اند حکم آینده را دارند و طبیعتاً قبل و بعد در مورد ما مصداق می یابد، اما پروردگار متعال که در دایره زمان و مکان محصور نیست و خود خالق آنها و مشرف بر کل عالم هستی است دیگر برای او گذشته و آینده بی معناست. او تمامی هستی را از ازل تا ابد یکجا در پیش روی خود دارد و به عبارت دیگر تمام حوادثی که برای ما به عنوان گذشته و آینده مطرح است، برای خداوند در حکم زمان حال محسوب می شود و در نتیجه، قبل و بعد به هیچ معنا در مورد علم او صادق نیست. لذا آگاهی و علم ازلی خدا عین آگاهی او در حال حاضر است. بنا بر این علم ازلی خداوند به افعال انسان دقیقاً مانند این است که او در حال حاضر، آگاه و ناظر بر اعمال بشر است و همان طور که دیدیم، علم یک موجود در زمان حال به اعمال و رفتار کسی و یا وقوع فعلی به هیچ وجه موجب جبر در رفتار شخص و یا ایجاد آن فعل نمی گردد، علم خداوند نیز موجب جبر نخواهد شد.

با توضیحات و دلایل فوق کاملاً مشخص است افرادی که برای توجیه افعال بخصوص گناه و معصیت خود، متمایل به عقاید جبر گرایانه گردیده و علم سابق الهی را بهانه می کنند، کاملاً به خطا رفته و بر آنچه که وجدان ما از واقعیات و افعال اختیاری می یابد سربوش می گذارند. ما واقعاً و بدور از هر گونه توجیهی وقتی به درون خود نظر می کنیم، می یابیم و وجدان می کنیم که گناهی که از ما سر زده است، کاملاً با اختیار و انتخاب خود ما بوده است و علم سابق الهی هیچ دخالتی در تصمیم ما نداشته است.

حافظ می گوید:

گناه اگر چه نبود اختیار ما، حافظ

تو در طریق ادب باش و گو، گناه من است

(دیوان حافظ، غزل ۵۳ ص ۷۶)

که با توجه به توضیحات فوق، غلط بودن این عقیده مشخص گردید.

نظر فلاسفه در مورد اراده و اختیار خداوند:

از تعریف فلاسفه از اختیار انسان و تفسیر آنها از آن تعریف، چیزی جز مجبور بودن انسان استنباط نمی شود و با دقت در تعابیر آنها از اختیار و حریت انسان به خوبی بوی جبر به مشام می رسد.

فرا تر از آن، نه تنها تعریفی که ایشان از اراده و حریت خداوند ارائه می کنند حریت خداوند را اثبات نمی کند، بلکه خدایی مجبور و مضطر را به تصویر می کشد.

تعریف فلاسفه از اختیار چنین است: "إن لم شاء فعل و إن لم يشاء لم يفعل"

تعریف بالا شامل دو جمله شرطی است: اول: - إن شاء فعل - اگر بخواهد می کند. سپس می گویند که خداوند واجب المشیه است. یعنی خواستش واجب است پس انجام دادنش هم واجب. دوم: - إن لم يشاء لم يفعل - اگر نخواهد انجام نمی دهد و بعد در توضیح این جمله می افزایند که نخواستن خداوند ممتنع است یعنی غیر ممکن است که خداوند انجام فعلش را نخواهد و این امر ممتنع است.

با توجه به توضیح بالا خواستن خداوند در انجام فعل صد در صد است (واجب المشیه) و احتمال خواستن او در انجام ندادن فعل صفر (ممتنع) است. یعنی امکان ندارد که خلق نکند. نکته ظریف و قابل توجه در نقد نظریه فوق این است که چگونه از اراده ای که صد در صد است یا صفر در صد، اختیار استنباط می شود. زیرا اختیار به عنوان نمونه یعنی تقریباً آزادی پنجاه پنجاه در انجام کاری. اگر انجام فعل صد در صد واجب باشد و یا بر عکس انجام ندادنش غیر ممکن باشد، دیگر اختیار معنی نمی دهد و در حقیقت خدای فلسفه خدایی است مجبور و مضطر که حتماً باید فعلش را انجام دهد. بنا بر این تعریفی که فلاسفه از حریت و اختیار و اراده ارائه می کنند تنها ظاهری آراسته دارد و گرنه با دقت در اصطلاحات فلسفی و تعاریفی که از واژه هایی نظیر مشیت، اصل علیت، علت تام و وجوب و امتناع دارند به وضوح به جبر و اضطرار خداوند در افعال وی استنباط می شود. در حقیقت با توجه به واجب بودن مشیت خداوند دیگر شرط معنا ندارد و جملات شرطی فوق نادرست و بی معنی است.

۱۹- اعیان ثابت و مقامات خدا در عرفان ابن عربی

یکی از مهم ترین مباحث عرفان ابن عربی، بحث اعیان ثابت و همچنین مقامات ذات الهی می باشد.^۱

«اعیان ثابت در کلمات ابن عربی و تابعان وی به معنای حقایق ممکنات است در علم حق تعالی و به عبارت دیگر صور ممکنات

یعنی اعیان ثابت، ثبوتشان در علم الهی است نه در خارج، زیرا که وجودشان مستقل از وجود الهی نیست. بلکه مجالی ذات حق است

که ذات در آنها ظاهر می شود، همانطور که صور مرئی در آینه ظاهر می شود.

«برای اعیان ثابت دو اعتبار است: اول آنکه مرایای وجود حق و صفات حق و اسماء حق باشند، دوم آنکه وجود حق مرآت آنها

باشد. پس به اعتبار اول ظاهر نمی شود در خارج مگر به وجودی که متعین است در مرایای اعیان و متعدد است به تعدد آن، پس به

از سوی دیگر اصل علیت فلسفی نیز مجبور بودن خداوند در خلق و افعال خود استنباط می شود زیرا طبق اصل علیت، چون خداوند علت تامه است، می بایست معلول بدون درنگ و تراخی از او صادر شود. و چون خلقت خداوند یعنی عالم امکان بر طبق نظام شریف ربانی یعنی علم خداوند است و این علم علت صدور فعل است، بنابر این همه چیز در عالم هستی بر اساس نظام مشخص علمی در جای مخصوص خود میخکوب شده است و تغییر بردار نیست یعنی در این نظام که بر اساس علیت است هم خداوند مجبور است و هم انسان.

اسفار اربعه ج ۶ ص ۳۰۷ تا ۳۲۳

^۱ دکتر جهانگیری می نویسد:

«گویا ابن عربی، نخستین اندیشمند اسلامی است که اصطلاح اعیان ثابت را وضع کرده و در تفکر فلسفی و تصوفش برای بحث در آن، بایی وسیع گشوده است. پس از وی، تابعان و شارحان افکارش دنباله کارش را در این بحث مانند سایر اباحت گرفته، به شرح و بسط بیشتری پرداخته اند»

«اعیان ثابت، در عرفان ابن عربی و پیروانش حقایق و ذوات و ماهیات اشیاست در علم حق. و به بیان دیگر، صورت علمی اشیاست که از ازل آزال در علم حق ثابت بوده و تا ابد آباد نیز همچنان ثابت خواهند ماند» (محل الدین ابن عربی چهره برجسته عرفان اسلامی ص ۳۷۱)

«عرفان ابن عربی عرفان تجلی، و جهان بینی وی جهان بینی تجلی الهی است که در نظر وی اگر حق تعالی در اطلاق و اختفایش می ماند و متجلی نمی شد، اعیان ثابت ظهور و وجود نمی یافتند و عالم به وجود نمی آمد. خلاصه تجلی حق باعث ظهور اعیان در علم و وجود احکام آنها در خارج است. بنابر این در صورت عدم تجلی حق و عدم ظهور و سریان او به اشیا یعنی در صورت غیب او، جهان تمام معنای خود را از دست می داد» (محل الدین ابن عربی چهره برجسته عرفان اسلامی ص ۳۷۳)

«تجلی حق به دو گونه است: اول تجلی علمی غیبی که تجلی ذاتی حبی نیز خوانده شده و به فیض اقدس تعبیر گشته است. آن عبارت است از ظهور حق در صورت اعیان ثابت در حضرت علم. دوم تجلی شهودی وجودی که فیض مقدس نامیده شده و در این تجلی، حق به احکام و آثار اعیان ثابت ظاهر می شود و در نتیجه، این عالم خارج وجود می یابد. تجلی ثانی مترتب بر تجلی اول و مظهر کمالاتی است که با تجلی اول در قابلیتات و استعدادات اعیان مندرج شده است. به بیان دیگر، اینکه حق تعالی نخست به تجلی ذاتی و به حسب فیض اقدس به صورت استعدادات و قابلیتات تجلی یافت و خود را در مرتبه علم به رنگ اعیان نمایان ساخت و به این ترتیب از حضرت احدیت به حضرت واحدیت نزول فرمود، پس از آن به حسب فیض مقدس، به احکام و آثار اعیان برابر استعدادات و قابلیتات آنها هستی بخشید و این عالم را پدید آورد. پس هم قابل از فیض اوست: فیض اقدس، و هم مقبول از فیض اوست: فیض مقدس. بنابر این فیض اقدس تجلی ذاتی حق است که باعث ظهور اعیان است و فیض مقدس تجلی وجودی اوست که باعث وجود احکام و آثار اعیان است. خلاصه وجود عالم، اثر تجلی حق و از برکت فیض اوست.» (محل الدین ابن عربی چهره برجسته عرفان اسلامی ص ۳۷۳ و ۳۷۴)

مقتضای این اعتبار غیر از وجود حق در خارج هیچ نیست... و به اعتبار دویم در وجود، غیر اعیان هیچ نیست و وجود حق که مرآت اعیان است در غیب است و متجلی و ظاهر نیست مگر از ورای تنق (پرده) غیب و سرادقات جمال و جلال»^۱.
شرح و تفصیل عرفا از اعتبار اول چنین است:

«حق تعالی از مقامات ذات که حقیقت و غیب مطلق است دو گونه تجلی و ظهور می کند: تجلی اول که آن را فیض اقدس می نامند و به موجب حدیث قدسی: کنت کنزاً مخفياً فأحببت أن أعرف^۲ «تجلی ذاتی» نیز خوانده شده است، عبارتست از ظهور حق تعالی به صور اعیان ثابت و استعدادهای آن در حضرت علمیه. با این تجلی، اعیان ثابت در علم حق تعالی حاصل می شود. در تجلی دوم که ترتب بر تجلی اول است، اعیان همراه با لوازم و توابعشان در خارج حاصل می شوند و به این ترتیب عالم مخلوق پدید می آید. با این تفصیل اعیان ثابت صور و تعینات اسماء و صفات حق است که در حضرت علمیه ظهور می یابد. اسماء و صفات هم تعینات و مظاهر ذات حقند که در مقام احدیت وجود دارد که پس از مقام ذات الهی و غیب الغیوبی است. عین وجود حق و به وجود ذات موجودند و در مقام احدیت که پس از مقام احدیت و در حقیقت حضرت علمیه است، ظاهر می شوند»^۳.

«بنا بر این حق تعالی در کسوت اعیان ثابت که تجلیات و ظهور اسماء الهی، تجلی می کند و به واسطه همین تجلیات وجود مطلق که تعدد و تکثر به هیچ وجه راه ندارد، متکثر می گردد، ولی از غیب مطلق تا آخرین مظاهر حق یک وجود است که به حسب اختلاف تجلیات و تعینات مسمی به مراتب گذشته و این تعینات اعتباری محض است»^۴.

در باب کیفیت ظهور حق و نسبت آن با اعیان ثابت و چگونگی ظهور احکام اعیان ثابت در خارج و نحوه تکثر موجودات و اینکه نهایتاً همه موجودات ظهورات و تجلیات حق هستند و جز اویی نیست، «ابن عربی» و اکثر تابعان و شارحان وی برای تقریب این معنا به ذهن، متوسل به امثال و تشبیهات گردیده اند که در «فصوص الحکم» و سایر آثار عرفانی تابعه مشاهده می شود. از جمله:

^۱ احمد صدر حاج سید جوادی و دیگران، دایرة المعارف تشیع ج ۲ ص ۲۸۰ نقل از ملا محسن فیض کاشانی، کلمات مکنونه ص ۳۸

^۲ این حدیث بی سند و مخدوش است

^۳ دایرة المعارف تشیع، ج ۲ ص ۲۸۰

^۴ دایرة المعارف تشیع، به نقل از کلمات المکنونه ص ۳۷

- ۱- مثال تابش نور بر آینه ها، که در این امثال اعیان همچون آینه هایی است که با رنگها و مقادیر و اوضاع مختلف در برابر آفتاب وجود حق قرار می گیرد و نور واحد منشأ ظهور تمامی آن الوان و مقادیر و اوضاع می گردد و در هر شیشه بنابر اوضاع خاص خویش، خورشید در آن به همان شکل می نماید.^۱
- ۲- مثال شراب و جام که از کمال شفافیت و لطافت جام و صفای می، رنگ جام و می یکی می شود و دیگر نمی توان فهمید کدام جام است و کدام می.^۲
- ۳- مثال ظهور چهره در آینه ها، که معشوقه یکی است و در مقابل خویش آینه های گوناگون اعیان ثابت را قرار داده و در هر یک از آن آینه ها صورت خویش را نموده است.^۳
- ۴- مثال ظهور دریا به صورت امواج، که موج های دریای هستی و به عبارت دیگر احکام و آثار اعیان ثابت، جملگی مانند حبیبی برای دریاست و همان حق است که به صورت آثار اعیان در آمده است.^۴
- ۵- مثال ظهور الف در صور حروف، که «الف» منشأ پیدایش همه حروف است، با اینکه حروف در صور مختلفند، همه در ذات الف مؤتلفند.^۵
- ۶- ظهور واحد به صورت اعداد، بدین نحو که همه اعداد در اثر تکرار واحد تحقق می یابند، در صورتی که واحد در مقام ذات از وجود اعداد غنی است، آثار و احکام اعیان ثابت یعنی موجودات خارجی نیز به منزله اعداد و وجود حق به مثابه واحد است.^۶

دکتر سید یحیی یشربی می نویسد:

^۱ أشعه اللمعات، جامی

^۲ لمعات، عراقی، ص ۳۷۱

^۳ کلمات مکنونه ص ۴۱

^۴ نقد النصوص، جامی، ص ۶۷

^۵ شرح رباعیات، جامی، ص ۲۶۱

^۶ جامع الأسرار ص ۱۹۲

در ارائه یک جهان بینی عرفانی و تأسیس بینشی به نام عرفان نظری، محی الدین ابن عربی برای نخستین بار این اصطلاح (اعیان ثابته) را به کار برده، پس از او نیز از طرف پیروان و شارحان مکتب وی کلاً به عنوان یک اصل اساسی در تبیین عرفانی جهان پذیرفته شده است. در بیان حقیقت اعیان ثابته می گویند که اعیان، عبارتند از حقایق ممکنات در علم حق و صور علمی اشیاء که حقایق عالم امکان مطابق آن اعیان به وجود آمده اند.

اما خود این کثرت علمی و صورت های مختلف علمی چگونه بوجود آمده اند؟ عرفا در توجیه پیدایش اعیان می گویند که اعیان لازمه اسماء و صفات حق اند. در مقام احدیت، بر اساس تجلی حق در کسوت اسماء و صفات، نوعی کثرت پدید می آید که همان کثرت ناشی از اسماء و صفات است و لازمه هر اسمی، مفهوم و ماهیت مناسبی با آن اسم است که همین مفاهیم که لازمه اسماء و صفاتند، و به تعبیر دیگر صور اسماء الهی اند در علم حق، در اصطلاح عرفا به نام اعیان ثابته نامیده می شوند.^۱

مرحوم سید جلال الدین آشتیانی می نویسد:

«اولین تکثر حاصل در وجود، تکثر حاصل از تجلی و ظهور ذات للذات است. و این تکثر، همان حضور و ظهور ذات للذات، و حضور و ظهور کلیه تعینات به عین حضور ذات للذات می باشد که ارباب تحقیق از آن به «علم اجمالی در عین کشف تفصیلی» تعبیر نموده اند. در تعین ثانی، کانه اسماء الهیه و صور اسمائیه، یعنی اعیان ثابته، به نحو تفصیل مشهود حقند، که ناشی از فیض اقدس است با آن اجمال که تعین اول باشد، به وجودی واحد مبراً و معراً از ترکیب، موجودند.

سر مطلب در این مقام از این جا معلوم می شود که بنابر این مسلک، حقیقت وجود در مقام تجلی و تنزل بین اجمال و تفصیل قرار دارد. مقام احدیت مرتبه جمعی و اجمالی مقام احدیت و مقام احدیت، مقام جمع و اجمال عالم خلق، و موطن و مرتبه اعیان ثابته و عالم خارجی و مراتب کونیه مقام تفصیل مرتبه واحدیت است.

---

^۱ عرفان نظری ص ۲۲۶

در سلسله طولیه، عقل اول مقام جمعی و قرآنی و عقل ثانی مقام تفصیلی و مقام فرق عقل اول است. کلیه مظاهر وجودیه، از عقل اول تا عالم ماده و عنصر، مظاهر اسماء غیر متناهیة حقدند. حق در هر مظهري که ظهور کند معبود به حق و شایسته بندگی است. نه آنکه هر مظهري اله و معبود است»^۱.

مقامات خدا در دیدگاه عرفا و متصوفه

متصوفه برای خدا مراتب و مقاماتی قائلند. این مراتب ترتب زمانی ندارند بلکه اول و دوم عقلی هستند.

مقام اعلای حق متعال «هویت غیبیه» و «کنز مکنون» خداست که در این مقام حق متعال نه اسم دارد، نه رسم و نه صفت، نه فعل و نه هیچ نشان دیگر در اینجا مقام اعیان ثابتة مستجن در ذات خداوندند. این مقام، مقام هویت غیبیه خداست و به هیچ وجه عقل بدان راه ندارد و به هیچ اسمی هم نمی توان آن را نامید جز «هو» که خود گنگ و مبهم است. مثلاً گاهی شیخی را با صفات و نشانه هایی از قبیل دانشمند، سخی، قوی و... معرفی می کنیم و گاهی می گوئیم «او»، هیچ جلوه ای را نشان نمی دهد و خودش ابهام دارد و فقط اشاره ای است به مقام لا تعینی و لا اسمی و لا رسمی خداوند (در لسان بعضی از عرفا از این مقام به نام مقام احدیت خدا نام برده شده است) از این مقام هیچ کس نمی تواند گزارش بدهد.^۲ این همان مقامی است که عرفا ذکر خفی و قویشان به آن مربوط می شود. همان ذکری که گاهی حتی به نفس آن ذکر را می کشند و بالاتر وقتی که به دل و فؤاد می کشند. ذکر خفی وقتی به فؤاد می رسد طوری است که گاهی «هو» راه می اندازند و همان اشباع «او» است که تکرار می کنند.

مقام دیگر حق متعال «مقام احدیت» که تجلی و ظهور اسماء و صفات ذات حق تعالی برای خود ذات است که اعیان ثابتة در این مقام به وجود علمی خداوند موجود می شوند.

مقام دیگر حق متعال که پایین تر از مقام اعلای حق است و عقل کمی به آن راه دارد و از ابهام تا حدودی در می آید «مقام الوهیت» خداست.

^۱ تعلیق آشتیانی بر رسائل قیصری ص ۱۱۳ و ۱۱۴

^۲ عرفا این سخن را می گویند و لیکن جالب اینجاست که در رساله هایشان مطالب زیادی درباره این مقام نوشته اند.

در این مقام که تجلی نوری خداست در اعیان ممکنات، اعیان ثابت به وجود کونی خدا موجود می شوند. در حقیقت اعیان ثابت به مظاهر اسماء و صفات خداوند هستند که خداوند با تجلی در اعیان ثابت که در مقام واحدیت خداوند قرار دارند موجب ظهور و بروز موجودات می شوند. و تمام چیزهایی که در این دنیا می بینیم جلوه های مختلف و اطوار مختلف خداست.

ابن عربی در فتوحات مکیه می گوید: «سبحان الذی أظهر الأشياء و هو عینها» یعنی: پاک و منزه است خدایی که اشیاء را ظاهر ساخت و خودش عین آن اشیاء است.

برای فهم بهتر مطلب بالا به این مثال توجه کنید:

یک حلقه فیلم سینمایی را فرض کنید. نوری که به فیلم می خورد و روی پرده تصاویر مشاهده می شود و به نظر واقعی می رسند، در حقیقت عکس هایی است که روی حلقه فیلم در اتاق فیلم موجود است. این عکس های حلقه فیلم حکم همان اعیان ثابت را دارد که در مقام واحدیت است و نوری که از پشت به فیلم می تابد و موجب ظهور تصاویر بر روی پرده می شود همان مقام واحدیت خداست. بر روی صفحه سینما وقتی فیلم به نمایش در می آید چه چیز مشاهده می شود:

انسان هایی که حرکت می کنند، می روند، می ایستند، می خوابند، کشته می شوند و... حیوانات و درختان و اشجار و مظاهر گوناگون طبیعی سنگها، کوه ها، دریا و....

در این صحنه نمایش همه چیز حالت طبیعی و عادی دارند. اما واقعیت و حقیقت چیست؟ حقیقت این است که تمام آنچه مشاهده می شود، غیر واقعی است. نمود بی بود است. انسان، درخت، حیوان، دریا، سنگ و بقیه چیزها در این فیلم واقعیت ندارند. یعنی اصلاً وجود خارجی ندارند. مثلاً در آنجا که زد و خورد می شود یکی کارد می زند دیگری می افتد غرق در خون می شود و می میرد همگی نمود بی بود است. یعنی نه افتادنی است، نه خونی است و نه کشته شدنی. آنچه که وجود دارد همان نوری است که از اتاق نمایش بر روی صفحه نمایش می تابد و همه این مظاهری که مشاهده می شوند، تنها یک نمود و یک اعتبار است. نمودی بدون بود. نمودی بدون هستی و واقعیت.

آنجا یک نور است اما وقتی به فیلم می تابد - اعیان ثابت - تصاویر مختلفی روی پرده دیده می شود در حالیکه آن طرف همه چیز یکی است و این فیلم هم غیر از اسماء و صفات خداوند چیزی نیست.

آن تصاویر بر روی پرده جز نوری که بر فیلم تابیده نیست و به علت اینکه این نور از مجالی - اعیان ثابت - مختلف تابیده، تصاویر با هم متفاوت به نظر می رسند. مولوی می گوید:

منبسط بودیم و یک گوهر همه	بی سر و بی پا بدیم آن سر همه
یک گهر بودیم همچون آفتاب	بی گره بودیم و صافی همچو آب
چون به سر آمد آن نور سره	شد عدد چون سایه های کنگره
چونکه بی رنگی اسیر رنگ شد	موسی ای با موسی ای در جنگ شد
چون به بی رنگی رسی کان داشتی	موسی و فرعون دارند آشتی! ^۱

یعنی در حقیقت چون آن نور ذات حق متعال به اعیان ممکنات (از جمله عین ثابت موسی و فرعون) تابیده است به نظر می رسد که موسی (ع) و فرعون در حال جنگ هستند اما اگر به نور صرف نظر از عین ثابت نگاه شود همه چیز یک نور واحد است و اصلاً موسی و فرعون در کار نیست و دوئیتی وجود ندارد و همه چیز خود خداست.

در جای دیگر مولوی مثال پنجره های قدیمی را می زند که از شیشه های رنگین و به اشکال مختلف (مثلث، مربع، مسدس و...) ساخته شده بود و وقتی نور سفید خورشید به آنها می خورد هم رنگ شیشه همان پنجره می شد. و همچنین شکل خاص آن پنجره را می گرفت و آن نور واحد کثیر و مختلف می شد. مثلاً اگر شیشه پنجره ای زرد رنگ و مسدس شکل بود؛ نوری که از این پنجره عبور می کرد به رنگ زرد و به صورت شش ضلعی دیده می شد، وگرنه نور همان نور است و اختلاف کثرات در مجال این نور واحد است.^۲

^۱ مثنوی، دفتر اول

^۲ فتوحات مکيه جزء چهارم باب ۴۱۱ ص ۱۹. اسفار اربعه ج ۶ ص ۱۲ تا ۵۷، حسن حسن زاده آملی. وحدت از دیدگاه عارف و حکیم ص ۶۱

بنابراین می توان مقامات خدا را در عرفان به شکل زیر بیان نمود:

مقام احدیت   مقام واحدیت   مقام الوهیت

در نقد سخنان فوق باید گفت که تمام سخنان متصوفه در این مقام به این کلام بر می گردد: تمام موجودات ظهورات ذات و تجلیات حق هستند و جز او بی نیست. یعنی موسی، عیسی، فرعون، محمد، ابوجهل، یزید، حسین، درخت، دریا، کوه و... در فکر و وهم ما متکثر و گوناگون به نظر می آیند در حالیکه واقعیت تمام اشیاء یک چیز است و آن ظهور و تجلیات ذات الهی است. این دیدگاه انکار تمام واقعیت های موجود است، زیرا طبق این دیدگاه نه فرعونی و نه موسائی است و نه یزیدی و حسینی و کوه و دشت و دریا و... همه این امور از خیال و وهم ماست. آنچه هست و حقیقت دارد فقط خداست!

اما در سراسر قرآن کریم خداوند متعال برای مخلوقاتش وجود حقیقی و وابسته قائل است نه نمودی بدون بود و همچنین هر عقل سلیم و وجدان بیدار، اعتراف می کنند که اشیاء هستند و وجود حقیقی دارند.

صوفیه با این گونه مثال های طبیعی و ذهنی و حمل آن بر خدای برتر از مثال و ذهن، در ورطه هلاکت همه چیز خدایی و انکار واقعیت های افتادند.

عمده انحراف عرفا و صوفیه در این است که می خواهند از مثال هایی که توسط ذهن با توجه به پدیده های مادی ساخته می شود خداوند متعال را بشناسند و به این علت دچار تشبیه حق با مخلوقات می شوند. خداوند برتر از ساخته ها و بافته های ذهنی و ذوقی ما است. و همچنین آنان گونه ای درباره ذات خداوند سخن می گویند که گویا آن ذات مقدس را با چشم خود دیده اند و با حواس آن را درک کرده اند! در حالیکه در معارف خاندان طهارت به شدت از بحث کردن درباره ذات خدا نهی شده است، زیرا انسان در تحیر می ماند و به جایی نمی رسد و چه بسا به انحرافات در زمینه توحید و عقاید دچار گردد.

این مقامات ذات و اعیان ثابته که در کلام ابن عربی و شارحین عرفان وی به وفور یافت می شود بر اساس چه میزان و ملاک هایی است؟ آیا ذهن ابن عربی توانسته این مقامات را درک کند و به بیان بیاورد یا نه، این سخنان فقط بافته های ذهن اوست و

خداوند از این توصیفات برتر است. در حقیقت ساخته های ابن عربی در مقامات خداوند و اعیان ثابت که هیچ سابقه ای در کتاب و سنت ندارد، برای موجه جلوه دادن عقیده وحدت وجود و موجود می باشد.

به هر حال راه انبیاء الهی و خاندان طهارت(ع) در جهت خدا شناسی و بیان معارف توحیدی با راهی که عرفا و متصوفه بیان می دارند نه تنها یکی نمی باشد، بلکه دو جاده مخالف هم اند.

۲۰- تشبیه و تنزیه خداوند در عرفان ابن عربی

نظریه وحدت وجود و موجود ابن عربی با موضوع تشبیه و تنزیه خداوند سبحان ارتباط تنگاتنگ دارد.

می گویند: هر کس خدا را منزّه از اشیاء کند، یعنی بگوید او غیر اشیاء است، ذات خداوند را محصور و مقید کرده است و هر کس زبان به تشبیه خدا باز کند یعنی بگوید یک شیء یا دو شیء یا چند شیء خداست و خدا را شبیه کامل مخلوقات بداند او را محدود کرده است و هر کس هر دو را بگوید، یعنی تنزیه در عین تشبیه و تشبیه در عین تنزیه او موحد است.

سید محمد حسین حسینی طهرانی می گوید:

«تنزیه صرف خدا از عالم وجود، جدا کردن و منزل نمودن است که عین تقیید است و لازمه اش تعطیل است (یعنی اگر کسی بگوید خداوند متعال هیچ گونه شباهتی با اشیاء ندارد، ارتباط وی را از مخلوقات خویش قطع کرده است). تشبیه نیز مرجعش به تحدید، و مقید ساختن اوست در آن موردی که تشبیه بدان شده است... تنزیه صرف شرک است و تعطیل و تشبیه شرک است و تحدید».^۱

دکتر جهانگیری از محققین عرصه عرفان و تصوف می نویسد:

«ابن عربی و پیروان وی نه مانند مشبیه، مشبه محضند و نه مانند جمهور (جمیع علمای اسلامی) منزّه محض، بلکه میان تشبیه و تنزیه جمع می کنند و توحید راستین را عبارت از این جمع می دانند... به عقیده وی هم تشبیه محض تحدید و تقیید حق است و هم تنزیه صرف، هم منزّه، که با تنزیه عقلی به تنزیه حق می پردازد «ناقص المعرفه» است و هم مشبّه، زیرا مشبّه که حق تعالی را مثلاً به جسم همانند می نماید، در جسم محصور و محدودش می کند. منزّه هم که او را از جسمیت تنزیه می کند باز به تقییدش می پردازد».^۲

ابن عربی در کتاب فصوص الحکم در فص نوحیه چنین می سراید:

^۱ نور ملکوت قرآن ج ۱ ص ۲۹۹ و ۳۰۰

^۲ محی الدین ابن عربی چهره برجسته عرفان اسلامی ص ۲۸۱ تا ۲۸۳

فإن قلت بالتنزيه كنت مقيداً
و إن كنت بالتشبيه كنت محدوداً

و إن قلت بالأمرين كنت مسدداً
و كنت إماماً في المعارف سيّداً

فمن قال بالأشفاق كان مشركاً
و من قال بالافراد كان موحداً

و إياك و التشبيه إن كنت ثانياً
و إياك و التنزيه إن كنت مفرداً

فما أنت هو، بل أنت هو و تراه في
عين الامور مسرّحاً و مقيداً

اینک ترجمه و توضیح این اشعار را از سید محمد حسین حسینی طهرانی ملاحظه فرمایید:

۱- اگر تو قائل به تنزیه شوی یعنی خدا را از عالم وجود، جدا بدانی (یعنی تمام اشیاء را عین ذات الهی ندانی) در این صورت او را مقید کرده ای به موجودی خارج از موجودات و این غلط است. و اگر قائل به تشبیه شوی، یعنی خدا را فقط در عالم موجودات بدانی در این صورت ذات او را محدود به حدود این وجود نموده ای و این هم غلط است.

۲- و اما اگر قائل به هر دو شوی هم تنزیه و هم تشبیه، یعنی خداوند را به اعتبار ذات بسیط و منزّه از جمیع اسماء و صفات و موجودات و تعینات (مخلوقات) بدانی و به اعتبار ظهور و احدیت در همه موجودات بدانی در این صورت کار استوار و درستی نمودی و در معارف الهیه سرور و سالار گردیده ای.

۳- بنابر این کسی که قائل شود، خداوند قابلیت جدایی از موجودات را دارد و به تنزیه صرف بگراید و یا وی را فقط در موجودات بنگرد و از مقام احدیت ذات صرف نظر کند و به تشبیه محض مقید شود، به خداوند شرک آورده است و غیر او را که موجودات باشند شریک او قرار داده است.

۴- پس بر حذر باش از تشبیه قرار دادن خداوند را به چیزی اگر تو قائل به دوئیت و اثنینیت هستی که مبدا غیر او را که حادث است و فائض از ناحیه اوست با خود او در صفات لازمه وجود شبیه قرار دهی و ظلال مستعار کالسراب را وجود حقیقی وی پنداری و بر حذر باش از تنزیه صرف و جدا کردن او از عالم آثار و تعینات اگر قائل به وحدانیت او می باشی زیرا که توحید وی با انعزال حقیقت او و ذات او، از عالم آثار و تعینات خارجی و از عالم اسماء و صفات او مباینست دارد.

۵- بنا بر این تو آن ذات متعالی نیستی؛ زیرا که دارای تقیید و تعین هستی و ممکن الوجود و محتاج می باشی و از طرفی هم همان ذات هستی زیرا که در حقیقت عین او و هویت ظاهره او در صفات او، و در مرتبه ای از مراتب وجود او می باشی و ذاتت و صفاتت بازگشت به او دارد و در این صورت تو حق را در عین اشیاء می یابی وقتی که وجود او در عین تعینات مطلق بگذاری و در مراتب ظهورات مقید نموده باشی.^۱

مرحوم سید جلال الدین آشتیانی از پیروان عقاید ابن عربی در توجیه سخنان وی می گوید:

«... صحیح است که از ظاهر کلمات نوح (و سایر پیامبران «ع») پیداست که حکم تنزیه در آن غالب است، ولی نزد هوشمندان وارد به اسالیب کلام انبیاء (ع)، از واضحات است که در کثیری از موارد تنزیه ظاهر و تشبیه پنهان است. و ارباب معرفت بزودی به این مهم پی خواهند برد. طریقه انبیاء دعوت به تنزیه حق است، اما تشبیه (شباهت داشتن خدا به مخلوقات) مستور است در حجب. این لطیفه را ارباب تحقیق از جمله عرفا درک توانند کرد.... هیچ نبی و ولی کامل تنزیهی صرف نبوده و نیست، و قول به تنزیه صرف (یعنی گفته شود خدا خصوصیات مخلوقات را ندارد) و تشبیه محض (یعنی گفته شود خداوند شباهت تام دارد با مخلوقاتش) باطل و منافی شئون موحدان از اولیاست».^۲

در جواب وی و امثال ایشان باید گفت:

قرآن کریم از تنزیه خداوند متعال از مخلوقاتش سخن می گوید. خاندان طهارت (ع) از تباین ذاتی خدا با اشیاء سخن می گویند. و آن گونه که آقایان می پندارند هرگز تنزیه خداوند متعال، مقید کردن ذات وی نمی باشد. زیرا آن ذات مقدس هیچ گونه سنخیتی با مخلوقاتش ندارد که اگر بگوییم فلان شیء عین ذات الهی نیست، آن ذات مقدس را محدود سازیم.

جناب جلال الدین آشتیانی که با بی توجهی به تعالیم خاندان طهارت (ع) افکار صوفیه را تأیید می کند و آنان را هوشمندان و موحدان اولیاء معرفی می نماید، در سخنی تلویحاً معارف صوفیه را برتر از معارف انبیاء الهی حتی ائمه اطهار نام می برد!

^۱ ترجمه از نور ملکوت قرآن ص ۳۰۲

^۲ مقدمه بر شرح فصوص الحکم قیسری، ص ۳۹

وی می نویسد:

«کلمات عرفا (بزرگان صوفیه مانند ابن عربی و قیصری و...) در اسرار راجعه به مبدأ و معاد، دلپذیرتر از مبانی کلمات حکماء و

طریقه انبیاء عظام و ائمه کرام است»^۱.

مرحوم داوود الهامی که از پژوهش گران و منتقدان عرصه عرفان و تصوف بود در این باره نوشته است:

«نظریه وحدت وجود با موضوع تنزیه و تشبیه ارتباط دارد. پیروان وحدت وجود یک روش فرا عقلی را مطرح می سازند که

هدف آن گنجاندن امور متضاد در چهارچوب وحدت است. از اینجاست که اعتقاد به امکان پذیری جمع ضدین را به آنان نسبت می

دهند مگر نه اینکه همه چیز سر انجام به وجود مطلق باز می گردد؟ پس بر اجتماع همه حقایق نا سازگار و سازگار در چهار چوب

وجود مطلق (لا بشرط) ایرادی نمی توان گرفت. پیروان وحدت وجود ادعا می کنند: این منطق شامل خداوند نیز می شود زیرا او اگر

چه از یک سو از هر نقصی مبرا است، اما از سوی دیگر چون کلّ اشیاء است، پس همه چیز به او شبیه است»^۲.

وی در ادامه می نویسد:

«ابن عربی درباره تشبیه و تنزیه که چگونه در خدا وحدت می یابند؟ و تفسیر «لیس کمثله شیء» چیست؟ می گوید: «حق منزّه

همان خلق مشبه می باشد» و سپس می گوید: «یعنی در وجود چیزی نیست که همانند حق یا مانند حق باشد، زیرا وجود چیزی جز

عین حق نیست، زیرا در وجود چیزی جز او نیست تا مانند یا خلاف وی باشد، چنین چیزی به تصور در نمی آید اگر بگویی. پس این

کثرت آشکار چیست؟ می گوییم: اینها نسبتها و احکام استعدادهای ممکنات در عین وجود حق است، پس اگر در وجود چیزی جز او

نباشد، آنگاه چیزی مانند او نیست زیرا او چیزی است که مانند ندارد بنابر این آنچه را که بدان اشاره کردم، دریاب و نسبت به آن یقین

کن زیرا اعیان ممکنات جز وجود کسب نمی کنند. وجود چیزی جز عین حق نیست»^۳.

وی در ادامه می نویسد:

^۱ شرح مقدمه قیصری ص ۷۴

^۲ داوریهی متضاد درباره ابن عربی ص ۲۰۴ و ۲۰۵

^۳ فتوحات ج ۲ ص ۵۱۶ به نقل از داوریهی متضاد درباره محی الدین ابن عربی ص ۲۰۶

«همان گونه که می بینیم زمینه این دلیل همانا خلط مقام خالق با مقام مخلوق است که اسلام آن را به شدت نفی کرده است و هدف از تسبیح و تکبیر و تقدیس که در قرآن مجید صدها نمونه از آنها هست، به روشنی باز می گویند که خدا غیر از آفریدگانش می باشد و میان او و مخلوقات همانندی نیست. آیات به صراحت روشن می سازند که چیزی شبیه او نیست و از وصف گویندگان برتر است. و چشم ها او را در نمی یابند و همتایی ندارد و زنده است و بی انباز و خدایی جز او نیست»^۱.

برخی از آیاتی که ذات خدا را به کلی منزّه از پدیده ها معرفی می کند:

«سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَىٰ عَمَّا يُقُولُونَ غُلُوًّا كَبِيرًا* تُسَبِّحُ لَهُ السَّمَاوَاتُ السَّبْعُ وَ الْأَرْضُ وَ مَنْ فِيهِنَّ وَ إِن مِّن شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَ لَكِن لَّا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ إِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا»^۲

: «او پاک و برتر است از آنچه آنها می گویند، بسیار برتر و منزّه تر! * آسمانهای هفتگانه و زمین و کسانی که در آنها هستند، همه تسبیح او می گویند و هر موجودی، تسبیح و حمد او می گوید ولی شما تسبیح آنها را نمی فهمید او بردبار و آمرزنده است»

«فَسُبْحَانَ الَّذِي بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ»^۳

: «پس منزّه است خداوندی که مالکیت همه چیز در دست اوست و شما را به سوی او بازمی گردانند!»

«لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ»^۴

: «اگر در آسمان و زمین، جز «الله» خدایان دیگری بود، فاسد می شدند (و نظام جهان به هم می خورد)! منزّه است خداوند پروردگار عرش، از توصیفی که آنها می کنند!»

«أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُسَبِّحُ لَهُ مَن فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ الطَّيْرُ صَفَاتٍ كُلُّ قَدْ عَلِمَ صَلَاتَهُ وَ تَسْبِيحَهُ وَ اللَّهُ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ»^۵

^۱ داوریهی متضاد درباره ابن عربی ص ۲۷

^۲ اسرا/ ۴۳ و ۴۴

^۳ یس/ ۸۳

^۴ انبیاء/ ۲۲

^۵ نور/ ۴۱

: «آیا ندیدی تمام آنان که در آسمانها و زمینند برای خدا تسبیح می‌کنند، و همچنین پرندگان به هنگامی که بر فراز آسمان بال گسترده‌اند؟! هر یک از آنها نماز و تسبیح خود را می‌داند و خداوند به آنچه انجام می‌دهند داناست!»

«يُسَبِّحُ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ الْمَلِكِ الْقُدُّوسِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ»^۱

: «آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است همواره تسبیح خدا می‌گویند، خداوندی که مالک و حاکم است و از هر عیب و نقصی مبرا، و عزیز و حکیم است!»

«و تَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَقُضِيَ بَيْنَهُم بِالْحَقِّ وَقِيلَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ»^۲

: «(در آن روز) فرشتگان را می‌بینی که بر گرد عرش خدا حلقه زده‌اند و با ستایش پروردگارشان تسبیح می‌گویند و در میان بندگان بحق داوری می‌شود و (سرانجام) گفته خواهد شد: «حمد مخصوص خدا پروردگار جهانیان است!»»

«قُلْ نَعَمْ وَأَنْتُمْ دَاخِرُونَ»^۳

: «بگو: «آری، همه شما زنده می‌شوید در حالی که خوار و کوچک خواهید بود!»»

«أَتَى أَمْرُ اللَّهِ فَلَا تَسْتَعْجِلُوهُ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ»^۴

: «فرمان خدا (برای مجازات مشرکان و مجرمان)، فرا رسیده است برای آن عجله نکنید! منزّه و برتر است خداوند از آنچه همتای او قرار می‌دهند!»

«فَاسْتَجِبْنَا لَهُ وَنَجَّيْنَاهُ مِنَ الْغَمِّ وَكَذَلِكَ نُجِّي الْمُؤْمِنِينَ»^۵

: «ما دعای او را به اجابت رساندیم و از آن اندوه نجاتش بخشیدیم و این گونه مؤمنان را نجات می‌دهیم!»

راغب اصفهانی در معنای «تسبیح» می‌نویسد:

^۱ جمعه/ ۱

^۲ زمر/ ۷۵

^۳ صافات/ ۱۸

^۴ نحل/ ۱

^۵ انبیاء/ ۸۷

«التسبیح: تنزیه الله تعالی»^۱ تسبیح خداوند یعنی او را منزّه دانستن از مخلوقات خویش.

بنابر این با آن همه نصوص قرآنی، نمی توان سخن ابن عربی را در تنزیه و تشبیه خداوند متعال پذیرفت.

---

^۱ مفردات راغب ص ۳۹۲

۲۱- زن و عشق از دیدگاه ابن عربی

ابن عربی در فصوص الحکم می نویسد: وقتی مرد زنی را دوست می دارد، خواستار جماع کردن با او که کامل ترین نوع ممکن جمع آمدن و آمیزش در عشق است، از طریق آمیزش جنسی، شهوت همه اجزاء بدن را فرا می گیرد و به همین دلیل شرع مقدس اسلام، غسل کردن بدن را پس از مجامعت حکم فرموده است، طهارت باید کامل و تمام باشد. همچنان که فنای مرد در زن به هنگام انزال و تمتع جنسی، کامل و تمام بوده است و چون خداوند غیور است نمی خواهد که مرد جز از خالق خویش لذت ببرد و کام گیرد، در حقیقت زن که وجود او کامل ترین مجلای الهی است خداوند در او اقرار دارد و در مجامعت جنسی مرد از خدای خود لذت می برد. و در اوج لذت بردن مرد از زن که خود را فانی در شهوت می بیند در واقع وی در خدای خود فانی شده است.

بعضی به استناد این نوشته فنا و بقای صوفیه را چنین تعبیر کرده اند: «گداختن و ذوب شدن در زن یا پسر بچه آمد»^۱

چنانکه پدر مولوی (بهاء ولد) در شرح مژه محبت و عشق و جمال خدا می گوید: «در عشق الله، همه اجزاء از اجزای من مست

می شوند و خوش می شوند چنانکه در وقت راندن شهوت، همه اجزاء خوش می شوند»^۲.

ابن عربی خود آشکارا می گوید:

زن بهترین مجلا و مظهر پروردگار است و وصلت با وی همتراز اتحاد با خداست. چون مرد زن را همان گونه دوست می دارد که

خداوند انسان را بدین جهت که کل عاشق جزء خود اوست و بالعکس.

به اعتقاد ابن عربی، عشق عالی ترین صورت نیایش و عبادت خداست و رؤیت خدا در زن، کامل ترین رؤیت حق است زیرا

خداوند به صورت غیر مادی مشاهده نمی شود.^۳

---

^۱ داوریهای متضاد درباره محی الدین ص ۲۲۲

^۲ معارف بهاء ولد، ج ۱ ص ۲۹ و ۸۹ به نقل از داوریهای متضاد درباره محی الدین ص ۲۲۲

^۳ داوریهای متضاد درباره ابن عربی ص ۲۲۲

«چون زن در اصل از دنده کوچک آدم آفریده شده است، نزد مرد همان مرتبه صورتی را دارد که خدا انسان کامل را به آن آفریده است که همان صورت حق است. همچنین خدا زن را جلوه گاهی برای مرد قرار داده است، چون اگر چیزی جلوه گاهی برای بیننده باشد، در آن صورت جز خودش را نمی بیند. از این رو چون مرد در این زن خویشان را می بیند، عشق و گرایش به افزونی می گیرد؛ زیرا آن زن صورت اوست. پس مرد، جز خدا را در زن نمی بیند، اما همراه با شهوت عشق و لذت بردن از وصال. مرد به درستی و با عشقی راستین، در او فنا می شود و جزئی در وی نیست مگر آن جزء در زن است و عشق در همه اجزایش راه می یابد و همه وجود او به زن تعلق می گیرد و از این رو در همانند خویش، کاملاً فنا می شود»^۱.

کاظم محمدی در کتاب «ابن عربی بزرگ عالم عرفان نظری» می نویسد:

«ابن عربی زن را موجودی خاص و به واقع مظهر و محل ظهور و تجلی حق می داند. نگاه او به زن و سیر و سلوک او و تماس او با ایشان نشان از این باور دارد. در زن خدا را بیشتر متجلی می دیده است تا مخلوقات دیگر.... ابن عربی این معنا را می شکافد و می پرورد و بسط می دهد و به فرجام و آشکارا می گوید که زن بهترین مجلا و مظهر پروردگار است و وصلت با وی همتراز با اتحاد با خداست، چون مرد زن را همان گونه دوست می دارد که خداوند انسان را. بدین جهت که کل عاشق جزء خود اوست و بالعکس. از این رو شیخ اکبر (ابن عربی) باور دارد که عشق عالی ترین صورت نیایش و عبادت خداست و رؤیت خدا در زن، کامل ترین رؤیت حق است؛ زیرا خداوند به صورت غیر مادی، یعنی مجرد مشاهده نمی شود و این مطالب به نوعی گسترده در کتاب فتوحات مکیه ثبت شده است»^۲.

کار را محی الدین به جایی رسانده که آقای «هاشم المعروف الحسنی» می نویسد:

طرفداران وحدت وجود، به این بسنده نکرده (که تمام اشیاء مظهر ذات خدایند) بلکه محی الدین عربی مدعی شده هنگامی که مرد با زن مباشرت می کند، خداوند در زن قرار دارد و در این باره به محبت پیامبر (ص) نسبت به زنان استدلال کرده و گفته است:

^۱ فتوحات مکیه به نقل از داوریهای متضاد درباره محی الدین عربی ص ۲۲۲ و ۲۲۳

^۲ ابن عربی بزرگ عالم عرفان نظری ص ۱۰۳

«هنگامیکه مرد به زن عشق می ورزد خواستار پیوند با اوست و در این حیات عنصری برتر از زناشویی وجود ندارد، از این رو شهوت سرتاسر وجود او را فرا می گیرد و به همین مناسبت دستور شستشو یا غسل از آن داده شده است و طهارت در هنگام حصول شهوت مانند فنا در آن تعمیم یافته است. چه خداوند غیور است و رشک می برد از اینکه بنده اش معتقد باشد به اینکه می تواند از دیگری جز او لذت ببرد و زمانی که مرد حسن و جمال را در زن مشاهده می کند، حق را در کسی که پذیرای فعل است می بیند، و هنگامی که آن را در وجود دیگری بنگرد، حق را در کسی که به جا آورنده است مشاهده می کند. لکن حق در زنان به طور تمام تر و کامل تر مشهود است»^۱.

در اینجا برای روشن شدن بهتر مطلب، متن سخن ابن عربی در فصوص الحکم را با ترجمه و توضیح جناب حسن زاده آملی می آوریم:

الهمم فی شرح فصوص الحکم» را می آوریم:

«و لما احب الرجل المرأة طلب الوصلة أى غاية الوصلة التى تكون فى المحبة، فلم يكن فى صورة النشأة العنصرية أعظم وصلة من النكاح، و لهذا تعم الشهوة أجزاء کلها، و لذلك أمر بالإغتسال منه، فعمت الطهارة كما عم الفناء فيها عند حصول الشهوة»
«و چون رجل محب مرثه (زن) است، وصلت را به غایت وصلت که در محبت است طلب کرده است و در نشئه عنصری وصلتی أعظم از نکاح نیست (نکاح به معنی لغوی آن که جماع است) لهذا شهوت همه اجزاء مرد را فرا می گیرد و لذا مأمور به اغتسال از نکاح شد که طهارت همه اجزاء را فرا می گیرد، چنانکه شهوت و محبت موجب فنای فراگیر محب در محبوب شد. مرء و مرأه (زن و مرد) که هر دو از نکاح مأمور به اغتسال شدند».

«فإن الحق غیور علی عبده أن یعتقد أنه یلتذ بغيره، فطهره بالغسل یرجع العبد بالنظر الیه فیمن فنی فیه، إذ لا یكون إلا ذلك»

^۱ نقل از سیری کوتاه در مرام صوفی گری، محمد مردانی ص ۱۷۶

«چه اینکه حق تعالی بر عبد خود غیور است. یعنی غیور است بر بنده خود که اعتقاد کند که به غیر او سبحانه لذت می برد. پس او را به غسل کردن تطهیر نمود تا از این تطهیر عبد برگردد و به حق بنگردد. پس حق را در آن کسی (یعنی زن) که عبد در او فانی شده بود مشاهده می کند. چه اینکه در واقع و نفس الأمر التذاذ به حق است نه به غیر حق».

«فإذا شاهد الرجل الحقَّ في المرأة كان شهوده في منفعل، وإذا شاهدته في نفسه من حيث ظهور المرأة عنه شاهده في فاعل. وإذا شاهده من [في] نفسه من غير استحضار صورة ما تكون عنه كان شهوده في منفعل عن الحق بلا واسطة.

و شهوده للحق في المرأة أتم و أكمل، لأنه يشاهد الحق من حيث هو فاعل و منفعل، و من نفسه من حيث هو منفعل خاصّة».

«پس چون رجل خدا را درمراه (زن) مشاهده کرد، شهود در منفعل کرده است (یعنی زن که محل فعل مرد است) و چون رجل حق را در نفس خود مشاهده کند از جهت ظهور مرأه از او یعنی از رجل، حق را در فاعل (که مرد است) مشاهده کرده است.

و چون حق را از نفس خود بدون استحضار صورت آنی (یعنی زن) که از اول (یعنی از مرد) متکون شده است (شهود کند). شهود حق از در منفعل از حق بدون واسطه است. مراد از کسی که به دون واسطه از حق منفعل است، نفس رجل است به این معنی که از مجعولات و مخلوقات حق تعالی است.

پس شهود رجل، حق تعالی را در مرأه (یعنی در حین آمیزش جنسی) أتم و أكمل است؛ زیرا رجل، حق را در مرأه مشاهده می کند از آن حیث که فاعل و منفعل است.

این سخن شیخ مثل دیگر مطالب این کتاب مبتنی بر وحدت شخصیه وجود منظور در مظاهر و مریاست (یعنی تمام پدیده های خداوند ظهور ذات الهی است) خداست که دارد خدایی می کند و أتم و أكمل بودن این شهود از دیگر شهودات این است که مشهود رجل که مرأه است حائز دو طرف فعل و انفعال است که از آن دو در حضرات الهیه به دو طرف تشبیه و تنزیه تعبیر می شود. یعنی فاعل را می بیند که خود رجل است و هم منفعل را می بیند که مرأه است و هر دو مظهر حقند و در بالا گفتیم که مشاهده در مرأه هم

شهود حق است در منفعل و هم شهود حق است در فاعل از حیث ظهور مرأه از رجل. وحق را مشاهده می کند از نفس خود از آن حیث که فقط نفس او یعنی نفس رجل منفعل است.^۱

با آنکه عشق از مسائل مهم تصوف است، عرفا در تعریف و تحدید آن، اظهار ناتوانی می کنند. ابن عربی که عشق را دین و ایمان خود می داند، می گوید:

«أدين بدين الحبّ إني توجهت ركائبه، فالحبّ ديني و إيماني».^۲

و نیز می گوید: «هر کس که عشق را تعریف کند، آن را نشناخته و کسی که از جام آن جرعه ای نچشیده باشد، آن را نشناخته و کسی که می گوید: من از آن سیراب شدم، آن را نشناخته، که عشق شرابی است که کسی را سیراب نکند».^۳

در نظریه عشق ابن عربی، اشاره او به ناسازگاری میان عقل و عشق است: هر عشقی که عاشق، عقلی یا تعقلی باقی گذارد که جز به محبوبش بیندیشد، عشق ناب نیست و حدیث نفس است که گفته اند: خیری در عشق نیست که با عقل تدبیر کند.^۴

ابن عربی ناسازگاری میان عشق و عقل را چنین تحلیل می کند که عشق بر نفوس چیره تر از عقل است و این از آن روست که عقل، دارنده خود را مقید می سازد، در حالی که از اوصاف عشق گمراهی و سرگشتگی (حیرت) است و حیرت هم با عقل ها ناسازگار است زیرا عقل موجب جمع انسان و حیرت موجب پراکندگی وی است.^۵

ابن عربی سر انجام نتیجه می گیرد که عشق با عقل در یک محل گرد نمی آید، پس ناگزیر، حکم عشق با حکم عقل در تناقض است. عقل سخن می گوید؛ اما مجنون عشق لال است.^۶

^۱ ممد الهمم در شرح فصوص الحکم ص ۶۰۶ تا ۶۰۸

^۲ ترجمان الأشواق ص ۳۰

^۳ نقل از داوریهای متضاد درباره ابن عربی ص ۲۲۱

^۴ فتوحات مکیه ج ۲ ص ۳۲۶ به نقل از داوریهای متضاد درباره ابن عربی ص ۲۲۳

^۵ فتوات ج ۲ ص ۳۳۸ به نقل از داوریهای متضاد درباره ابن عربی ص ۲۲۴

^۶ همان ص ۱۱۲ به نقل از داوریهای متضاد درباره ابن عربی ص ۲۲۴

در تعالیم عرفانی «أشو» - صوفی لا مذهب هندی - هم این گونه تعالیم موجود است که به برخی از آنها اشاره ای می شود:

أشو عقیده دارد عشق از کشش جنسی زاده می شود و سپس سبب رشد انسان می گردد: «عشق نیلوفری پنهان در گل است. نیلوفر از گل زاده می شود. ولی تو این گل را تحقیق نمی کنی که چرا از گل زاده شده ای؟! نه، تو این گل را کثیف و گل آلود نمی خوانی! عشق از کشش جنسی زاده می شود، سپس نیایش از عشق زاده می شود و سپس خدا و سپس خدا با نیایش سوی تو می آید. بال می گشایی و اوج می گیری، بالاتر و بالاتر و بالاتر»^۱.

اشو عشق را ابزاری می داند که انسان را به سوی فنا و یکی شدن در مبدأ هستی می داند: «عشق شوق وافر درونی برای یکی بودن با کل است. میل باطنی برای فنا شدن در وحدانیت. منشأ عشق جدایی است؛ ما از منشأ خود جدا شده ایم. این جدایی باعث پیرایش میل و اشتیاق در ما برای بازگشت به کل و یکی شدن به آن می شود»^۲.

«عشق شما را می پذیرد و ناگهان شروع می کنید به رها کردن ایده آل هایتان؛ بایدها و نبایدها. پوست قدسی خود را می اندازید و دوباره همانند کودکان می شوید»^۳.

«عشق یعنی رها شدن از مرزها»^۴.

«در پیوند عاشقانه، باید به مالکیت در آبی، نباید تلاش کنی که مالک شوی»^۵.

«اگر می خواهید خدا را پیدا کنید، باید در معرض انرژی وحشی زندگی نباشید. عشق فقط یک چشم انداز است، آغاز سفر است. خدا اوج این سفر است. خدا چون گردبادی می آید و شما را ریشه کن می کند. شما را تسخیر می کند. شما را قطعه قطعه می کند، می کشد و از نوحیات می بخشد»^۶.

---

^۱ در هوای اشراق ص ۱۸۷

^۲ عشق، رقص زندگی ص ۵۱

^۳ در هوای اشراق ص ۳۰۶

^۴ همان ص ۳۲۹

^۵ پیوند ص ۲۳۴

^۶ در هوای اشراق ص ۱۸۷

«عشق بهترین شیوه است. عشق شیوه روح است»^۱.

اشو خود را مبلغ دین عشق و شادی و جشن می داند و عقیده دارد تنها از این طریق می توان به خدا رسید:

«تا زمانی که به رقص در نیایی و آواز نخوانی، تا زمانی که زندگی را جشن نگیری، آماده پذیرش خدا نخواهی بود. خدا جشن و

شادی است، خدا رقص و پایکوبی و آواز و ترانه است. خدا بر کسانی که غمگین و جدی هستند، ظاهر نمی شود»^۲.

اشو از مخالفان سر سخت عقل و منطق است. از نظر اشو منطق همیشه می تواند انسان را فریب دهد.^۳

از نظر اشو، هستی یک راز است و راه ورود به آن منطق نیست، بلکه عشق است. عشق هم کاری با فکر و اندیشه ندارد. بنابر این

اشو به مخاطبان خود یاد آوری می کند که با قلبتان زندگی کنید و بیشتر به حس ها و احساساتان توجه نمایید، کمتر فکر کنید و منطقی

باشید چرا که در این صورت زندگی تان سروری خالص خواهد شد. توجه به قلب و روی گردانی از عقل و اندیشه باعث می شود

زندگی چهره جدیدی به خود بگیرد و سرشار از معنا، هدف، زیبایی، رایحه، نور عشق شود.^۴

در جواب کسانی که جریان عشق را پیش می کشند و بر عقل می تازند می گوئیم:

امام عارفان علی(ع) فرمودند:

«من عشق شیئاً اعمی بصره و امرض قلبه»^۵.

: «کسی که (بدون هدایت عقل) به چیزی عشق بورزد، چشمش را معیوب و دلش را مریض می کند.»

در نظر اشو خدا به میلیون ها روش و یا میلیون ها آینه انعکاس داده می شود و هر آینه آن را به روش خودش بازتاب می دهد؛

اما یاد آور می شود هیچ گاه نباید تصور کنیم یک روش درست و دیگری غلط است، چرا که هر نظامی در ذات خودش کامل است و

کارایی خود را دارد. بنابر این اشو به مخاطبان خود تذکر می دهد که درباره هیچ چیز قضاوت نکنند و چیزی را محکوم نمایند.^۱

---

^۱ همان ص ۲۴۱

^۲ پرواز در تنهایی ص ۳۰

^۳ اشو از واقعیت تا خلسه ص ۲۱۲

^۴ همان ص ۲۱۴

^۵ نهج البلاغه خطبه ۱۷۵ به نقل از جلوه حق

اشو با صراحت ادعا دارد که تمام راه ها صحیح است:

«هر راهی که شما را به هدف برساند، راه درستی است».^۲

اشو معتقد است: واقعیت می تواند به تعداد انسان های روی زمین متکثر باشد.^۳

ابن عربی هم می گوید:

عقد الخلائق فی الإله عقایداً و أنا اعتقدت جميع ما عقده^۴

یعنی: خلائق درباره خداوند عقایدی ورزیده اند و من به هر چه عقیده کرده اند، اعتقاد دارم

و نیز می گوید:

لقد صار قلبي قابلاً كل صورة فمرعى لغزلان و دیر لرهبان

و بیت لأوثان و كعبة طائف و ألواح توراة و مصحف قرآن^۵

: قلب من پذیرای هر صورتی گشته است. چرا گاهی برای آهوان است و دیری برای راهبان و خانه ای برای بت ها و کعبه طواف

کنندگان و الواح تورات و مصحف قرآن.

---

^۱ اشواز واقعیت تا خلسه ص ۲۲۸

^۲ همان ص ۲۲۹

^۳ همان ص ۲۲۷

^۴ فتوحات ج ۳ ص ۱۷۵

^۵ ترجمان الأشواق ص ۴۰

۲۲- فرعون از دیدگاه ابن عربی

ابن عربی در کتاب فصوص الحکم از فرعون تعریف می کند و حتی او را از اهل کشف و شهود و نجات می داند. وی در فص بیست و پنجم در مورد سؤال فرعون از موسی درباره خدای موسی: «و ما ربّ العالمین»^۱ می گوید سؤال فرعون از روی جهل نبوده بلکه هدف فرعون از طرح این سؤال آزمایش موسی بوده است، زیرا فرعون به رتبه شهود خدا رسیده چرا که گفته است: «أنا ربکم الأعلى»

«... و اما حکمة سؤال فرعون عن الماهية الإلهية فلم یکن عن جهل و إنما کان عن أخبار حتّی یری جوابه مع دعواه الرسالة عن ربّه و قد علم فرعون مرتبة المرسلین فی العلم فیستدلّ بجوابه علی صدق دعواه...»

وی پس از طرح و تفسیر احتجاجات موسی و فرعون در این زمینه به ادعای فرعون مبنی بر «أنا ربکم الأعلى» می پردازد و این را ادعای درستی می انگارد.^۲ در این باره در فصّ موسویه چنین ادامه می دهد:

«... و لما کان فرعون فی منصب التحکم صاحب الوقت، و أنه خلیفة بالسیف - و إن جار فی العرف التاموسی - لذلک قال «أنا ربکمُ الأعلى»: «أی و إن کان کلّ أرباباً بنسبة ما فأنا الأعلى منهم بما أعطیته فی الظاهر من التحکم فیکم. و لما علمت السحرة صدقه فی مقاله لم ینکروه و أقرّوا له بذلک فقالوا له: إنما تقضی هذه الحیاة الدنیا فاقض ما أنت قاض،^۳ فالدولة لک، فصحّ قوله «أنا ربکمُ الأعلى» و إن کان عین الحق فالصورة لفرعون.»

ترجمه: و آن هنگام که فرعون به سبب آنکه خلیفه وقت بود - اگر چه در ظاهر ظلم و جور می کرد - گفت: من پروردگار برتر شما هستم. منظورش آن بود که همه افراد، به طور نسبی رب و پروردگار هستند و من (فرعون) برترین آنها می باشم به سبب آنچه که از نظر حکومت ظاهری به من داده شده است. و هنگامی که ساحران درستی گفتار فرعون را فهمیدند او را انکار نکردند و به این مقام

^۱ شعرا/۲۳

^۲ این ادعای مبانی فکری ابن عربی در مبحث وحدت وجود و اعیان ثابتة مطابقت دارد.

^۳ الآیة معکوسة و أصلها «فاقض ما أنت قاض إنما تقضی هذه الحیاة الدنیا» (طه/۷۵)

او اقرار نموده و گفتند: پس حکم کن به آنچه حکم کننده هستی، جز این نیست که تو در این دنیا حکم می کنی و دولت از آن توست. پس درستی گفتار فرعون روشن شد که گفت: من پروردگار برتر شما هستم. گرچه او عین حق بود اما در ظاهر فرعون بود.

ابن عربی فرعون را اهل ایمان و نجات می داند و در فصوص الحکم می گوید:

«فقبضه طاهراً مطهراً لیس فیہ شیء من الخبث لانه قبضه عند ایمانه»

: «خداوند جان او (فرعون) را گرفت در حالی که چیز از پلیدی در او نبود چرا که به هنگام ایمان وی، جانش را گرفت.»

ابن عربی در کتاب فصوص الحکم در فصّ موسویه، فرعون را اهل نجات معرفی کرده است. زمانی که موسی (ع) با یارانش از دریا گذشتند و فرعون و یارانش وارد دریا شدند و به اذن خداوند دریا دوباره به هم آمد و فرعون در حال جان دادن بود فرعون به موسی خطاب کرد: «ایمان آوردم به همان خدایی که بنی اسرائیل ایمان آورده است»^۱ اما خداوند در جوابش فرمود: «آلان و قد عصیت قبل و کنت من المفسدین»^۲ «حالا که داری غرق می شوی! در حالی که تو از قبل انسان فاسدی بودی.»

اما ابن عربی تفسیر جالبی دارد که کاملاً با نصوص قرآن منافات دارد. وی می گوید:

«فآمن الذی آمنت به بنو اسرائیل علی التیقن بالنجاة، فکان کما تیقن، لکن علی غیر الصورة التي أراد، فنجاه الله من عذاب الآخرة فی نفسه و نجی بدنه...»

«پس فرعون ایمان آورد بدانکه بنی اسرائیل به آن ایمان آوردند بر یقین به نجات، پس نجات برای او حاصل شد لکن به غیر

صورتی که اراده کرد (چه او نجات در حیات دنیا را اراده کرد) و خداوند او را از عذاب آخرت نجات داد»

سپس می گوید: «... و الأمر فیہ الی الله، لما استقر فی نفوس عامة الخلق من شقائه، و ما لهم نصّ فی ذلک یستندون الیه.»

«امر درباره فرعون موکول به خداوند است چه اینکه در نفوس عامه خلق مستقر است که فرعون در آخر شقی مرد و حال اینکه

آنان را در شقاء او نصّی (دلیلی) نیست که بدان استناد جویند.»

^۱ یونس/ ۹۰

^۲ یونس/ ۹۱

تعجب اینجاست که این عالم بزرگ می گوید: هیچ دلیلی بر اینکه فرعون عاقبت به شر شد نیست.

در جواب باید گفت: دلایل متعددی در قرآن درباره عدم نجات فرعون و دوزخی شدن وی است. از جمله:

در سوره مبارکه نازعات خداوند می فرماید: «فَقَالَ أَنَا رَبُّكُمُ الْأَعْلَى فَأَخَذَهُ اللَّهُ نَكَالَ الْآخِرَةِ وَالْأُولَى»^۱ «فرعون ندای خدایی سر

داد و خداوند او را در آخرت و دنیا مورد عقوبت قرار داد».

و در مورد عدم پذیرش توبه انسان هنگام مرگ می فرماید: «وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ حَتَّىٰ إِذَا حَضَرَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ

قَالَ إِنِّي تُبْتُ الْآنَ وَلَا الَّذِينَ يَمُوتُونَ وَهُمْ كُفَّارٌ أُولَٰئِكَ أَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا»^۲

«برای کسانی که کارهای بد را انجام می دهند، و هنگامی که مرگ یکی از آنها فرا می رسد می گوید: «الان توبه کردم!» توبه نیست

و نه برای کسانی که در حال کفر از دنیا می روند اینها کسانی هستند که عذاب دردناکی برایشان فراهم کرده ایم».

و در آیه دیگر قرآن که نص بر جهنمی شدن فرعون است خداوند می فرماید:

«وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ بِآيَاتِنَا وَ سُلْطٰنٍ مُّبِينٍ * إِلَىٰ فِرْعَوْنَ وَ مَلَآئِهِ فَاتَّبَعُوا أَمْرَ فِرْعَوْنَ وَ مَا أَمْرُ فِرْعَوْنَ بِرَشِيدٍ * يَقْدُمُ قَوْمَهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ

فَأَوْرَدَهُمُ النَّارَ وَ بِئْسَ الْوَرْدُ الْمَوْرُودُ»^۳

« ما، موسی را با آیات خود و دلیل آشکاری فرستادیم... * بسوی فرعون و اطرافیانش اما آنها از فرمان فرعون پیروی کردند در

حالی که فرمان فرعون، مایه رشد و نجات نبود! * روز قیامت، او در پیشاپیش قومش خواهد بود و (به جای چشمه های زلال بهشت)

آنها را وارد آتش می کند! و چه بد آبخوری است (آتش)، که بر آن وارد می شوند!»

صاحب کتاب «ممد الهمم در شرح فصوص الحکم» با کمال تعجب بعد از آنکه سخن ابن عربی را در نجات فرعون می پذیرد، می

گوید:

^۱ نازعات/ ۲۴ و ۲۵

^۲ نساء/ ۱۸

^۳ هود/ ۹۶ الی ۹۸

«روایاتی که از فریقین در باب قبول توبه آمده است سند محکم رأی شیخ است و می دانیم که روایات مرتبه نازل آیات قرآنی

است»^۱

با وجود نصوص قرآنی در هلاکت فرعون و جهنمی شدن وی تابعان ابن عربی این گونه چشم بسته مطیع شیخ خود شده اند.

صاحب ممد الهمم می گوید روایاتی که شیعه و سنی نقل کرده اند قول ابن عربی را تأیید می کند و ایشان هیچ روایتی را در این زمینه

نقل نمی کند و صرفاً سخن ایشان یک ادعا است. اما منابع روایی معتبر خلاف سخن ایشان را ثابت می کند، برای مثال چند مورد را

ذکر می کنیم:

در تفسیر «نور الثقلین» مرحوم حویزی از امام صادق (ع) نقل می کند:

«إِنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَذَابًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ سَبْعَةَ نَفَرٍ أَوْلَهُمْ ابْنُ آدَمَ الَّذِي قَتَلَ أَخَاهُ، أَلِي قَوْلِهِ: وَفِرْعَوْنَ الَّذِي قَالَ أَنَا رَبُّكُمْ الْأَعْلَى»^۲.

«همانا سخت ترین عذاب در روز قیامت برای هفت نفر است. اولین آنها فرزند آدم (ع) که برادرش را به قتل رساند و همچنین

فرعون که می گفت: من پروردگار بزرگ شما هستم...».

همچنین در تفسیر مجمع البیان در ذیل آیه شریفه «فَأَخَذَهُ اللَّهُ نَكَالَ الْآخِرَةِ وَالْأُولَى» نقل نموده:

«بأن أغرقه في الدنيا و يعذبه في الآخرة»

امام رضا (ع) در حدیثی صحیح درباره علت قبول نشدن توبه فرعون می فرماید: «فی عیون الأخبار باسناده الی ابراهیم بن محمد

همدانی قال: قلت لأبي الحسن الرضا (ع): لأی علة غرق الله تعالى فرعون و قد آمن به و أقرّ بتوحيده؟ قال: لأنه آمن عند رؤية البأس و

الإيمان عند رؤية البأس غير مقبول. و ذلك حکم الله تعالى ذكره في السلف و الخلف، قال الله تعالى: «فلما رأوا بأسنا قالوا آمنا بالله

وحده و كفرنا بما كنا به مشركين فلم يك ينفعهم إيمانهم لما رأوا بأسنا» و قال عزّ و جلّ: «يوم يأتي بعض آيات ربك لا ينفع نفساً

^۱ ممد الهمم ص ۵۸۶

^۲ تفسیر نور الثقلین ج ۵ ص ۵۰۰

ایمانها لم تكن آمنت من قبل أو كسبت في إيمانها خيراً» و هكذا فرعون لما أدرکه الغرق قال: آمنت أنه لا إله إلاّ الذي آمنت به بنو إسرائيل و أنا من المسلمين. فقيل: آلاّن و قد عصيت قبل و كنت من المفسدين»^۱.

«ابراهیم بن محمد همدانی نقل می کند از امام رضا(ع) پرسیدم: چرا خداوند فرعون را در حالی که اقرار به توحید کرد غرق نمود؟ فرمود: زیرا فرعون زمانی به خدا ایمان آورد که مرگ را با چشمان خود مشاهده نمود و در این حالت توبه انسان مقبول نمی باشد. و این است حکم خداوند تعالی برای گذشتگان و آیندگان که در کلام خویش فرموده: «زمانیکه کافران عذاب ما را دیدند، گفتند به خدا ایمان آوردیم و کافر شدیم به آنچه شرک می ورزیدیم. اما ایمان آنها نفعی به حالشان ندارد زمانی که عذاب ما را می بینند» و همچنین سخن خداوند متعال: «زمانی که بعضی از وعده های الهی (در عذاب مجرمان) فرا رسد ایمان کسی سود نمی دهد مگر اینکه از قبل ایمان آورده و خیری کسب کرده باشد». و وضعیت فرعون هم این گونه بود که غرق شد».

در حدیث دیگر حضرت موسی بن جعفر(ع) می فرماید:

«... قد علم الله عزّ و جلّ إنّ فرعون لا يتذكر و لا يخشى إلاّ عند رؤية البأس. ألا تسمع الله عزّ و جلّ يقول: «حتّى إذا أدرکه الغرق قال آمنت أنه لا إله إلاّ الذي آمنت به بنو إسرائيل و أنا من المسلمين» فلم يقبل الله إيمانه و قال: «آلاّن و قد عصيت قبل و كنت من المفسدين»^۲

«خداوند عزّ و جلّ می دانست که فرعون هرگز متذکر نمی شود و نمی ترسد مگر هنگام دیدن مرگ. آیا نشنیده ای که خداوند متعال درباره وی می فرماید: «تا اینکه غرق شدن فرعون را فرا گرفت و گفت ایمان آوردم به خدای بنی اسرائیل و از تسلیم شدگانم» ولیکن خداوند ایمان او را نپذیرفت و فرمود: اکنون (که در حال جان دانی؟) در صورتی که تو از قبل مفسد و تبه کار بودی».

و احادیث متعدد دیگری که فقط برای نمونه چند مورد ذکر شد، هر چند با وجود نصوص قرآن در هلاکت و جهنمی شدن فرعون دیگر نیازی به آوردن این گونه احادیث نمی باشد.

^۱ تفسر نور الثقلین ج ۲ ص ۳۱۶

^۲ همان ص ۳۱۷

به راستی اگر فرعون کافر جنایت کار، که خون هزاران طفل بی گناه بنی اسرائیل را روی زمین ریخت و ادعای خدایی نمود و تا توان داشت با خدا نبرد کرد با توبه دم مرگ و از روی اجبار نجات یابد، آیا دیگر دوزخ یارانی خواهد داشت؟!.

جناب دکتر محسن جهان گیری در نقد این سخن ابن عربی می نویسد:

«این انتقاد هم وارد است، زیرا با این که او گاهی از معصیت فرعون و خلودش در آتش جهنم سخن گفته، مثلاً در فتوحات مکیه آنجا که درباره جماعت مجرّمینی سخن می گوید که مخاطب آیه مبارکه: «و امتازوا الیوم ایّها المجرّمون»^۱ هستند، طایفه نخست این جماعت را فرعون و امثال وی قلمداد و تصریح می کند که آنها در آتشند و از آن بیرون نمی آیند، ولی با وجود این، بر خلاف عقیده کافه مسلمانان، اکثر عبارات ابن عربی صراحت در صحّت ایمان فرعون و نجاتش از عذاب آخرت دارد. از جمله در کتاب فصوصش که محکم ترین اثر اوست تصریح کرده است: «فقبضه طاهراً مطهراً لیس فی شیء من الخبث لانه قبضه عند ایمانه قبل ان یکنسب شیئاً من الآثام. و الإسلام یجِبُّ ما قبله». حاصل اینکه چون فرعون، پیش از ظهور آثار دار آخرت از ثواب و عذاب و نعیم و جحیم، ایمان آورد خداوند ایمانش را پذیرفت و از خبث اعتقادی یعنی شرک و ادعای ربوبیت پاکش گردانید و پیش از آنکه مرتکب گناهی شود او را طاهر و مطهر از دنیا برد و او از عذاب آخرت نجات یافت. در فتوحات مکیه نیز در مواردی از صحت ایمان فرعون و اجابت انابت وی سخن می گوید، از جمله در باب صد و شصت و هفتم...»^۲.

آنچه سبب شده ابن عربی این گونه بر خلاف نص شریف قرآن، فرعون را اهل نجات بداند همان عقیده وحدت وجود و موجود وی است، زیرا در این عقیده تمام اشیاء، از جمله فرعون مظهر ذات الهی می باشند. از این روست که او فرعون را «عین الحق» یعنی خود خدا معرفی می کند.

^۱ یس/۳۶

^۲ محی الدین ابن عربی چهره برجسته عرفان اسلامی ص ۵۷۰ و ۵۷۱

همچنین طبق دیدگاه عرفانی ابن عربی، فرعون مظهر اسم «یا مضلّ» خداوند متعال است، همان گونه که رسول خدا را مظهر اسم «یا هادی» می داند، پس بنابر این دیدگاه نه تنها وجود فرعون یک وجود بد و منفی نمی باشد بلکه وی به عالم معنا می دهد زیرا مظهر اسم «یا مضل» خداوند است.

همان گونه که مطرح شد این عقاید کاملاً با تعالیم اسلام مغایر است.

۲۳- نوح نبی علیه السلام از دیدگاه ابن عربی

همان گونه که در مباحث پیشین مطرح شد یکی از فروعات عقیده به وحدت وجود و موجود ابن عربی، عقیده به تشبیه و تنزیه خداوند متعال است. ابن عربی و تابعان وی عقیده دارند موحد کسی است که نه به تشبیه صرف عقیده داشته باشد و نه به تنزیه صرف، بلکه چیزی ما بین این دو. به این معنی که هم خداوند منزّه از اشیاء است و هم نیست. و یا هم شبیه اشیاء است و هم نیست. بنابراین دیدگاه، کسی که به طور مطلق بگوید اشیاء هیچ شباهتی با خدا ندارند در اشتباه است، و اگر بگوید خداوند همان اشیاء است هم در اشتباه است. پس بت هم منزّه از خداست، از این جهت که مقید است و مسبوق به نیستی است، پس نمی تواند بت خدا باشد و هم خداست، از این جهت که ذات الهی در مرحله تنزل به صورت این بت جلوه گر شده است.

از این رو ابن عربی نوح علیه السلام را اهل تفرقه و دعوتش را ناقص معرفی می کند. زیرا نوح(ع) به خاطر عدم بینش قوی، فقط از تنزیه سخن می گفت و از این جهت قوم او که به مسأله تشبیه (یعنی می گفتند که بت خداست) قائل بودند، تبلیغ وی را نپذیرفتند و با او به مخالفت برخاستند. ابن عربی ادعا دارد اگر نوح در شیوه تبلیغ خود هم از تنزیه و هم از تشبیه سخن می گفت، حتماً قوم او دعوتش را می پذیرفتند.

استاد دکتر محسن جهانگیری در این باره می گوید:

«ابن عربی نوح را رسول و پیامبری می شناسد که مقامش مقام فرقان(اختلاف و تفرقه) و دعوتش ناقص بوده است، زیرا به نظر وی او منزّه محض و اهل فرقان و تفرقه بوده و قومش را به تنزیه محض یعنی خدایی دعوت کرده که متنزه از جمیع شوائب اجسام و متعالی از تمام مراتب اکوان است. و میان او و مخلوقاتش به نحوی از انحاء و وجهی از وجوه مشابهتی و مناسبتی موجود نیست، و از تشبیه یعنی تناسب او با خلقش به هیچ وجه سخنی به میان نیاورده است. لذا قوم او که مشبه محض بودند، یعنی که آنها هم به گونه ای دیگر به فرقان و تفرقه گرایش داشتند، سخنش را نفهمیدند و دعوتش را نپذیرفتند که میان معتقد خود و دعوت وی مناسبتی

نیافتند. و اما اگر او مانند نبی ما محمد(ص) اهل قرآن بود،^۱ یعنی که میان تنزیه و تشبیه جمع می کرد، دعوتش کامل می شد و در نتیجه قوم دعوتش را می پذیرفتند.^۲

ابن عربی در این خصوص اصرار ورزیده و در آثارش، به ویژه کتاب فصوص الحکم، به تفصیل آن پرداخته، از جمله این عبارت را آورده است: «لو أن نوحاً - علیه السلام - جمع لقومه بین الدعوتین لأجابوه: فدعاهم چهاراً ثمّ دعاهم اسراراً...» ما با استفاده از شروح شارحان معتبر او به شرح و بیان عبارت مزبور می پردازیم:

اگر نوح - علیه السلام - بین دعوت تنزیه و تشبیه جمع می کرد، همان طور که محمد - صلی الله علیه و آله و سلم - جمع می کرد، دعوتش را اجابت می کردند، اما او قومش را فقط به تنزیه دعوت کرد و قوم که فقط به تشبیه معتقد بودند، که بت می پرستیدند و بتان خود را متصف به صفات کمال می پنداشتند، به عبادتشان می پرداختند، و وسیله تقرب به خدا و شفیع خود پیش او می دانستند، لذا چون میان دعوت او که تنزیه محض بود و عقیده خویش که تشبیه محض بود، وجه مناسبتی نیافتند دعوتش را نپذیرفتند. ولی اگر او قومش را همان طور که به تنزیه دعوت می کرد، به تشبیه هم دعوت می نمود، (یعنی می گفت بت هم خداست: زیرا ذات الهی تنزل یافته و به صورت آن جلوه گر شده، و هم خدا نیست: زیرا خداوند مطلق است اما بت مقید است) قوم دعوتش را هم در مورد تنزیه می پذیرفتند و هم در مورد تشبیه که مناسبتی میان دعوت او و معتقد خویش در می یافتند. اما او این کار را نکرد، بلکه آنان را در ظاهر به عبادت ظاهر مطلق، و در باطن به عبادت باطن مطلق دعوت نمود، لذا قوم که در محبت مظاهر جزئی راسخ و در عبادت معبودات حسی ثابت بودند و توجه به کثرت و غفلت از وحدت بر آنها غالب و بالاخره احکام بر تعینات مُظلم بر آنها مستولی بود، سخنانش را درک نکردند، به مخالفتش پرداختند و از اجابت دعوتش سر باز زدند و نوح چون چنین دید فرمود: از پروردگارتان

^۱ چنان که ملاحظه می شود ابن عربی با زیرکی واژه قرآن را در مقابل فرقان (یعنی تفرقه و اختلاف) آورده است.

^۲ البته این ادعای غلط و بی منطق ابن عربی است و إلاً همه پیامبران هدفی واحد دارند.

بخواهید تا به نور خودش این پرده های تاریک، یعنی وجود، ذات و صفات خودتان و نیز گناهانتان را ببوشاند، که او غفار یعنی پوشاننده و ستار است.^۱

اما با این وجود باز هم باطنشان از وی بیزار و گریزان گشت که استعداد قبول دعوتش را نداشتند. نوح این نفور و گریز را از آنان مشاهده کرد، در مقام شکایت و یا حکایت به پروردگارش عرض کرد: با اینکه من قوم را در ظاهر و باطن و آشکار و نهان به سوی تو خواندم ولی آنان همچنان از قبول وحدت و شهود حق مطلق که به صورت کثرت ظاهر شده است، امتناع ورزیدند، و دعوت من جز مزید نفرت حاصلی به بار نیاورد. و زمانی که دانستند اجابت دعوت نوح برایشان واجب است، گوش هایشان را بستند و خود را به کری زدند و لذا نوح آنان را مذمت فرمود. ولی راسخان در علم و اصحاب کشف و شهود به خوبی می دانند، آنچه را که او به زبان سرزنش درباره قومش فرمود تنها از حیث ظاهر شریعت مزمت و سرزنش بود، اما در حقیقت مدح و ستایش بود، زیرا نوح خود به خوبی آگاه بود که آنان به این جهت دعوتش را نپذیرفتند که او به فرق بین حق و خلق و تشبیه و تنزیه دعوت می کرد و این فرقان و ناقص بود، در صورتی که کمال تام و تمام و امر الهی قرآن،^۲ یعنی جمع میان حق و خلق و تشبیه است. البته مقام قرآن مقام نوح نبود مگر نه آوردن قرآن که جامع میان تشبیه و تنزیه است بر وی واجب بود. آنان که مانند نبی ما محمد(ص) در مقام قرآن، یعنی در مقام جمع بین تنزیه و تشبیه، حق و خلق و وحدت و کثرت استوارند، نه به قول منزّهان محض، مانند نوح گوش می دهند و نه به گفتار مشبّهان محض مانند قوم نوح. با اینکه قرآن متضمن فرقان است که آن مقام جمع است، فرقان متضمن قرآن نیست که آن مقام فرق است. و چون مقام قرآنی که جامع مقام تنزیه و تشبیه، حق و خلق، وحدت و کثرت و در نتیجه مقام اکمل و اتم است، لذا آن مقام مختصّ نبی ما محمد(ص) شد که او خاتم و مظهر اسم اعظم است که جامع جمیع اسماست. پس مقام جمع از آن او و به تبعیت او از آن امتش می باشد که در قرآن مجید بهترین امت معرفی شده است، و او به حکم مقام قرآنی و جمعی در آیه مبارکه «لیس کمثله

^۱ ابن عربی کلمه «غفار» را از معنای متداول یعنی آمرزنده به معنای ستار یعنی پوشاننده برگردانیده است.

^۲ ابن عربی با زبردستی خاص خود باز به تأویل الفاظ پرداخته و کلمات قرآن و فرقان را که به معنای کتاب منزل بر پیامبر ما محمد(ص) است، به ترتیب به معنای جمع و فرق به کار برد، یعنی جمع میان تشبیه و تنزیه و فرق میان آنها. بنابر این، به عقیده وی اگر کسی مانند نبی ما محمد(ص) میان آنها جمع کند، یعنی به تنزیه و تشبیه هر دو دعوت کند او قرآنی باشد، ولی اگر میان آنها فرق بگذارد، یعنی به یکی از آنها دعوت نماید، همان طور که نوح به تشبیه محض دعوت کرد، او فرقانی باشد.

شیء»،^۱ میان مقام تنزیه و تشبیه جمع کرده و فرق در جمع و جمع در فرق را اثبات فرموده و در معنی این نکته را اظهار داشته است که: واحد کثیر است بالإعتبار و کثیر واحد است بالحقیقه. و اگر نوح هم چنین آیه ای می آورد و به این وسیله بین تنزیه و تشبیه جمع می نمود، قوم سخنش را گوش می دادند و دعوتش را می پذیرفتند. ولی چنان که گفته شد، نوح به تنزیه محض دعوت کرد و قوم که اهل تشبیه محض بودند از دعوتش گریختند، همان طور که ضد از ضر می گریزد.^۲

چنان که مشاهده شد، ابن عربی با مهارت خاصی که مخصوص خود اوست ولو با تأویل بعیدی از آیات قرآن کوشید تا عقیده خود را - که دعوت نوح ناقص بود و عذر قومش موجه - به ثبوت برساند. البته این تلاش و کوشش برای یک صوفی وحدت وجودی، مانند ابن عربی، لازم است که با قول به وحدت وجودش سازگاری نماید، بلکه از لوازم و نتایج منطقی آن به شمار می آید، اگر چه با ظاهر شریعت و یا با شریعت آن طور که غیر ابن عربی و پیروانش از اهل اسلام فهمیده اند، مخالف و ناسازگار باشد. لذا، عده ای از عالمان دین و حامیان شریعت به این جهت به مخالفتش برخاسته انتقادش کرده و حتی به تکفیرش پرداخته اند، معتقد شده اند ابن عربی با این عقیده اش نوح را تکفیر کرده است.^۳

همان گونه که خوانندگان محترم ملاحظه نمودند، ابن عربی با توجه به عقیده وحدت وجودش معنایی را از آیات قرآن ارائه می دهد که کاملاً با ظاهر بلکه با نص قرآن مغایرت دارد. در این معنی دعوت نوح ناقص و وی اهل اختلاف است. این در حالی است که خداوند متعال به خاطر زحمت های طاقت فرسای حضرت نوح(ع) در قرآن از او به بزرگی یاد کرده و بر وی سلام می فرستد:

«وَلَقَدْ نَادَيْنَا نُوْحًا فَلَنِعْمَ الْمُجِيبُوْنَ * وَنَجَّيْنَاهُ وَآهْلَهُ مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ * وَجَعَلْنَا ذُرِّيَّتَهُ هُمُ الْبَاقِيْنَ * وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِيْنَ * سَلَامًا عَلٰى نُوْحٍ فِي الْعَالَمِيْنَ * اِنَّا كَذٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِيْنَ * اِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِيْنَ * ثُمَّ اَغْرَقْنَا الْآخِرِيْنَ»^۴

^۱ آیه فوق نص در این معناست که خداوند کاملاً منزّه از پدیده های خود است. اما ابن عربی در تأویل آیه فوق معنا را به گونه ای مطرح می کند که عقاید خویش را در جمع تنزیه و تشبیه ثابت کند.

^۲ برگرفته از شرح فصوص جندی ص ۲۸۷ تا ۲۹۴، شرح فصوص کاشانی ص ۴۲ تا ۵۱، شرح فصوص قیصری ص ۱۳۶ تا ۱۳۸، شرح فصوص خوارزمی ص ۱۷۶ تا ۱۸۱.

^۳ محی الدین ابن عربی چهره برجسته عرفان اسلامی ص ۲۹۰ تا ۲۹۳

^۴ صافات/ ۷۵ تا ۸۲

«و نوح، ما را خواند (و ما دعای او را اجابت کردیم) و چه خوب اجابت کننده‌ای هستیم!»* و او و خاندانش را از اندوه بزرگ رهایی بخشیدیم،* و فرزندانش را همان بازماندگان (روی زمین) قرار دادیم،* و نام نیک او را در میان امت‌های بعد باقی نهادیم.*
سلام بر نوح در میان جهانیان باد!* ما این گونه نیکوکاران را پاداش می‌دهیم!* چرا که او از بندگان باایمان ما بود!* سپس دیگران [دشمنان او] را غرق کردیم!»

آری! ابن عربی برای توجیه عقاید خود تا آنجا پیش می‌رود که پیامبران بزرگ الهی را متهم به نقص معرفت یا اهل اختلاف و تفرقه معرفی می‌کند.^۱

ابن عربی برای توجیه عقاید خویش می‌گوید که پیامبر بزرگوار اسلام(ص) اهل قرآن یعنی اتحاد و جمع بوده، زیرا هم دعوت به تنزیه می‌کرده و هم دعوت به تشبیه. اما با توجه به تعالیم قرآن کریم و سخنان نورانی پیامبر بزرگوار اسلام(ص) و خاندان طهارت (علیهم السلام) به این باور قطعی می‌رسیم که تعالیم این بزرگواران بر این مبنا بوده که خداوند متعال مطلقاً مباین و مغایر با مخلوقات خویش است. در کلمات نورانی آن بزرگواران مرتب و فراوان این جمله «هو البائن من خلقه»: «او مباین با مخلوقات خویش است» مشاهده می‌شود. بنابر این سخن ابن عربی هرگز صحیح نمی‌باشد. در ثانی طبق آموزه های قرآن کریم تمام پیامبران الهی از آدم(ع) تا خاتم(ع) همه اصول واحدی را تبلیغ می‌کردند، یعنی همه دعوت به خدای یگانه ای که هیچ سنخیتی با مخلوقات خویش ندارد دعوت می‌نمودند. قرآن می‌فرماید: «إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ» یعنی تمام پیامبران که دین آنها یکتا پرستی بوده همگی به خدای واحد دعوت می‌نمودند. بنابر این سخن ابن عربی که برخی از پیامبران را به نقص معرفت و اهل تفرقه معرفی می‌کند مغایرت کامل با نص قرآن کریم دارد.

سئوالی اینجا مطرح می‌شود: با اینکه قرآن درباره قوم نوح به صراحت می‌فرماید:

«مِمَّا خَطَبُوا تَنَزَّلَتْ آيَاتُ الْكَرِيمِ فَآذَنُوا فَادْخُلُوا نَارًا فَلَمْ يَجِدُوا لَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْصَارًا»^۱

^۱ همان گونه که گذشت وی در فصّ هارونیه از کتاب فصوص الحکم هارون نبی(ع) را به نقص معرفت متهم می‌کند، چراکه قلب وی مانند قلب موسی اتساع نداشت تا بداند بت پرستان هم در واقع خدا را می‌پرستند.

«(آری، سرانجام) همگی بخاطر گناهانشان غرق شدند و در آتش دوزخ وارد گشتند، و جز خدا یاورانی برای خود نیافتند!»

بر چه اساس ابن عربی قوم نوح را تبرئه می نماید، در حالی که آیه فوق صراحت در این معنا دارد که آنان به خاطر کفر و طغیانشان به هلاکت رسیدند؟

جواب:

ابن عربی برای توجیه عقاید خویش از آیه فوق معنایی را ارائه می دهد که صد در صد با نص قرآن کریم منافات دارد، وی واژه «خطیئات» که از خطا گرفته شده را از واژه «خطوه» یعنی قدم می گیرد و سپس چنین تفسیر می کند: قوم نوح به خاطر قدم های خالصانه شان در مسیر عبودیت و خدا پرستی^۱ در دریای علم که همان حیرت و بیخودی و عرفان باشد غرق شدند. سپس در تفسیر ورود قوم نوح در آتش می گوید: منظور از ورود قوم نوح در آتش، چشمه زلال علم اصحاب پیامبر(ص) است!

متن سخن وی از کتاب فصوص الحکم فصّ نوحیه چنین است:

«مِمَّا خَطِيئَاتِهِمْ» فِی التّی خَطَّتْ بِهِمْ فَغَرِقُوا فِی بَحَارِ الْعِلْمِ بِاللّٰهِ، وَ هُوَ الْحَيْرَةُ، «فَادْخُلُوا نَارًا» فِی عَيْنِ الْمَاءِ فِی الْمَحْمُودِيْنَ.

با این تأویل، قوم نوح که طبق نص قرآن جزو منحرف ترین اقوام تاریخ بشریت معرفی شده اند، تبدیل به عابد ترین و عارف ترین و موحدترین اقوام تاریخ بشر می شوند.

^۱ نوح/۲۵

^۲ در دیدگاه وحدت وجودی ابن عربی بت پرستی همان خدا پرستی است

۲۴- نسبت دادن عدم آگاهی به ابراهیم(علیه السلام)

ابن عربی رؤیای ابراهیم(ع) که در خواب دید فرزندش را ذبح می کند خطا می داند و همچنین بر خلاف نصوص اسلامی که اسماعیل را ذبیح نام برده اند وی اسحاق را (طبق کتاب تورات سفر تکوین، باب ۲۲ آیه ۲) ذبیح معرفی می نماید.

دکتر محسن جهانگیری در این باره می نویسد:

انتقاد شدید که ابن عربی گفته است: «ابراهیم(ع) خطا کرد در خواب خود و خواست اسحاق(ع) را ذبح نماید» بلی به نظر ابن عربی، بر خلاف مشهور [بلکه اجماع مسلمین] گوسفند در خواب ابراهیم(ع) به صورت اسحاق ظاهر شده، به این مناسبت که هر دو منقاد او امر الهی هستند. یعنی درست است که ابراهیم(ع) در خواب دید پسرش اسحاق را ذبح می کند، ولی در واقع مقصود همان گوسفند بود. چون خواب، حضرت خیال و مثال مقید است و آنچه در این حضرت مشاهده می شود احتیاج به تعبیر دارد، تا مراد از صورت مرئیّه معلوم آید. زیرا آن گاهی مطابق واقع باشد و گاهی نباشد. اما ابراهیم(ع) عنایت فرمود و به تعبیر آن نپرداخت. زیرا چنین انگاشت که امر را در عالم مثال مطلق مشاهده کرده است که احتیاج به تعبیر ندارد، چون هر چه در این مشهد مشاهده شود همواره مطابق واقع باشد و نیازمند تعبیر نباشد. در فصوص الحکم آورده است: «اعلم أیدنا الله و إیاک أن إِبْرَاهِیمَ الخلیل علیه السلام قال لابنه: «إِنِّی أری فی المنامِ أَنِّی أَذْبَحُکَ» و المنام حُضْرَةُ الخیال فلم یعبرها. و کان کبش ظهر فی صورة ابنِ إِبْرَاهِیمَ فی المنام فصدَّقَ إِبْرَاهِیمَ الرؤیا...^۱ و هو لا یشعر». ملا حظه شد که ابن عربی نوعی عدم عنایت و نا آگاهی به ابراهیم(ع) نسبت داد.^۲

مرحوم آشتیانی که از شارحین آثار ابن عربی است می نویسد:

^۱ یعنی ابراهیم آنچه را که در رؤیای خود دید صادق شمرد. ابن عربی می گوید: خدا خطاب به ابراهیم فرمود: «أَنْ یَا اِبْرَاهِیمَ قَدْ صَدَّقْتَ الرُّؤْیَا» و آنچه را که در خواب دیدی صادق شمردی، و فرمود: صدقت فی الرؤیا آنه ابنک (صادق بودی در رؤیا و آنچه دیدی ذبح می کردی عین فرزند تو بود) زیرا ابراهیم ظاهر رؤیای خود را گرفت و آن را تعبیر نکرد، در حالی که رؤیا احتیاج به تعبیر دارد. فصوص الحکم فصّ اسحاقی ص ۸۵

^۲ شرح فصوص جندی ص ۳۶۵، شرح فصوص کاشانی ص ۸۴، شرح فصوص قیصری ص ۱۹۰، فتوحات مکیه ج ۴ ص ۲۴۱

^۳ محی الدین ابن عربی، چهره برجسته عرفان اسلامی ص ۵۶۹ و ۵۷۰

«یک عیب اساسی در کار اتباع ابن عربی آن است که چشم بسته آنچه مرشد آنها نوشته است قبول کرده اند. از جمله آنچه در «فصّ اسحاقی» (از کتاب فصوص الحکم) شیخ بر خلاف ظواهر کتاب و سنت، بلکه نص صریح اسحاق را ذبیح دانسته است. اتباع او عذر آورده اند که: الشیخ معذور فیما ذهب الیه لآنه مأمور. حال آنکه به حکم قواعد شرعی و عقلی باید شیخ را مورد مؤاخذه قرار می دادند. وجه صحیح آن است که هیچ دلیل شرعی و عقلی بر عصمت شیخ از اشتباه وجود ندارد»^۱.

---

^۱ مقدمه شرح فصوص الحکم، ص ۶

۲۵- نجات تمام ملل از عذاب جهنم

از جمله اعتراضاتی که بر وی شده است، این است که وی همه گناه کاران حتی ملحدان و کافران را بالأخره ناجی و رستگار دانسته و به انقطاع عذاب به معنی درد و رنج حتی از کفار قائل شده و گفته است که کفار هم اگر چه در آتش دوزخ مغلندند و هرگز از آن بیرون نمی آیند، ولی پس از مدتی آنان به آتش جهنم عادت می کنند و در نتیجه دوران عذاب پایان می پذیرد و زمان نعمت و سعادت فرا می رسد و عذاب، گوارا می گردد و در این حالت عذاب را به واسطه عذوبت طعمش «عذاب» می نامند که عذاب در اصل به معنی شیرینی گرفته شده است.

وی در کتاب فصوص الحکم می نویسد:

«و أما اهل النار فما لهم الى النعيم، و لكن في النار إذ لا بدّ لصورة النار بعد انتهاء مدّة العقاب أن تكون برداً و سلاماً علی من فيها و هذا نعيمهم»^۱.

:«اما اهل نار مآلشان (عاقبتشان) به نعيم است لکن در نار، زیرا صورت نار بعد از انتهای مدت عقاب ناچار است بر هر کس که در آن است برد و سلام شود و این نعيمشان است».

وی در فتوحات مکيه می نویسد:

«فهم يتلذذون بما هم فيه من نار و زمهرير و ما فيها من لدغ الحيات و العقارب كما يلتذّ أهل الجنّة بالظلال و النور و ولثم الحسان من الحور».

:«جهنمیان در جهنم از آتش و زمهریر و نیش مارها و عقرب ها لذّت می برند همان گونه که اهل بهشت از سایه ها و نور و همسران بهشتی لذت می برند!».

دکتر محسن جهانگیری در نقد این عقیده ابن عربی می نویسد:

---

^۱ ممد الهمم در شرح فصوص الحکم ص ۴۳۰

«مخالفان ابن عربی) باز بر وی اعتراض داشتند که وی همه عاصیان و گناه کاران حتی ملحدان و کافران را بالأخره ناجی و رستگار دانسته و به انقطاع عذاب به معنای درد حتی از کفار قائل شده و گفته است که کفار هم اگر چه در آتش دوزخ مغلندند و هرگز از آن بیرون نمی آیند، ولی پس از مدتی آنان را به آتش عادتی و الفتی پیدا می شود و در نتیجه دوران عذاب به معنای درد و شکنجه پایان می پذیرد و زمان نعمت و سعادت فرا می رسد و عذاب گوارا می گردد و در این حالت عذاب را به واسطه عدویت طعمش عذاب می نامند که عذاب در اصل از عذب گرفته شده است....

این انتقاد (به ابن عربی) وارد است که او به انقطاع عذاب به معنای درد از جمیع عاصیان از جمله کفار قائل بوده و این قول مخالف اجماع اهل اسلام است که جمیع مسلمانان اعم از شیعیان و سنیان اتفاق کلمه دارند، همان طور که اهل بهشت در بهشت مغلند می باشند، کفار نیز برای همیشه در جهنم باقی می مانند و درد و شکنجه می بینند. اما ابن عربی، چنان که گفته شد، با اینکه در ظاهر با این اجماع مخالفتی نکرده، که او هم به ظاهر به خلود کفار در آتش دوزخ قائل شده و عذابشان را دائمی دانسته است، اما در واقع خرق اجماع کرده است، زیرا این عقیده هولناک و در عین حال غریب و نو ظهور را اظهار کرده است که کفار پس از مدتی که در آتش جهنم ماندند آنان را به آتش عادتی و الفتی پیدا می شود و در نتیجه آتش برایشان شیرین و گوارا می گردد و عذاب، عذب می شود، همان طور که برای ابراهیم برد و سلامت گردید که رحمت خداوند بر غضبش سابق است.

ملاحظه شد که او بسیار زیرکانه عذاب را از معنای اصطلاحی که درد و شکنجه است خارج کرد و برای آن معنای غیر اصطلاحی قائل شد و به این وسیله هم با ظاهر اقوال مسلمانان به خلود کفار در آتش و عذاب الهی آشکارا از خود مخالفتی نشان نداد و هم عقیده خود را که با مقصود اهل اسلام از خلود کفار در عذاب مخالف است، به گونه ای موافق با آنان نمایاند، به این صورت که قائل شد در دوزخ در خصوص همه عاصیان از جمله کافران، هم عذاب به معنای درد و شکنجه متحقق است و هم عذاب به معنای

عذاب و گوارا که گفت گناهکاران مدتی از آتش رنج می برند و درد و شکنجه می بینند، اما این درد و شکنجه دائمی نیست و پایان کار همه عاصیان در همان آتش جهنم نعمت و خوشی خواهد بود»^۱.

این عقیده مغایر با تعالیم انبیای الهی و اجماع سلمین است. خداوند متعال در قرآن کریم در آیات فراوانی به گروه هایی وعده عذاب دائمی داده و آنان را مشمول لعن خود در دنیا و آخرت ساخته است که برای نمونه به چند آیه اشاره می شود:

«إِنَّ الْمُجْرِمِينَ فِي عَذَابِ جَهَنَّمَ خَالِدُونَ (۷۴) لَا يُفْتَرُ عَنْهُمْ وَهُمْ فِيهِ مُبْلِسُونَ (۷۵) وَمَا ظَلَمْنَاهُمْ وَ لَآكِن كَانُوا هُمُ الظَّالِمِينَ (۷۶) وَ نَادُوا يَا مَالِكُ لِيَقْضِ عَلَيْنَا رَبُّكَ قَالَ إِنَّكُمْ مَكْثُونَ»^۲

«(ولی) مجرمان در عذاب دوزخ جاودانه می مانند. (۷۴) هرگز عذاب آنان تخفیف نمی یابد، و در آنجا از همه چیز مأیوسند. (۷۵) ما به آنها ستم نکردیم، آنان خود ستمکار بودند! (۷۶) آنها فریاد می کشند: «ای مالک دوزخ! (ای کاش) پروردگارت ما را بمیراند تا آسوده شویم!» می گوید: «شما در این جا ماندنی هستید!» (۷۷)»

«وَ مَنْ يَعِصِ اللَّهَ وَ رَسُوْلَهُ وَ يَتَعَدَّ حُدُوْدَهُ يُدْخِلْهُ نَارًا خَالِدًا فِيْهَا وَ لَهُ عَذَابٌ مُّهِينٌ»^۳

«و آن کس که نافرمانی خدا و پیامبرش را کند و از مرزهای او تجاوز نماید، او را در آتشی وارد می کند که جاودانه در آن خواهد ماند و برای او مجازات خوارکننده ای است.»

«إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِنَا سَوْفَ نُصَلِّيهِمْ نَارًا كُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْنَاهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَزِيزًا حَكِيمًا»^۴

«کسانی که به آیات ما کافر شدند، بزودی آنها را در آتشی وارد می کنیم که هر گاه پوستهای تنشان (در آن) بریان گردد (و بسوزد)، پوستهای دیگری به جای آن قرار می دهیم، تا کیفر (الهی) را بچشند. خداوند، توانا و حکیم است (و روی حساب، کیفر می دهد).»

^۱ محی الدین ابن عربی، چهره برجسته عرفان اسلامی از ص ۵۶۲ تا ص ۵۶۴

^۲ زخرف/ ۷۴ تا ۷۷

^۳ نساء/ ۱۴

^۴ نساء/ ۵۶

«كَيْفَ يَهْدِي اللَّهُ قَوْمًا كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ وَ شَهِدُوا أَنَّ الرَّسُولَ حَقٌّ وَ جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَ اللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ (۸۶) أُولَئِكَ جَزَاءُهُمْ أَنْ عَلَيهِمْ لَعْنَةُ اللَّهِ وَ الْمَلَكَةِ وَ النَّاسِ أَجْمَعِينَ (۸۷) خَالِدِينَ فِيهَا لَا يَخَفُّ عَنْهُمْ الْعَذَابُ وَ لَا هُمْ يُنظَرُونَ»^۱

«چگونه خداوند جمعیتی را هدایت می‌کند که بعد از ایمان و گواهی به حقایق رسول و آمدن نشانه‌های روشن برای آنها، کافر شدند؟! و خدا، جمعیت ستمکاران را هدایت نخواهد کرد! (۸۶) کیفر آنها، این است که لعن (و طرد) خداوند و فرشتگان و مردم همگی بر آنهاست. (۸۷) همواره در این لعن (و طرد و نفرین) می‌مانند مجازاتشان تخفیف نمی‌یابد و به آنها مهلت داده نمی‌شود.»

«وَ مَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا وَ غَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَ لَعْنَهُ وَ أَعَدَّ لَهُ عَذَابًا عَظِيمًا»^۲

«و هر کس، فرد باایمانی را از روی عمد به قتل برساند، مجازات او دوزخ است در حالی که جاودانه در آن می‌ماند و خداوند بر او غضب می‌کند و او را از رحمتش دور می‌سازد و عذاب عظیمی برای او آماده ساخته است»

بنابر این نصوص قرآن کریم، پندار ابن عربی با هیچ یک از آیات خلود و جاودانگی عذاب سازگار نیست. این گونه تفسیر درباره «خلود» دلیل بر این است که ابن عربی نه تنها بررسی دقیق روی آیات قرآن نداشته، حتی بررسی اجمالی هم ننموده است. بعلاوه باید توجه داشت که عادت کردن انسان به ناراحتی‌ها حد و مرزی دارد. پاره‌ای از ناراحتی‌ها جزئی است که انسان با گذشت زمان به آن عادت می‌کند، ولی ناراحتی‌های شدید همیشه شخص را رنج می‌دهد و محال است کسی چنان عادت کند که نه تنها احساس درد نکند، بلکه احساس لذت هم بکند!!

^۱ آل عمران/ ۸۶ تا ۸۸

^۲ نساء/ ۹۳

۲۶- ابن عربی و ختم ولایت

عبارات ابن عربی در موضوع ختم ولایت به شدت مضطرب و متضاد است. از پاره ای عباراتش چنین استفاده می شود که او خود مدعی ختم ولایت بوده است. مثلاً این بیت که می گوید:

أنا ختم الولاية دون شك
لورث الهاشمی مع المسيح^۱

و نیز از وی رؤیایی نقل شده که دلالت بر ولایت و خاتمیت وی دارد. و در گزارش این رؤیا آمده بود که: در سال ۵۹۹ در مکه خواب دیدم که کعبه از خشت طلا و خشت نقره بنا شده و پایان پذیرفته و در آن نقصی به چشم نمی خورد. من به آن و زیبایی آن خیره شده بودم که ناگهان دریافتم که در میان رکن یمانی و رکن شامی که به رکن شامی نزدیکتر بود، جای دو خشت یک خشت طلا و یک خشت نقره، از دیوار خالی است. در رده بالا یک خشت طلا کم بود و در رده پایین آن یک خشت نقره؛ در این حال، مشاهده کردم که نفس من، در جای آن دو خشت منطبع گشت و من عین آن دو خشت بودم. به این صورت دیوار کامل شد. در کعبه چیزی کم نماند، در می یافتم که عین آن دو خستم و آنها عین ذات من است و در آن شک نداشتم و چون بیدار شدم، خداوند متعال را سپاس گفتم و این رؤیا را پیش خود تأویل کردم که من در میان صنف خود، مانند رسول الله باشم در میان انبیاء و شاید این بشارتی باشد به ختم ولایت من. در این حال آن حدیث نبوی را به یاد آوردم که رسول خدا(ص) در آن، نبوت را به دیوار و انبیاء را به خشت هایی همانند کرده، که دیوار از آنها ساخته شده و خود را آخرین خشتی دانسته که دیوار نبوت به واسطه آن به نحو کامل پایان پذیرفته است که دیگر بعد از وی نه رسولی خواهد بود و نه نبیی.

رؤیای مذکور را در مکه برای کسی که علم تعبیر رؤیا می دانست، نقل کردم ولی از بیننده آن نام نبردم او هم رؤیای مرا آنچنان

تعبیر کرد که به خاطر من خطور کرده بود.^۲

^۱ فتوحات ج ۱ باب ۴۳ ص ۲۴۴

^۲ فتوحات ج ۱ باب ۶۵ ص ۳۱۸ و ۳۱۹

و نیز می گوید:

«من در عالم مکاشفه تمام انبیاء را از آدم تا محمد(ص) مشاهده کردم و خداوند تمام مؤمنین از گذشتگان و آیندگان تا روز قیامت و مراتب و اقدار آنها را به من نشان داد و همچنین مرا بر تمام آنچه به طور اجمال ایمان آورده بودم، از عوالم علوی آگاه ساخت و تمام اینها را در عالم مکاشفه مشاهده نمودم ولی این مکاشفه مرا مانع از ایمانم نشد و جمع نمودم بین ایمان و عیان را».

و سپس اضافه می کند که: «خداوند مرا به خاتمیت امری(ولایت) اختصاص داد که هرگز به خاطر من نمی گذشت»^۱.

و در کتاب فصوص و فتوحات نوشته که:

«ختم ولایت به من شد». و گفته که: جمیع پیامبران نزد من حاضر شدند و هیچ کدام از ایشان متکلم نشد، سوای هود که مردی است ضخیم الجثه و خوش صورت و خوش محاوره، به من گفت که می دانی پیغمبران چرا حاضر شده اند؟ به تهنیت ختم ولایت تو آمده اند و گفته که جمیع پیغمبران از مشکاة خاتم الأنبياء اقتباس علم می کنند و خاتم الأنبياء از مشکاة خاتم الأولياء اقتباس علم می نمایند و گفته که «كنت ولياً و آدم بين الماء و الطين»^۲.

بعضی عباراتش دلالت دارد او حضرت مهدی موعود(عج) را خاتم اولیاء می دانسته است چنانکه در فتوحات در باب معرفت وزرای مهدی ظاهر در آخر الزمان می نویسد:

«خداوند را خلیفه ای است موجود که ظاهر می گردد و ظهورش در زمانی اتفاق می افتد که دنیا پر از جور و ستم باشد و او دنیا را پر از عدل و قسط می فرماید و اگر از عمر دنیا نماند مگر یک روز خداوند آن روز را طولانی می گرداند تا آن خلیفه ولایت کند. او از عترت رسول الله(ص) و جدش حسن بن علی بن ابی طالب است».

او به دنبال این عبارت، پس از بیان شماتل و فضائل مهدی(ع) و اوصاف یاران و شرح آغاز و سرانجام کارش، می گوید:

ألا أن ختم الأولياء شهيد و عین امام العالمین فقید

^۱ جامی، نجات الانس ص ۲۴۹

^۲ فتوحات ج ۱ ص ۲۴۴

هو السيد المهدي من آل محمد

هو الصارم الهندي حين يبید

هو الشمس یجلو كل غم و ظلمة

هو الوابل الوسمیّ حين یجود^۱

وی در جایی مقام قطبیت و خاتمیت را برای خود ادعا کرده و راجع به مهدی گفته است:

«و الختم لیس بالمهدی المسمیّ المعروف بالمنتظر، فإنّ ذلك من سلالته و عترته و الختم لیس من سلالته الحسیّة و لکنه من سلالة

اعرافه و اخلاقه»^۲.

«ختم ولایت به وسیله مهدی که نامیده شده و معروف به منتظر است، نمی باشد زیرا او از نسل و عترت پیامبر است و ختم ولایت

از نسل حسی او نیست و لکن از نسل اخلاق و روش اوست، بلکه من قطب و خاتم اولیاء هستم».

از بعضی عبارات دیگر وی استفاده می شود که ختم ولایت را از آن مردی از عرب می داند که اکرم این قوم است چنانکه می

نویسد:

«و اما ختم الولاية المحمدية فهي لرجل من العرب من اكرمها اصلاً و يداً و هو في زماننا اليوم موجود عرفت به سنة خمس و

تسعين و خمسمائة و رأيت العلامة التي قد اخفاها الحق عن عيون عباده و كشفها لي بمدينة فاس حتى رأيت خاتم الولاية منه و هو

الخاتم النبوة المطلقة لا يعلمها كثير من الناس»^۳.

«و اما ختم ولایت محمدی آن برای مردی از عرب است که اصلاً و یداً اکرم این قوم است و امروز در زمان ما موجود است. من

او را در سال ۵۹۵ شناختم و نشانه او را که حق از دیدگان بندگان پنهان نموده، مشاهده کردم و نشانه خود را برای من در شهر

فاس آشکار ساخت تا اینکه ختم ولایت را در او دیدم، او خاتم نبوت مطلق است. بسیاری از مردم آن را نمی دانند».

باز در همان کتاب گفته است که: برای ولایت محمدی که مخصوص به این شرع است، ختم خاصی است که در رتبه پایین تر از

عیسی(ع) است که عیسی علاوه بر مقام ولایت مقام رسالت نیز دارد، این خاتم در زمان ما متولد شده من او را در مغرب دیدم و با

^۱ فتوحات ج ۳ باب ۳۶۶ ص ۳۲۷ و ۳۲۸

^۲ فتوحات مکيه ج ۲ ص ۱۷۳ و ۱۷۴

^۳ فتوحات ج ۲ ص ۴۹

وی اجتماع کردم، علامت ختمیت را نیز در وی مشاهده نمودم، هیچ ولّی بعد از وی نمی آید مگر اینکه راجع به او باشد. همان طور که پس از محمد(ص) هر پیامبری آمد به او راجع بود.^۱

ولی اکثر عبارات وی صراحت دارد که عیسی(ع) دارای مقام ولایت مطلق است از جمله در کتاب فتوحات می نویسد:

«چاره ای نیست از نزول عیسی(ع) و حکم او در میان ما به شریعت محمد، خداوند شریعت محمد را به او وحی می کند و او به تحلیل و تحریم چیزی حکم نمی کند، مگر آن طوری که محمد(ص) - اگر حاضر بود - حکم می کرد. با نزول او اجتهاد مجتهدین مرتفع می گردد، پس او به شرعی که در وقت رسالتش بوده حکم نمی کند، بلکه چنان که گفته شد، به شریعت محمد(ص) حکم می کند که احياناً اطلاع وی به آن به واسطه اطلاع به روح محمد(ص) است که از طریق کشف شرع وی را اخذ می نماید، پس عیسی(ع) از این وجه صاحب و تابع محمد(ص) و خاتم اولیاست و این از شرف نبی ماست که ختم اولیا در امت وی با نبی و رسول مکرمی چون عیسی(ع) است و او افضل این امت محمدی است و ترمذی حکیم^۲ در کتاب «ختم الأولیاء» بدین نکته تنبیه کرده و به فضیلت وی بر ابوبکر صدیق و غیر او شهادت داده است زیرا اگر چه او در این امت محمدی ولی است، ولی در نفس الأمر نبی و رسول است و لذا در روز قیامت وی را دو حشر است: حشری در زمره انبیا و رسل که با لوای نبوت و رسالت محشور می شود و اصحابش تابع اویند و او مانند سایر رسل متبوع است و حشری هم با ما و در میان جماعت اولیای این امت دارد که تحت لوای محمد محشور می گردد و تابع وی می باشد و او مقدم است بر جمیع اولیا از عهد آدم تا آخرین ولی، که در عالم وجود می یابد. پس خداوند برای وی میان نبوت و ولایت جمع فرموده است و در روز قیامت از رسل کسی نیست که رسولی تابع وی باشد مگر محمد(ص) که در این روز در جمع اتباع او عیسی و الیاس(ع) محشور می گردند.^۳

---

^۱ فتوحات ج ۳ ص ۵۱۴

^۲ ابو عبد الله محمد بن علی بن حسن معروف به حکیم ترمذی از اعلام قرن سوم هجری است.

^۳ فتوحات ج ۱ اب ۲۴ ص ۱۸۳ تا ۱۸۵

باز در همان کتاب آورده است که: وقتی که عیسی(ع) نازل شد، حکم نمی کند مگر با شریعت محمد(ص) و او خاتم اولیاست و از شرف محمد است که خداوند ولایت امتش و ولایت مطلقه را با نبی رسول مکرمی ختم فرموده است پس وی را در روز قیامت دو حشر است که با رسل به عنوان رسول محشور می شود و با ما به عنوان ولی و تابع محمد(ص).^۱

باز تصریح کرده است که ختم ولایت علی الإطلاق عیسی(ع) است.^۲

باز در جایی که درباره روح محمدی سخن می گوید: می نویسد: این روح محمدی را در عالم مظاهری است که مظهر اکملش در قطب زمان، در افراد در ختم ولایت محمدی و ختم ولایت عامه است که او عیسی(ع) است.^۳

چنانکه می بینیم، عبارات محی الدین درباره ختم ولایت مضطرب و پریشان، بلکه متضاد و متناقض است، گرچه بعضی از تابعان و شارحان آثارش کوشیده اند این تضاد و تناقض را برطرف نمایند، ولی کاری از پیش نبرده و سعیشان بی فایده مانده است زیرا تضاد موجود در عبارات ابن عربی شدیدتر از آن است که بتوان رفع نمود.

سید حیدر آملی – همان گونه که در مباحث قبل گذشت – از جمله موافقان و ممدوحان ابن عربی است که در مسأله ختم ولایت به شدت از وی انتقاد نموده است، در این باره کاظم محمدی از نویسندگان عرصه تصوف می نویسد:

«سید حیدر، خود از جمله صوفیان و عارفان است و به مشرب ابن عربی که وحدت وجودی است نیز اعتقاد دارد و شاید بتوان گفت که خود از جمله پیروان و دنباله روان اوست. شرحی هم بر کتاب فصوص الحکم ابن عربی نوشته و در خلال آثار خود او را با عناوین شیخ المکمل و شیخ الأعظم یاد کرده و از جمله مشایخ معتبر صوفیه اش دانسته اما مخالفت او با ابن عربی در نظریه او درباره مسأله ولایت است که عیسی(ع) را صاحب ولایت کلیه مطلقه و خود را صاحب ولایت مقیده خوانده است. با توجه به شیعه بودن سید حیدر و بنا بر روایاتی که او بر آن تکیه دارد، نه عیسی(ع) که امیر المؤمنین علی(ع) عهده دار مقام خاتمیت ولایت مطلقه است و غیر

^۱ همان باب ۱۴ ص ۱۵۰

^۲ همان ج ۲ باب ۷۳ ص ۴۹

^۳ همان ج ۱ باب ۱۴ ص ۱۵۱

از این نیز در برخی از آثار خود در همین باره از ابن عربی خرده گرفته که چرا جانب تسنن را رعایت کرده و نام ابوبکر و عمر را در بحث ولایت به کار برده است»^۱.

از جمله طرفداران و شارحان آثار ابن عربی مرحوم سید جلال الدین آشتیانی است. وی که از بسیاری از عقاید ابن عربی در مباحث معرفتی دفاع می کند اما در بحث خاتم ولایت ابن عربی از وی انتقاد می کند و می نویسد:

«بنابر تحقیق و اصول و قواعد اسلامی، خاتم ولایت مطلقه محمدیه، علی(ع) است. [اما] محی الدین در فتوحات مکیه در این باب مختلف بلکه متناقض سخن گفته است.... محی الدین، حضرت عیسی را خاتم ولایت مطلقه، و در پاره ای از کلمات خود افضل از ائمه اثنا عشر(علیهم السلام) می داند»^۲.

همان گونه که در صفات پیشین مطرح شد جناب استاد آشتیانی ابن عربی را از علمای متعصب اهل سنت می داند، در این بحث هم می نویسد:

«علمای سنت از جمله برخی عارفان آنان سعی داشته اند در مقابل اهل بیت عصمت و طهارت یکی را بتراشند، آن شخص حسن بصری باشد یا یکی دیگر از ذوی الأذنان. وجود ولی مطلق بعد از پیغمبر اسلام از مسلمات است. در مسلک عرفان این همه رطب و یابس بافتن راجع به عیسی(ع) برای آن است که خلافت مطلقه را از ائمه بگیرند، وگرنه عیسی دوران نبوتش تمام شد و رفت به عالم دیگر، والسلام»^۳.

استاد سید جلال آشتیانی که از مدافعان سر سخت عرفان ابن عربی است در انتقاد از وی لحن خود را شدیدتر می کند و ابن عربی را به بیهوده گویی و عدم علم و آگاهی از تاریخ متهم می سازد و می نویسد:

«محی الدین در پاره ای از کلمات فتوحات و فصوص، خود را خاتم ولایت مقیده محمدیه می داند، گمانم اشتباه کرده است. کسی که خاتم ولایت مقیده باشد، و به حسب باطن وجود، تابع ختم ولایت مطلقه و مأخذ علم او مأخذ علم اولیاء محمدیین باشد، باید به

^۱ ابن عربی بزرگ عالم عرفان نظری ص ۱۳۲

^۲ شرح مقدمه قیصری ص ۹۱۲

^۳ همان ص ۱۹۷

مقام عصمت نائل گردد و سهو و اشتباه در بیان حقایق ننماید. محی الدین با اینکه در بین متصدیان حقایق از علمای اسلام نظیر ندارد، بدون شک صاحب مقامات مکاشفه است،^۱ ولی کلمات متناقض، زیاد از او صادر شده است، بلکه دچار هفواتی شده است که ذکر هفوات و تناقض گویی های او در این رساله، موجب هتک مقام علمی و مرتبه کشفی اوست. وی به واسطه عدم اطلاع از تاریخ و عدم احاطه به اخبار و اراده از حضرت ختمی، برخی از اشقیاء را از اولیاء می داند و با وجود روایات کثیره متواتره از رسول خدا(ص)، راجع به مقامات عترت، و ارجاع حضرت ختمی، امت خود را به اهل عصمت و نصوص و آثار فراوانی راجع به اتحاد حقیقت ختمی مرتبت با حضرت قطب العارفین علی(علیه السلام) می باشد، خاتم ولایت مطلقه را عیسی(ع) می داند، در حالتی که راجع به این امر خبر و اثری در کتاب و سنت نمی باشد»^۲.

البته برخی از طرفداران ابن عربی به گونه ای سعی کرده اند که سخنان وی را در این باب توجیه کنند. به عنوان مثال جناب محمد رضا قمشه ای که از اساتید عرفان ابن عربی است در مقام رفع تضاد عبارات ابن عربی در رساله «ذیل فص شیتی فصوص الحکم» مطالبی نوشته که حاصل آن چنین است:

ولایت بر دو قسم است: ولایت مطلقه یا عامه و ولایت خاصه. ولایت مطلقه و عامه همه مؤمنان را شامل است و آن را مراتب و درجاتی واقع است به حسب مراتب و درجات ایمان، خاتم این قسم ولایت عیسی(ع) است. ولایت خاصه مخصوص اهل دل، اهل الله و صاحبان قرب الفرائض است که در ذات حق فانی و به صفات او باقی اند.^۳ این قسم ولایت مختص محمد و محمدیین است و بر دو نوع است: مطلقه و مقیده.

مطلقه در صورتی است که عاری از جمیع حدود و قیود، جامع ظهور جمیع اسماء صفات حق و واجد انحای تجلیات ذات او باشد.

---

^۱ در قسمت بعد از مکاشفات ابن عربی سخن خواهیم گفت.

^۲ همان ص ۹۲۰ و ۹۲۱

^۳ میحث فنای در ذات خداوند از مباحثی است که صوفیه در حوزه اسلام مطرح نمودند و طبق سخن منتقدان عرفان صوفیانه این عقیده هیچ سنخیتی با توحید اسلام ندارد و عقیده فاسدی می باشد که لازمه پذیرفتن این عقاید، پذیرش عینیت اشیاء با ذات الهی است که البته عرفای صوفیه این عینیت را پذیرفته اند، اما احادیث متواتر خاندان طهارت ذات الهی را مباین با مخلوقات خود معرفی می کند.

مقیده در صورتی است که اسمی از اسماء و حدی از حدود و نحوی از تجلیات محدود باشد هر یک از دو نوع را خالقی موجود است.

خاتم ولایت مطلقه محمدی علی بن ابی طالب و مهدی موعود(ع) است. مقصود اینکه خاتمیت این نوع ولایت گاهی به صورت علی بن ابی طالب و گاهی نیز به صورت مهدی موعود ظهور می یابد. ولایت مطلقه به این معنی از ولایت مطلقه عامه به معنای اول برتر و خاتم آن یعنی علی و مهدی(ع) از خاتم آن یعنی عیسی(ع) افضل است. اما خاتم ولایت مقیده محمدی ممکن است هم ابن عربی باشد و هم آن مردی از عرب که گفته شد ابن عربی در سال ۵۹۵ وی را دیده و شناخته است. زیرا برای این نوع ولایت درجات و مراتبی برقرار است و ممکن است هر درجه و مرتبه را خالقی موجود باشد.^۱

در جواب این استاد عرفان باید گفت:

تضاد موجود در سخن ابن عربی در بحث خاتم ولایت شدیدتر از آن است که با چنین توجیهاتی - که بیشتر به استحسان شبیه است تا استدلال - بر طرف شود.

---

^۱ رساله ذیل فص شبی ص ۱، ۲، ۳، ۸، ۲۱، ۲۲

۲۷- مکاشفات ابن عربی

از مهمترین مباحث عرفان و تصوف مکاشفه است. صوفیه ادعا دارد که سالک الی الله که با حصر نفس و ریاضات سخت در این راه با راهنمایی های پیر قدم نهاده در اواخر این مسیر به مقام کشف و شهود می رسد، یعنی پرده ها کنار می رود و صوفی سالک عوالم غیب را می بیند و به بسیاری از حقایق که از چشم مردم پنهان مانده است آگاه می شود. کتاب های صوفیه سرشار است از داستان ها و بیان حکایات از کشف و شهود بزرگان این مرام. به عنوان نمونه کتاب تذکرة الأولیاء عطار نیشابوری و نفحات الانس عبد الرحمان جامی که در شأن و منزلت بزرگان صوفیه نگاشته شده، پر است از نقل این گونه حکایات، که البته بیشتر به افسانه شبیه است تا واقعیت.

البته اصل کشف و شهود مورد پذیرش است و امکان دارد که یک مؤمن بر اثر شدت تقوا و معرفت، خدا عنایتی به وی کند و پرده ها را از مقابل دیدگان او کنار زند و نادیده ها را به وی نشان دهد، همان گونه که در سیره علمای وارسته شیعه چنین مواردی نقل شده است و صاحبان علم آن را تأیید نموده اند.

ابن عربی که بالاترین مقام در بین عرفای صوفیه دارد در کتب خویش مکرر از شهودات خود سخن می گوید. قبل از اینکه وارد نقد برخی از کشف و شهودات ابن عربی شویم سخنانی را از یکی از طرفدارانش در تمجید شهودات ابن عربی نقل می کنیم:

«ابن عربی در ابتدای سلوک آن چنان که خود گفته است به شدت متأثر از روحانیت حضرت عیسی(ع) بود، لذا او را نخستین شیخ و پیر خود تلقی کرده است: «و هو شیخنا الأول الذی رجعنا علی یدیه و له بنا عناية عظيمة لا یغفل عنا ساعة واحدة و أرجو أن ندرک زمان نزوله إن شاء الله.»^۱ و این مطلبی است که در چند جای فتوحات به آن اشاره کرده و او را شیخ قطعی و نخستین خود تلقی نموده است، «کان له نظر الینا فی دخولنا فی هذه الطريق التي نحن الیوم علیها»^۲ و نیز «و قد وجدنا هذا المقام من نفوسنا و

^۱ فتوحات مکیه ج ۳ ص ۳۴۱

^۲ فتوحات ج ۱ ص ۱۵۵

أخذناه ذوقاً في أول سلوكنا مع روحانية عيسى عليه السلام.^۱ ابن عربی گذشته از روحانیت عیسی (ع) به نقل خود در اثر نزدیکی به قرآن به کشف رمز حروف مقطعه از طریق ارشاد ملائکه نیز نائل شده است و لذا بر این باور است که ملائکه نیز به نوعی او را مورد تعلیم قرار داده اند.^۲

در ادامه می نویسد:

«ابن عربی از کسانی است که سلوک خود را با بسیاری از وقایع و مبشرات نزدیک و قرین می داند و راهبر او در سلوک بیشتر کشف و شهودی است که به وی دست می داده و او را به طور نهانی ارشاد می کرده است.»^۳

و در جای دیگر این کتاب در تأیید شهودات ابن عربی می نویسد:

«ذکر مبشرات و ملاقات های معنوی او در عوالم غیر جسمانی و غیر حسی مادی که در آثارش ثبت شده، به ویژه ملاقات مکرر او با رسول خدا(ص) از او فردی استثنائی ساخته که کمتر می توان مشابه او را دید.»^۴

وی در ادامه می نویسد:

«در بخشی از این رؤیاهای احکام شرعی را از رسول خدا(ص) پرسیده و جواب مکفی از حضرتش شنیده است. غیر از احکام نیز دانش هایی از رسول خدا(ص) وام گرفته که در این کتاب ثبت شده است. در بخشی از خواب ها هم که به دیدار ملائکه نائل شده و به ایشان سخن گفته در همین مجموعه^۵ ثبت شده است.»^۶

با این همه تعریف و تمجید از کشف و شهودات ابن عربی، منتقدان وی، بسیاری از کشفیات او را به دلیل مخالفت آنها با عقل و نصوص دینی نمی پذیرند.

---

^۱ همان ج ۳ ص ۴۳

^۲ ابن عربی بزرگ عالم عرفان نظری ص ۷۴، کاظم محمدی

^۳ همان ص ۷۵

^۴ همان ص ۹۴

^۵ منظور نویسنده کتاب «الخیال عالم البرزخ و المثال» نوشته محمود محمود الغراب است که در بخشی از این کتاب از رؤیاهای و شهودات ابن عربی سخن به میان آمده است.

^۶ همان ص ۹۷

در این قسمت برخی از کشف و شهودات ابن عربی مورد بررسی و نقد قرار می‌گیرد:

۱) آشکار شدن مقام ابوبکر و عمر با کشف و شهود

ابن عربی در خطبه اول کتاب فتوحات مکیه ادعای مکاشفه می‌کند و می‌گوید: ... در هنگام ایراد ایراد این خطبه در عالم حقایق مثال در پیشگاه خداوند ذو الجلال برای من مکاشفه ای رخ داد که عالم غیب بر من منکشف گردید چون پیامبر(ص) را در آن عالم، آقا و دست یافته به همه خواسته‌هایش دیدم و مشاهده کردم که در طرف راست او ابوبکر صدیق و در طرف چپ او عمر فاروق بود.^۱ در این مکاشفه نه تنها در عالم حقایق ابوبکر را در سمت راست پیامبر و عمر را در سمت چپ پیامبر مشاهده کرده، بلکه کرامتی بالاتر از آن را برای خود دیده است و می‌گوید:

«پیامبر به من توجهی کرد مرا پشت سر عیسی(ع) یافت زیرا بین من و او در حکم وجه اشتراکی هست،^۲ در حالیکه به من اشاره می‌کرد، خطاب به عیسی(ع) فرمود: این همتای تو و فرزند تو و خلیل تو است. پیش روی من برای وی منبر بلندی نصب کن.»^۳

نقد و بررسی این کشف ابن عربی:

این کشف ابن عربی نمی‌تواند صحیح باشد، زیرا طبق این کشف ابوبکر و عمر دارای عالی‌ترین مقام در نزد خداوند می‌باشند در حالی که از دیدگاه ما شیعیان آنان غاصبان خلافتند و آنان با غضب خلافت بیشترین ضربه را به دین اسلام وارد نمودند. بنابر این پذیرش این شهود، انکار حقانیت تشیع است در حالی که حقانیت تشیع از روز هم روشن تر است.

---

^۱ «...شاهدته عند انشائی هذه الخطبة فی عالم حقائق المثال فی حضرة الجلال مکاشفة قلبیه فی حضرة غیبیه و لما شاهدته(ص) فی ذلك العالم سیداً معصوماً المقاصد... و الصديق علی یمینه الأنفس و الفاروق علی يساره الأقدس». فتوحات مکیه ج ۱ ص ۲ خطبه کتاب

^۲ در دیدگاه ابن عربی اشتراک او و عیسی(ع) از این جهت است که وی عیسی(ع) و خود را خاتم اولیاء معرفی می‌کند!

^۳ «فالتفت السيد الأعلى و المورد العذب الاحلی و النور الاکشف الاجلی فرآنی وراء الختم (حضرت عیسی «ع») لاشترک بینی و بینه فی الحكم فقال له السيد هذا عدیلک و ابنک و خلیلک انصب له المنبر الطرفاء بین یدی...». همان مدرک

ابن عربی احمد بن هارون الرشید را از اقطاب و اولیای بزرگ می داند و مدعی است که در عالم کشف و شهود او را ملاقات نموده است:

در روز جمعه پس از نماز جمعه در مکه وارد مطاف شدم، مرد خوش اندامی را دیدم که دارای وقار و هیبتی بود، پیشاپیش من طولف می کرد، ... چون طوافش تمام شد و می خواست خارج شود او را نگه داشتم و سلام کردم، ... به او گفتم: من می دانم که تو روحی که به صورت جسم در آمده ای. گفت: راست می گویی. گفتم: خدا تو را رحمت کند کیستی؟ گفت: سبتی بن هارون الرشید، ... گفتم: شنیده ام تو را سبتی نامیده اند چون روز شنبه کار می کردی آن قدر که در طول هفته بخوری. گفت: درست است. گفتم: روز شنبه چه خصوصیتی داشت؟ گفت: شنیده ام خدا روز یک شنبه شروع به آفرینش کرد و روز جمعه کارش تمام شد، پس روز شنبه به پشت خوابید و پایش را روی پای دیگرش انداخت و فرمود: «أنا الملك»... گفتم: قطب زمان تو که بود؟ گفت: خودم. گفتم: می دانستم....^۱

این کشف و شهود ابن عربی به دو دلیل صحیح نمی باشد.

۱- در دیدگاه ابن عربی مقام قطب همان مقام امامت و خلافت تامه الهیه می باشد. همچنین وی عقیده دارد در یک زمان نمی تواند دو قطب وجود داشته باشد، پس با وجود امام معصوم به عنوان قطب عالم امکان، کشف ابن عربی غیر قابل پذیرش است.

۲- مضمون این سخن کفر آمیز است. زیرا در این سخن خداوند مانند بشری معرفی شده که پس از خلقت عالم در روز شنبه به پشت خوابید و پا روی پا انداخت و گفت: «أنا الملك».

---

^۱ آنی كنت يوم الجمعة بعد صلاة الجمعة بمكة قد دخلت الطواف فرأيت رجلا حسن الهيئة له هيبة و وقار و هو يطوف بالبيت أمامي، ... فلما أكمل أسبوعه و أراد الخروج مسكته و سلمت عليه، ... فقلت له إني أعلم أنك روح متجسد فقال لي صدقت فقلت له فمن أنت يرحمك الله فقال أنا السبتي بن هارون الرشيد، ... قلت بلغني أنك ما سميت السبتي إلا لكونك كنت تحترف كل سبت بقدر ما تأكله في بقية الأسبوع فقال الذي بلغك صحيح كذلك كان الأمر فقلت له فلم خصصت يوم السبت دون غيره من الأيام أيام الأسبوع فقال نعم ما سألت ثم قال لي بلغني أن الله ابتداء خلق العالم يوم الأحد و فرغ منه يوم الجمعة فلما كان يوم السبت استلقى و وضع إحدى رجليه على الأخرى و قال أنا الملك... فقلت له من كان قطب الزمان في وقتك؟ فقال أنا و لا فخر قلت له كذلك وقع لي التعريف. (فتوحات ج ۴ ص ۱۲)

البته این گونه احادیث جعلی که خداوند را جسمانی مانند بشر معرفی می کند در کتب معتبر حدیثی اهل سنت به وفور یافت می شود، همان گونه که در کتب تورات و انجیل که تحریف شده هم این گونه سخنان کفر آمیز فراوان وجود دارد. یقیناً دشمنان اسلام که در رأس آنان خاندان اموی قرار دارند با الهام گرفتن از تورات و انجیل تحریف شده این گونه سخنان را وارد حوزه اسلام نمودند و به پیامبر بزرگوار اسلام(ص) نسبت دادند و محدثان ساده لوح اهل سنت هم بدون تحقیق و بررسی باور کرده و در کتب خویش ثبت نمودند.

دکتر محمد تیجانی که خود روزی از عالمان اهل سنت بوده و بعد با آشنا شدن به مکتب نورانی اهل بیت، به تشیع مشرف می شود در مورد رؤیت و جسم بودن خداوند که در منابع مهم اهل سنت آمده می نویسد:

خدای سبحان در قرآن کریم می فرماید: «لا تدرکه الأبصار»^۱ «لیس کمثله شیء»^۲ و هنگامی که حضرت موسی درخواست دیدن و رؤیت خداوند می کند، به او می فرماید: «لن ترانی»^۳ پس چگونه (وجدان بیدار) می پذیرد احادیثی را که صحیح بخاری و صحیح مسلم نقل کرده اند به اینکه خدای سبحان در برابر بندگانش نمایان می شود و او را می بینند چنانکه ماه را در شب چهاردهم می بینند.^۴

و خداوند هر شب به آسمان دنیا فرود می آید.^۵

و پایش را در جهنم می گذارد، پس جهنم پر می شود.^۶

و پایش را نمایش می دهد تا مؤمنین او را بشناسند.^۷

---

^۱ انعام/۱۰۳

^۲ شوری/۱۱

^۳ اعراف/۱۴۳

^۴ صحیح بخاری ج ۷ ص ۲۰۵ و صحیح مسلم ج ۱ ص ۱۱۲ به نقل از کتاب از آگاهان بیرسید ج ۱ ص ۵۶

^۵ صحیح بخاری ج ۲ ص ۴۷ به نقل از همان کتاب

^۶ صحیح بخاری ج ۸ ص ۱۷۸ و ۱۸۷ به نقل از همان کتاب

^۷ صحیح بخاری ج ۸ ص ۱۸۲ و صحیح مسلم ج ۱ ص ۱۱۵ به نقل از همان کتاب

و خداوند می خندد و تعجب می کند، و مانند آن از روایت هایی که خدا را به شکل جسمی و متحرک و قابل تحول در می آورد که مثلاً دو دست و دو پا دارد و پنج انگشت دارد که آسمان ها را بر انگشت اول می گذارد و زمین را بر پنج انگشت دوم و درختان را بر سوم و آب و خاک را بر چهارم و سایر آفریدگان را بر انگشت پنجم می گذارد!!^۱

و دارای منزلی است که در آن سکونت دارد و محمد(ص) برای دخول بر او، در منزلش سه بار اجازه می گیرد!!^۲

خداوند برتر است از این تشبیهات. ای پروردگار عزت و جلال، تو منزّه و مقدّسی و به تو پناه می بریم از این گونه توصیف ها.^۳ آری! فکر و ذهن ابن عربی در دامن چنین احادیث جعلی و عقاید نا صحیح پرورش یافته و سپس این گونه عقاید باطل را در قوای روحی خود تجسم نموده و گمان کرده که کشف و شهود است.

اما مکتب خاندان طهارت از این گونه اباطیل کاملاً پاک است و اگر ابن عربی دامان خاندان طهارت را گرفته بود همچون بایزید بسطامی و عبد القادر گیلانی، دچار چنین توهمات نمی گشت.

از منابع معتبر اهل سنت چند سخن باطل نقل شد، اکنون از یکی از منابع شیعه حدیثی را می آوریم تا همه بدانند که راه هدایت منحصر در خاندان طهارت(ع) است.

در دیدگاه خاندان طهارت(علیهم السلام) این ستارگان پر فروغ الهی، خداوند تبارک و تعالی از هر نوع مجانسه، مشاکله، تصویر، تجسیم، تشبیه و محدودیت کاملاً منزّه است.

امام عارفان امیر مؤمنان علی(ع) در خطبه اول نهج البلاغه می فرماید:

سپاس مخصوص خدایی است که ستایشگران نمی توانند حق سپاسش را اداء کنند و حسابگران از شمارش نعمت های بی پایش عاجز باشند و تلاشگران در ادا کردن حقش فرو مانند.

خدایی که افکار بلند به قله عظمتش دست نیابد و افراد ژرف نگر به ذاتش بی نبرند.

---

^۱ صحیح بخاری ج ۶ ص ۳۳ و ج ۹ ص ۱۸۱

^۲ صحیح بخاری ج ۸ ص ۱۸۳

^۳ از آگاهان بپرسید ج ۱ ص ۵۵ و ۵۶ دکتر محمد تیجانی

خدایی که نشانه هایش محدود نیست، نه کلام گنجایش تعریفش را دارد و نه وقت فرصت شماره می دهد و نه این کار در وقت هر چند طولانی باشد می گنجد. با قدرتش موجودات را آفرید. از لطف خود بادها را در اختیار همه قرار داد و با کوه های ریشه دار سرزمین های گوناگون را استوار و میخکوب ساخت....

کسی که خدا را نشناخته به او اشاره می کند و کسی که به خدا اشاره کند او را محدود کرده و کسی که خدا را محدود کند، او را شمارش کرده است.

کسی که بگوید خدا در چیست او را در جای معینی تصور کرده است و کسی که بگوید روی چه چیزی قرار گرفته است، بطور حتم جایی را بدون خدا تصور کرده است.

خدا موجودی است که آغازی ندارد و با عدم سازگار نیست. در عین اینکه با تمام موجودات همراه است، از آنان جداست. خدا که کارگردان جهان است کارش نیازی به وسیله ندارد و کارش شبیه به کار بشر نیست....

خدا که جهان را آغاز کرد نه برای آن فکر کرد و نه تجربه ای داشت و نه به خود حرکتی داد و نه لحظه ای ناراحت گردید....^۱

۳) بیان احکام از طریق مکاشفه که مخالف با اجماع مذهب تشیع است.

ابن عربی در موارد متعددی ضمن بیان احکام و دستورات شرعی ادعا دارد که آنها را در عالم مکاشفه از رسول خدا(ص) دریافت نموده است.

مرحوم سید محمد حسین حسینی طهرانی که از طرفداران جدی عرفای صوفی است و در کتب خویش به ویژه کتاب «الله شناسی» اشتباهات بزرگی دارد. در کتاب «روح مجرد» بعد از تعریف و تمجیدهای فراوان از ابن عربی درباره یکی از شهودات ابن عربی اعتراف دارد:

---

^۱ قسمتی از خطبه اول نهج البلاغه، ترجمه مرحوم مصطفی زمانی

«کسی که بر فتوحات محی الدین وارد باشد، در عین آنکه آن را حاوی نکات دقیق و عمیق و اسرار عجیبه و علوم بدیعه متنوعه می یابد، می بیند که حاوی بعضی از مکاشفات او نیز هست که با متن واقع و معتقد شیعه تطبیق ندارد. مثل آنکه در اواخر کتاب وصایای خود که از کتب زیبا و مفید آن است، و آخرین باب از فتوحات را تشکیل می دهد، در دعای وقت خاتمه مجلس می گوید:

اللهمَّ أسمعنا خيراً و أطلعنا خيراً! و رزقنا الله العافية و أدامها لنا، و جمع الله قلوبنا على التقوى و وفقنا لما يحبّ و يرضى! ربَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا رَبَّنَا وَ لَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إِصْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا رَبَّنَا وَ لَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ وَ اغْفُ عَنَّا وَ اغْفِرْ لَنَا وَ ارحمنا أنتَ مولانا فانصرنا على الكافرين^۱

سپس می گوید: من این دعا را در خواب از رسول الله (ص) شنیدم، هنگامی که مردی قاری، از قرائت کتاب «صحیح بخاری» برای آن حضرت فارغ شد.

و من در آن رؤیا از حضرت پرسیدم از حکم زن مطلقه ای که با صیغه واحده او را سه طلاقه کرده اند بدین گونه که شوهرش به وی بگوید: أنت طالق ثلاثاً!

رسول خدا (ص) فرمود: هی ثلاث کما قال: لا تحلّ له [من بعد] حتی تنکح غیره. آن طلاق سه طلاق است همان طور که خدا می فرماید: دیگر بر این مرد حلال نیست مگر آنکه شوهری دیگر او را به نکاح خویشتن در آورد.

من به رسول خدا گفتم: یا رسول الله! جماعتی از اهل علم آن طلاق را یک طلاق محسوب می نمایند.

رسول خدا (ص) فرمود: آن جماعت این طور حکم کرده اند طبق آنچه به ایشان رسیده است، و درست رفته اند.

---

^۱ قسمتی از آیه ۲۸۶ سوره بقره

من از این کلام رسول خدا فهمیدم تقریر و امضای حکم هر مجتهدی را و این را که هر مجتهدی مصیب است. (یعنی حکمش درست است) ^۱ در اینجا پرسیدم: یا رسول الله! من در این مسأله نمی خواهم حکمی را مگر آن حکمی که تو بر آن حکم می کنی در صورتی که از تو استفتاء شود، و اینکه اگر درباره خودت واقع می شد چه می کردی؟!

رسول خدا فرمود: هی ثلاث کما قال: لا تحلّ له [من بعد] حتی تنکح زوجاً غیره» ^۲.

نقد و بررسی این مکاشفه:

۱- تأیید کتاب صحیح بخاری از جانب رسول خدا.

هر چند اهل سنت صحیح بخاری را اصح کتب می دانند، اما بسیاری از احادیث آن ضعیف بلکه جعلی است. همان گونه که مطرح شد در این کتاب احادیثی وارد شده که خدا را به صورت جسم و شبیه انسان ها توصیف نموده است، بنابر این پذیرش این مکاشفه، صحت گذاشتن روی عقاید باطل است.

۲- حکم سه طلاقه کردن زن در یک مجلس مخالف اجماع قطعی شیعه می باشد. تمام علمای شیعه بدون استثنا این حکم اهل سنت که مرد می تواند در یک مجلس زنش را سه طلاقه کند را باطل می دانند. اما ابن عربی این حکم را به اجتهاد رسول خدا(ص) با ادعای مکاشفه اش نسبت می دهد، پذیرش این کشف و شهود ابن عربی رد کردن خاندان طهارت و مذهب تشیع است.

۴) ابن عربی ادعا دارد که فصوص الحکم را در عالم شهود از حضرت رسول خدا(ص) گرفته است.

ابن عربی در مقدمه کتاب فصوص الحکم می نویسد:

---

^۱ این عقیده فقهای اهل سنت است که علمای شیعه اجماعاً آن را رد می کنند. اهل سنت می گویند فقها هر چه حکم کنند هر چند مخالف یکدیگر همه آن احکام حکم خداست، اما شیعه با توجه به تعالیم خاندان طهارت عقیده دارد حکم خداوند در یک موضوع، متعدد نمی باشد بلکه واقع یکی است که ممکن است فتوای مجتهد مطابق آن باشد یا مطابق آن نباشد. اما همان گونه که بیان شد اهل سنت می گویند هر چه فقیه حکم کند آن درست است.

^۲ روح مجرد ص ۳۵۳ و ۳۵۴

«فَأَنَّى رَأَيْتَ رَسُولَ اللَّهِ (ص) فِي مَبَشَّرَةِ أَرِيثِهَا فِي الْعَشْرِ الْآخِرِ مِنَ الْمَحْرَمِ، مُحْرَمِ سَنَةِ سَبْعٍ وَعِشْرِينَ وَ سِتْمِائَةَ بِمَحْرُوسَةِ دِمَشْقٍ وَ بِيَدِهِ (ص) كِتَابٌ. فَقَالَ لِي: هَذَا كِتَابُ فُصُوصِ الْحُكْمِ خُذْهُ وَ أَخْرِجْ بِهِ إِلَى النَّاسِ يَنْتَفِعُونَ بِهِ، فَقُلْتُ: السَّمْعُ وَ الطَّاعَةُ لِلَّهِ وَ لِرَسُولِهِ وَ أَوْلَى الْأَمْرِ مِنَّا كَمَا أَمَرْنَا».

«من رسول الله را در مبشره ای دیدم. و این واقعه در محرم سال ششصد و بیست و هفت در شهر دمشق بود و دیدم که در دست رسول الله کتابی بود. به من فرمود: این کتاب فصوص الحکم است. آن را بگیر و به مردم برسان تا از او نفع برند. من گفتم: شنیدم و اطاعت نمودم مر خدای و رسولش و اولی الامر را».

این کشف و شهود این عربی به دلایل گوناگون نمی تواند صحیح باشد، از جمله:

۱- تحریف واقعیات:

این عربی در فص هارونیه می گوید: پیامبر اسلام مرد و هیچ جانشینی انتخاب نکرد و به احدی وصیت برای جانشینی ننمود. در حالی که از قطعیات تاریخ است که پیامبر بزرگوار اسلام علی(ع) را به عنوان جانشین خود به مردم معرفی نمود. همچنین وی در فص لوطیه ابوطالب پدر امیر مؤمنان را کافر معرفی می کند، در حالی که ایمان ابو طالب از مسلمات تاریخ است. بنا بر این، پذیرش این مکاشفه و ادعای ابن عربی در واقع رد کردن حقانیت مذهب تشیع می باشد.

۲- وجود عقاید فاسد در این کتاب:

برای نمونه:

- ابن عربی گوساله پرستی را در فص هارونیه خدا پرستی می داند.
- بر خلاف نص صریح قرآن در فص موسویه فرعون را اهل نجات می داند.
- بر خلاف نص صریح قرآن ادعای ربوبیت فرعون را درست می داند.
- در فص نوحیه، حضرت نوح را به نقص معرفت متهم می سازد.
- بر خلاف نصوص اسلامی، در فص اسحاقی، اسحاق را ذبیح معرفی می کند.

• در فص هارونیه بر خلاف توحید اسلامی اشیاء را عین ذات خدا می داند.

• در فص موسوی فرعون را عین حق (ذات خدا) معرفی می کند.

• بر خلاف توحید اسلامی، توحید را جمع بین تشبیه و تنزیه معرفی می کند.

• در فص نوحیه ادعا دارد که منظور از غرق شدن قوم نوح، غرق شدن در دریای علم پیامبر اسلام (ص) می باشد و منظور از

ورود آن قوم در آتش، آتش محبت الهی است و این بر خلاف نص صریح قرآن است.

• در این کتاب مدعی است که خدا را در خواب دیده است و این در حالی است که نصوص اسلامی این سخن را رد می کند.^۱

و موارد بسیار دیگری که برای اهل تحقیق به وضوح ثابت می کند ادعای ابن عربی در اخذ کتاب فصوص الحکم از جانب رسول

الله (ص) صحیح نمی باشد.

همچنین ابن عربی درباره مشهورترین کتابش یعنی فتوحات مکیه نیز ادعا دارد که آنان را از طریق مکاشفه و الهام الهی نوشته

است.

و مکاشفات متعدد دیگر وی از قبیل سیر در آسمان های هفت گانه، سیر در عرش الهی، دیدن ارواح بزرگان، دیدن پیامبران الهی،

دیدن باطن و سریر انسان ها و....

سؤال:

اکنون که ثابت شد این مکاشفات غیر صحیح است، آیا می توان گفت ابن عربی دروغ گفته و خواسته که مردم را بفریبد؟!

جواب: این سخن را نمی توان پذیرفت، به هر حال ابن عربی دانشمندی است منتسب به عالم اسلام که سال ها در عرفان بشری

سیر و سلوک نموده و نمی توان او را متهم به دروغ نمود، اما باید گفت که شهودات غیر صحیح از دو حال خارج نیست:

---

^۱ ابن عربی در فتوحات می نویسد: «رأیت الحق فی النوم مرتین و هو یقول لی انصح عبادی»: خداوند را دو بار در خواب دیدم که به من فرمود بندگان مرا نصیحت کن. (فتوحات مکیه ج ۱ ص ۲۳۴ چاپ دار صادر بیروت).

همچنین در فصوص می نویسد: «مثل من یری الحق فی النوم و لا ینکر هذا»: انسان در خواب حق را می بیند به صورتی از صور و در آن شک ندارد. (فصوص الحکم ص ۱۸۳)

۱- یا القاءات شیطان است که وی در وجود اشخاصی که می توانند در تاریخ صاحب اثر شوند نفوذ می کند و خود را به صورت مکاشفه به آنان نشان می دهد و سالک گمان می کند که حقایق بر او آشکار شده است.

۲- یا سالک مرتاض بر اثر فشار شدید بر روح و جسم و تحمل گرسنگی های طولانی قوای ذهن او مختل شده و دچار توهمات می گردد. آنگاه توهمات در نظرش حقایق و واقعت ها جلوه می کند.

شاید در کشف و شهودات ابن عربی بیشتر این را می توان گفت، همچنان که مرحوم ملا محسن فیض کاشانی که خود روزی از طرفداران جدی ابن عربی بوده این گونه درباره وی می نویسد:

«در سخنان ابن عربی مخالفت های رسوایی با شرع و تناقضات عقلی واضحی وجود دارد آن چنان مخالفت ها و تناقض هایی که کودکان به آن می خندند و زنان آن ها را به مسخره می گیرند....»

سپس با ادعاهای گسترده اش در شناخت خدا و مشاهده معبود و همراهی با خدا با چشم شهود و اینکه به دور عرش گشته... او را در شرایطی می بینی که دارای سخنان سخیف و احمقانه و بلند پروازی های متکبرانه و هذیان و خرافات در هم و بر هم و ضد و نقیض های تحیر آوری که جگر را پاره پاره می کند قرار دارد. گاه سخنانی به ثبات و مستقیم می گوید و گاهی مطالبش از آشیانه عنکبوت سست تر است. در کتاب ها و تصنیفاتش گفتارهای بی ادبانه نسبت به خداوند منزّه وجود دارد که هیچ مسلمانی در هیچ موقعیتی راضی نمی شود به آن تفوه کند....گویا در نفسش از صور مجرده امور قبیحی را می بیند و گمان می کند حقیقت دارد و تلقی به قبول کرده و تصور می کند که آنها حقیقت وصول به حق است. شاید عقلش به واسطه شدت ریاضت و گرسنگی مختل شده، و

آنچه به خاطرش می آمده بدون تأمل به قلمش جاری می شده است»^۱.

---

^۱ رساله سوم بشارة الشیعه از ص ۱۵۰ تا ص ۱۵۵

۲۸- بی نیازی از معرفت امام زمان

ابن عربی در کتاب فتوحاتش خود را بی نیاز از شناخت و معرفت امام زمان می داند و این سخن سبب شده که مورد انتقاد شدید از طرف مخالفان خویش و بلکه برخی از موافقان قرار گیرد.

ملا محسن فیض کاشانی به خاطر همین سخن به شدت ابن عربی را به باد انتقاد می گیرد و می نویسد:

«و هذا شیخهم (اهل سنت) الأكبر محی الدین ابن العربی و هو من أئمة صوفیتهم و رؤساء أهل معرفتهم یقول فی فتوحاته «إنی لم أسئل الله أن یعرفنی امام زمانی و لو كنت سئلته لعرفنی». فاعتبروا یا أولى الأبصار فإنه لما استغنی عن هذه المعرفة مع سماعه حدیث «من مات و لم یعرف امام زمانه مات میتة الجاهلیة» المشهور بین العلماء الکافة، کیف خذ له الله و ترکه و نفسه فاستهوته الشیطان فی أرض العلوم حیران فصار مع وفور علمه و دقة نظره و سیره فی أرض الحقایق و فهمه للأسرار و الدقایق لم یستقم فی شیء من علوم الشرایع و لم یعض علی حدودها بضرس قاطع»^۱

ترجمه: «شیخ اکبر اهل سنت محی الدین بن عربی است، او از پیشوایان صوفیه و از بزرگان اهل معرفتشان می باشد، در فتوحات می گوید: «من از خدا نخواستم که امام زمانم را به من شناساند، و اگر از خدا می خواستم به من می شناساند.» ای صاحبان بصیرت عبرت بگیرید و بنگرید که چگونه خود را بی نیاز از شناختن امام دید حال آنکه حدیث مشهور بین همه علما که می گوید: «هر کس که بمیرد و امام زمانش را نشناسد به مرگ جاهلیت مرده است» را شنیده بود، پس چگونه خدا او را مخدول و گمراه کرد و به خودش واگذاشت تا شیطان او را در زمین علوم سرگردان رهاش کرد. پس با وجود علم فراوان و دقت نظری که داشت و برخورداریش از سیر در زمینه حقایق و فهم نسبت به اسرار و دقایق، در هیچیک از علوم اسلامی راه دقیق را نیمود و به حتم و یقین به حدود آن دست نیافت.

و نظیر این ایراد مولی اسماعیل خاجویی - که خود از بزرگان حکما می باشد - نیز بر ابن عربی وارد ساخته است:

^۱ رساله سوم بشارة الشیعه ص ۱۵۰ تا ۱۵۲

«قال في فتوحاته «انى لم أسأل الله أن يعرفنى امام زمانى، و لو كنت سألته لعرفنى» فانظر كيف خذ له الله و تركه و نفسه، فإنه مع سماعه حديث «من مات و لم يعرف امام زمانه مات ميتة الجاهلية» المشهور بين العلماء الكافة كيف يسعه الإستغناء عن هذه المعرفة و كيف يسوغه عدم السؤال عنها؟!»^۱

جناب سيد محمد حسين حسيني طهراني در نقد سخن اين دو حكيم و همچنين توجيه كلام ابن عربي مي نويسد:

«اين ايراد بر محي الدين از اين دو بزرگوار كه خود اهل حكمت و معقول بوده اند، بسيار عجيب است. زيرا محي الدين به كرات و مرات در فتوحات تصريح دارد بر آنكه: من از مراتب خواهش و طلب عبور کرده ام؛ در من تقاضا و طلبی وجود ندارد، هر چه بگويم و انجام دهم خواست خداوند است عز شأنه. بنابر اين من در برابر عظمت حق نابود می باشم و از خود بودی و وجودی و اراده و انتخابی ندارم. آنچه خداوند بخواهد همان خواست من است و دو گونه اراده و مشيت در ميانه نيست».^۲

و در ادامه مي نويسد:

«از اينجا دستگير مي شود كه: نه مرحوم ملا محسن فيض كه خود شاگرد و داماد ملا صدرا بوده است و نه ملا اسماعيل خواجويي، به روح و معاني كلمات محي الدين پي نبرده اند».^۳

جناب سيد محمد حسين حسيني طهراني گويا تحمل شنيدن هيچ گونه انتقادي به ابن عربي را - به خاطر دلبستگي هاي شديد به وي - ندارد.

اما جواب وي:

۱- طبق سخن ابن عربي، ايشان امام عصر(ع) را نشناخته، حال سئوال مي شود چگونه انسان مي تواند بدون شناخت امام زمان از مرحله تقاضا و طلب عبور کند و خواست و اراده خود را در برابر خواست و اراده خدا از بين ببرد؟
آري! هرگز امكان پذير نيست. زيرا راه رسيدن به مقامات عالي الهي شناخت و معرفت امام زمان است.

^۱ نقل از روح مجرد ص ۳۷۱

^۲ روح مجرد ص ۳۷۱

^۳ همان ص ۳۷۳

۲- اینکه عرفا می گویند بالاترین مقام در عرفان این است که انسان از مرحله طلب عبور کند و هیچ خواسته و خواهشی نداشته باشد و اراده او با اراده خدا یکی گردد، قابل پذیرش نمی باشد: پیامبران عالی ترین مقام را دارا می باشند، خداوند در قرآن کریم مکرر از طلب و درخواست آنها سخن به میان آورده است، برای نمونه:

- داستان حضرت زکریا که در اواخر عمر درخواست فرزند از خدا می کند.
- داستان حضرت سلیمان که از خداوند درخواست پادشاهی و اقتدار می نماید.
- حضرت موسی که از خداوند درخواست می کند که برادرش وزیر و جانشین وی گردد.
- حضرت ابراهیم(ع) از خداوند درخواست می کند که دل های عالمیان را متوجه زن و فرزندانش بگرداند.
- حضرت یعقوب از خداوند درخواست رسیدن به یوسف را می کند.
- پیامبر اسلام(ص) طلب شفاعت برای امت خود می کند.

همچنین امامان معصوم(ع) در ادعیه خویش مکرر از خداوند درخواست و طلب می کنند.

و همچنین در آیات فراوانی از قرآن کریم خداوند متعال انسان ها را دعوت به طلب و دعا نموده است.

برای نمونه:

خداوند در سوره فرقان آیه ۷۷ می فرماید: «قُلْ مَا يَعْبُؤُا بِكُمْ رَبِّي لَوْ لَا دُعَاؤُكُمْ فَقَدْ كَذَّبْتُمْ فَسَوْفَ يَكُونُ لِزَامًا»

«بگو: «پروردگارم برای شما ارجی قائل نیست اگر دعای شما نباشد شما (آیات خدا و پیامبران را) تکذیب کردید، و (این عمل)

دامان شما را خواهد گرفت و از شما جدا نخواهد شد!».

در سوره بقره آیه ۱۸۶ می فرماید: «وَ إِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي

لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ»

«و هنگامی که بندگان من، از تو در باره من سؤال کنند، (بگو: من نزدیکم! دعای دعا کننده را، به هنگامی که مرا می خواند، پاسخ

می گویم! پس باید دعوت مرا بپذیرند، و به من ایمان بیاورند، تا راه یابند (و به مقصد برسند)!».

در سوره مبارکه نمل آیه ۶۲ می فرماید: «أَمَّنْ يَجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَاهُ وَ يَكْشِفُ السُّوءَ وَ يَجْعَلُكُمْ خُلَفَاءَ الْأَرْضِ أُولَئِكَ مَعَ اللَّهِ قَلِيلًا مَّا تَذَكَّرُونَ»

«یا کسی که دعای مضطر را اجابت می کند و گرفتاری را برطرف می سازد، و شما را خلفای زمین قرار می دهد آیا معبودی با خداست؟! کمتر متذکر می شوید!».

و نیز می فرماید: «وَ قَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ»^۱
«پروردگار شما گفته است: «مرا بخوانید تا (دعای) شما را بپذیرم! کسانی که از عبادت من تکبر می ورزند به زودی با ذلت وارد دوزخ می شوند!».

طبق روایات در ذیل آیه فوق مستکبرین کسانی هستند که خود را از دعا و طلب به پیشگاه الهی بی نیاز می بینند. با توجه به این توضیحات آنچه عرفای صوفی می گویند که بالاترین مقام ترک طلب و خواسته است نمی تواند صحیح باشد. واقعیت خلاف این سخن است. اوج معرفت طلب و درخواست مدام از خداوند تبارک و تعالی است و این درخواست فقر ذاتی انسان را به یاد می آورد و سبب می شود که انسان در برابر ذات اقدس الهی چیزی برای خود قائل نباشد و بداند که او ذاتی فقیر نیست و اگر از آن ذات بی نیاز روی بگرداند نابود می شود. صوفیه با این بینش غلط که ما مشیت و اراده خود را از بین برده ایم و در ما فقط مشیت و اراده الهی قرار دارد، خود را به مهلکه وحدت وجود و موجود انداختند و ندای «أنا الحق» و «لا إله إلا أنا» و «لیس فی جَبَّتِي سِوَى اللَّهِ» را سر دادند و گفتند ذات انسان در مقام بالای سیر و سلوک با ذات خداوند یکی می شود! (نعوذ بالله)

محمد حسین حسینی طهرانی در روح مجرد می نویسد:

^۱ غافر/ ۶۰

«نهایت سیر هر موجودی فنای در موجود برتر و بالاتر از خود است، یعنی فنای هر ظهوری در مظهر خود و هر معلولی در علت خود. و نهایت سیر انسان کامل که همه قوا و استعدادهای خود را به فعلیت رسانیده است، فنای در ذات احدیت است و فنای در ذات الله است و فنای در هو»^۱.

در کتاب «امام شناسی» می نویسد:

«همه مردم ممکنند و غایت و سیر آنها فناء و اندکاک در ذات واجب الوجود است»^۲.

۳- اینکه جناب محمد حسین حسینی طهرانی ادعا دارد که این عربی از مرحله طلب و درخواست عبور کرده صحیح نمی باشد؛ زیرا در آثار وی درخواست و طلب های او فراوان دیده می شود!

برای نمونه:

ابن عربی در کتاب «ترجمان الأشواق» که در طلب و عشق دختر استادش داد سخن سر داده و به سرایش پرداخته می نویسد:

«و برای این استاد (شیخ مکین الدین ابو شجاع زاهر الإصفهانی) که خداوند از وی خوشنود باد دختری بود دوشیزه، لطیف پوست، لاغر شکم، باریک اندام، نگاه را در بند می کرد... گوشه چشمش فریبا و اندامش نازک و زیبا بود... اگر روان های نا تمام و بیمار و بد اندیش نبود همانا من در شرح زیبایی وی که چون باغ شاداب می نماید داد سخن می دادم... بیماری من از عشق آن زیبای خمار چشم است، مرا با یاد وی درمان کنید، عشق من به آن زیبای ناز پرورده نازک بدن به درازا انجامید...»^۳.

البته در پایان این بحث باید گفت ابن عربی که خود را از شناختن امام زمان بی نیاز پنداشته است، باید توجه داشت او به امامت نوعی قائل بوده، بنابراین امام زمانی که ابن عربی خود را از شناختن وی مستغنی دانسته معلوم نیست آن امام زمانی باشد که مورد قبول ملا محسن فیض کاشانی و سایر شیعیان اثنا عشری است.

^۱ روح مجرد ص ۱۹۴

^۲ امام شناسی ج ۵ ص ۱۷۸

^۳ ترجمان الأشواق ص ۷ تا ۹

۲۹- گرفتن علوم مستقیم از خدا

ابن عربی ادعا دارد که بسیاری از علوم را در شهودات خویش مستقیماً از خدا دریافت نموده است. مشهورترین و عظیم‌ترین کتاب وی فتوحات مکیه می باشد که مدعی است با الهام الهی آن را نگارش نموده و همچنین وی در آثارش می نویسد که خدا را در خواب دیده و از وی معارف را دریافت نموده است.

اصولاً از عقاید صوفیه این است که سالک باید علوم و مکتوبات را رها کند و خود محل وحی شود و از معارف الهی مستقیم بهره مند گردد.

یکی از اساتید ابن عربی که در کتاب فتوحات مکیه بسیار از وی تمجید می کند و او را در زمره اقطاب روزگار نام می برد، ابو مدین غوث تلمسانی است. ابن عربی در چند جای فتوحات نام او را همراه بایزید بسطامی می آورد، گاه به خاطر شأن او با پیر بسطامی و گاه تشابه افکار ایشان را برای مریدان ثبت و بیان می دارد. از جمله نظر هر دو در باب علم آن است که باید از حیّ ازلی که زنده جاوید است گرفته شود، نه از کسانی که از مردگان روایت می کنند. در فتوحات می نویسد:

«هر گاه به شیخ ابو مدین گفته می شد، فلانی از فلانی روایت کرد، او می گفت: ما نمی خواهیم قدید(گوشت کهنه خشکیده) بخوریم، گوشت تازه بیاورید، از پروردگارتان روایت کنید، فلان و بهمان را رها سازید، آنها گوشت تازه خوردند، واهب نمرده است. او به شما نزدیک تر از رگ گردن است. باب فیض الهی و مبشرات هم بسته نشده است»^۱.

نقد این دیدگاه:

---

^۱ قال أبو یزید البسطامی رضی الله عنه فی هذا المقام و صحته یخاطب علماء الرسوم أخذتم علمکم میتا عن میت و أخذنا علمنا عن الحی الذی لا یموت یقول أمثالنا حدیثی قلبی عن ربی و أنتم تقولون حدیثی فلان و این هو قالوا مات عن فلان و این هو قالوا مات و کان الشیخ أبو مدین رحمه الله إذا قیل له قال فلان عن فلان عن فلان یقول ما نرید نأکل قدیدا هاتوا ائتونی بلحم طری یرفع همم أصحابه هذا قول فلان ای شیء قلت أنت ما خصک الله به من عطایاه من علمه اللدنی ای حدثوا عن ربکم و اترکوا فلانا و فلانا فإن أولئک أکلوه لحما طریا و الواهب لم یمت و هو أقرب إلیکم من حبل الورد و الفیض الإلهی و المبشرات ما سدّ بابها. (فتوحات مکیه ج ۱ ص ۲۸۰)

پذیرش این عقیده انکار احادیث پیامبر(ص) و امامان معصوم(علیهم السلام) است، و همچنین افتادن انسان در مهلکه توهّمات و عقاید فاسده، زیرا انسان اگر معارف معصومان را رها کند و جهت رسیدن به معارف الهی سیر و سلوک و کشف و شهود خویش را ملاک قرار دهد، قطعاً دچار انحرافات بزرگ عقیدتی خواهد شد، آنگاه سالک که بدون راهنمای معصوم پیش رفته بر اثر ریاضات شدید دچار توهّماتی می شود و آن توهّمات و تخیلات در ذهن و روح وی به صورت حقایق و مکاشفات جلوه می کند و سالک می پندارد که حقایق از مصدر الهی بر او منکشف شده، در حالی که چنین نیست. او فقط دچار توهّمات گشته است.

اینکه ابن عربی می گوید خدا را در خواب دیدم، آیا چیزی جز توهّمات ذهنی او می تواند باشد؟!

۳۰- آفرینش جهان هستی از دیدگاه ابن عربی

جناب کاظم محمدی از نویسندگان عرصه عرفان و تصوف در این باره می گوید:

«در نظر عارفان، آفرینش جهان مبتنی بر نظریه عشق است. جهان خلقت با عشق آفریده می شود و با عشق جریان پیدا می کند و

عشق در حقیقت به منزله جان جهان و جهان به منزله جسم آن محسوب می شود.

حدیث قدسی شریف «كنت كنزاً مخفياً فأحببت أن أعرف فخلقت الخلق كل أعرف» که من گنج نهانی بودم، دوست داشتم شناخته

شوم، پس جهان را خلق کردم تا مرا بشناسند، اسباب آفرینش را تبیین می کند. خداوند به منزله گنج نهانی که میل به شناخته شدن

دارد، جهان را خلق می کند تا مردم به شناخت وی نائل آیند. پس فلسفه آفرینش طبق این نظریه که ابن عربی نیز آن را باور دارد و

بسیار هم تکرار می کند، مبتنی بر نظریه معرفت، آن روی دیگر سکه عشق است.

بدیهی است که آفرینش جهان با امر الهی و آن هم با کلمه راز آمیز «کن» صورت می گیرد و ابن عربی نیز در تأویل این کلام می

گوید. جهان چونان اصوات ملفوظی است که از دهان آدمی خارج می گردد. چنان که اصوات ملفوظ از نفس آدمی سر چشمه می

گیرد، عالم نیز با «نفس الرحمان» ایجاد شده است و شکل بایسته خود را می گیرد. اما در این نفس الرحمان کلماتی نیز وجود دارد

که هر یک حاوی رمزی است، نشانه آن محسوب می شود.

حروف الفبا که در حقیقت رمزی از تعداد فلک هاست، با نظام عالم و ایجاد عالم هماهنگ و هم آواست که گویی با هر یک از

این حروف نوعی از حقایق اشیاء شکل می گیرد و آفریده می شود. و این از مقولاتی است که ابن عربی در کتاب الفتوحات به آن

بسیار توجه کرده است.

از این گذشته، بدان سان که نفس آدمی دوره قبض و بسطی دارد، جهان نیز از چنین دو مرحله متممی می گذرد. در هر لحظه

فانی و در لحظه پس از آن تجدید آفرینش می یابد. بی آنکه میان این دو مرحله جدایی زمان پدید آید. هنگامی که در مرحله قبض

است، به ذات الهی باز می گردد و در مرحله بسط دوباره تجلی و بروز پیدا می کند. به این ترتیب، جهان تجلی ذات پروردگار است که هر لحظه تجدید می شود»^۱.

نقد:

مغز این دیدگاه این است که جهان همان ظهور و تجلی ذات خداوند است. همان گونه که در بحث وحدت وجود و موجود گذشت، ابن عربی عقیده دارد خداوند در تنزل ذات خویش از مرحله احدیت به مرحله الوهیت و تجلی در ممکنات جهان را ایجاد نموده است. این دیدگاه کاملاً مغایر با تعالیم اسلامی است. در تعالیم خاندان طهارت به وضوح آمده که آفرینش خداوند ابداعی است و از «لا من شیء» است. یعنی خداوند جهان را آفرید بدون ماده و نقشه پیشین. اما ابن عربی و عرفا قائلند که خداوند با تجلی ذاتی جهان را خلق نمود، یعنی از ذات خود جهان را ایجاد کرد.

ابن عربی در ده جای فتوحات خویش^۲ و در فصوص الحکم در فصّ موسویه حدیث «كنت كنزاً مخفياً...» را ذکر می کند و با استدلال به آن عقاید خویش را مطرح می نماید. طبق این احادیث جریان آفرینش بر مبنای عشق توجیه می شود، زیرا خداوند دوست داشت که شناخته شود پس جهان را ایجاد کرد.

صوفیه عقیده دارند که حرکت حبّی و تجلی خداوند جهان را ایجاد نمود، پس جهان از ذات خداوند سر چشمه گرفته و چون بر اثر حرکت حبّی خداوند ایجاد شده، خدا به مخلوقاتش عشق می ورزد.

اما از دو جهت بر این حدیث قدسی نقد وارد است:

۱- این حدیث قدسی که صوفیه مرتب برای ابراز عقاید خود بدان استناد می کند هیچ گونه سندی ندارد. در برخی از کتب حدیثی شیعه و سنی این حدیث بی سند موجود است و غیر قابل استناد و احتمال قریب به یقین از جعلیات صوفیه می باشد.

^۱ ابن عربی بزرگ عالم عرفان نظری ص ۱۰۴ تا ۱۰۶، سه حکیم مسلمان ص ۱۳۴ و ۱۳۵

^۲ از جمله ج ۲ ص ۱۳۲ و ۱۱۲ و ۳۱۰

۲- علاوه بر بی سند بودن این حدیث، مضمون آن هم با متون دینی و دلایل عقلی سازش ندارد. طبق مضمون این حدیث باید نیازمندی را به خداوند نسبت دهیم، زیرا حدیث می گوید که خداوند دوست داشت جهان را خلق کند تا شناخته شود؛ پس باید گفت که خداوند نیاز به شناخته شدن دارد، بنابر این مخلوقات را آفرید. این عقیده هیچ گونه سازشی با براهین عقل و متون شرعی ندارد. و اینکه ابن عربی و عرفا عالم را نَفَسِ الرَّحْمَانِ می دانند نیز با متون شرعی و برهان عقل سازگاری ندارد. هدف ابن عربی و سایر عرفا از معرفی کردن عالم به نفس الرحمان این است که بگویند عالم از ذات خداوند نشأت گرفته و آن عین ذات اوست در مرحله تنزل، همان گونه که نفس انسان هم از ذات او نشأت گرفته و مرحله ای از تنزل ذات انسان است. اما طبق محکّمات معارف توحید اسلامی، عالم مخلوق خداست و خداوند آن را ابداع کرده یعنی از چیزی نیافریده است و بین ذات عالم و خداوند مابینت می باشد. البته ممکن است طرفداران ابن عربی و عرفان صوفیانه بگویند که در احادیث، واژه نَفَسِ الرَّحْمَانِ آمده و عرفا این معارف را از احادیث اخذ کرده اند.

جواب:

در منابع حدیثی شیعه فقط دو مرتبه واژه نفس رحمان آمده، یکی در کتاب «عوالی اللّٰثالی» و دیگری در کتاب «کشف الغمّه». ابن ابی جمهور احسائی در کتاب عوالی اللّٰثالی بدون ذکر سند از رسول خدا نقل می کند که فرمود: «به باد دشنام ندهید که از نفس رحمان است»^۱.

علاوه بر این که حدیث به خاطر عدم ذکر سند اعتبار ندارد باید توجه داشت که خود کتاب عوالی هم نزد علماء اعتبار چندانی ندارد. در این باره علامه مجلسی می نویسد:

«صاحب این کتاب پوست و مغز (احادیث صحیح و غیر صحیح) را از هم جدا نکرده و اخبار مخالفین متعصّب را (یعنی احادیث اهل سنت) در بین روایات اصحاب (یعنی شیعیان) وارد کرده است»^۲.

^۱ عوالی اللّٰثالی ج ۱ ص ۵۱

^۲ بحار الأنوار ج ۱ ص ۲۰

و در ادامه مرحوم علامه مجلسی می گوید: «من از این کتاب احادیث اندکی نقل می کنم».

و اما آن حدیثی که در کتاب «کشف الغمه» آمده:

علی بن عیسی اربلی بدون سند از پیامبر نقل می کند که فرمود:

«من نفس رحمان را از طرف یمن یافتم»^۱ که منظورش او ایس قرنی است. بنابر این، نقل کشف الغمه هم به خاطر عدم ذکر سند بی

اعتبار است. و حتی اگر از روی تسامح حدیث را هم بپذیریم، مضمون حدیث ارتباطی با سخنان و عقاید صوفیه ندارد، زیرا در حدیث

نفس رحمان باد است اما در عقاید صوفیه کل جهان هستی!

نتیجه بحث:

جهات تجلی ذات خداوند نمی باشد، بلکه ابداع الهی است که خداوند آن را بدون ماده اولیه و نقشه و طرح ایجاد نموده است. و

این دیدگاه کاملاً مطابق با قرآن کریم و توحید اهل بیت علیهم السلام می باشد. اما ابن عربی و عرفای صوفی عقایدشان در تقابل آن

قرار دارد.

و این که جهان دائم در حال تغییر و شدن و ایجاد است درست است، اما نه اینکه خداوند تجلی ذاتی نموده و این تجلی دائم در

نو شدن و تجدید می باشد، بلکه جهان تجلی فعل و قدرت الهی است که دائم در حال شدن و تحول و دگرگونی است و این است والله

دیدگاه حق که اهل بیت عصمت و طهارت (علیهم السلام) مروج آن می باشند.

پایان

و صلی الله علی محمد و آله الطاهرين

---

^۱ کشف الغمه ج ۱ ص ۲۶۱

فهرست منابع

- ۱- قرآن کریم ترجمه ناصر مکارم
- ۲- نهج البلاغه کلام امیر المؤمنین علی علیه السلام
- ۳- ابن عربی بزرگ عارف عرفان نظری کاظم محمدی، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول ۱۳۸۱
- ۴- از آگاهان پرسید دکتر محمد تیجانی تونسسی، انتشارات بنیاد معارف اسلامی، چاپ پنجم ۱۳۷۶
- ۵- اصول کافی ثقة الإسلام أبی جعفر محمد بن یعقوب کلینی، منشورات مکتب اسلامی، چاپ چهارم
- ۶- الفتوحات مکیه محی الدین ابن عربی، انتشارات دار إحياء التراث عربی، چهار جلدی
- ۷- الله شناسی سید محمد حسین حسینی طهرانی، انتشارات علامه طباطبایی، چاپ اول، ۱۴۱۷ قمری
- ۸- اماکن زیارتی و سیاحتی سوریه علی اصغر قائدان، نشر مشعر، چاپ هفتم، ۱۳۸۷
- ۹- الیواقیت و الجواهر فی بیان عقائد الأكابر عبد الوهاب بن علی بن احمد شعرانی، مصر، ۱۳۷۸
- ۱۰- الکبریت الأحمر عبد الوهاب بن احمد بن علی بن احمد شعرانی، مصر، ۱۳۴۴ ق
- ۱۱- آشنایی با علوم اسلامی شهید مرتضی مطهری، انتشارات صدرا، ۱۳۵۸
- ۱۲- ارزش میراث صوفیه عبد الحسین زرین کوب، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۷۳
- ۱۳- الحکمة المتعالیه فی الأسفار الأربعة ملا صدراى شیرازی، قم، انتشارات مصطفوی
- ۱۴- امامت و رهبری مرتضی مطهری، انتشارات صدرا، چاپ بیست و هفتم

- ۱۵- المستدرک علی الصحیحین
ابی عبد الله محمد بن عبد الله الحاکم النیشابوری، دار الکتب العلمیة البیروت،
۱۴۱۱ قمری
- ۱۶- الغدیر
علامه امینی، بیروت، چاپ سوم
- ۱۷- امام شناسی
محمد حسین حسینی طهرانی، انتشارات مؤسسه ترجمه و نشر دوره علوم و
معارف اسلامی، مشهد، طبع پنجم، محرم ۱۴۲۷ قمری
- ۱۸- الهی نامه
حسن حسن زاده آملی، چاپ اول مؤسسه بوستان کتاب
- ۱۹- الهی نامه
حسن حسن زاده آملی، چاپ سی و دوم، مؤسسه بوستان کتاب
- ۲۰- آشواز واقعبیت تاخلسه
هادی وکیلی و آزاده مدنی، انتشارات کانون اندیشه جوان، چاپ اول
۱۳۸۸ شمسی
- ۲۱- الإمامة و السیاسة
ابو محمد عبد الله بن مسلم بن قتیبه دینوری معروف به ابن قتیبه، چاپ سوم،
مصر
- ۲۲- أنساب الأشراف
احمد بن یحیی معروف به بلاذری، چاپ اول، مصر
- ۲۳- الملل و النحل
ابو الفتح محمد بن عبد الکریم بن ابی بکر احمد شهرستانی، چاپ بیروت، دار
المعرفة، ۱۴۰۲ قمری
- ۲۴- بشارة الشیعه
ملا محسن فیض کاشانی، مجموعه رسائل، چاپ ۱۳۱۱
- ۲۵- بحار الأنوار
محمد باقر مجلسی، چاپ سوم، بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳ قمری
- ۲۶- یرواز در تنهایی
آشو، ترجمه مجید پزشکی، انتشارات هودین، چاپ اول
- ۲۷- تفسیر المیزان
سید محمد حسین طباطبایی، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ بیست و دوم
۱۳۸۶

- ۲۸- تفسیر نور الثقلین
عبد علی بن جمعة العروسی الحویزی، قم، دار التفسیر، ۱۳۸۲
- ۲۹- تفسیر مجمع البیان
شیخ ابی الفضل بن الحسن الطبرسی، انتشارات ناصر خسرو، تهران،
۱۳۸۳
- ۳۰- تفسیر کبیر فخر رازی
دار احیاء التراث العربی، بیروت
- ۳۱- تفسیر بیان السعاده
ملا سلطان محمد گنابادی مشهور به سلطان علی شاه گنابادی
- ۳۲- تفسیر نمونه
ناصر مکارم شیرازی، دار الکتب الإسلامیه، بی تا
- ۳۳- تفسیر الطبرسی (جامع البیان فی تفسیر القرآن) ابی جعفر محمد بن جریر طبرسی، دار الفکر، بیروت الطبعة الأولى، ۱۴۰۸ق
ملا محسن فیض کاشانی، تهران، چاپ اسلامیه، ۱۳۶۲ش
- ۳۴- تفسیر الصافی
ابو محمد حسن بن علی بن الحسین بن شعبه الحرانی، نشر صدوق، سازمان
چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران ۱۳۸۰
- ۳۵- تحف العقول
میر محمد شریف، انتشارات مرکز نشر دانشگاهی، تهران ۱۳۶۲
- ۳۶- تاریخ فلسفه در اسلام
۳۷- تعلیقات علی شرح فصوص الحکم و مصباح الأنس حضرت امام خمینی (ره) نشر پاسدار اسلام، چاپ اول، ۱۴۰۶ق
جلال الدین فارسی، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، چاپ اول، ۱۳۷۶
- ۳۸- تعالی شناسی
دکتر احمد تاج بخش، انتشارات نوید شیراز، چاپ اول، ۱۳۷۲
- ۳۹- تاریخ صفویه
فرید الدین عطار نیشابوری، انتشارات صفی علی شاه.
- ۴۰- تذکرة الاولیاء
قاسم غنی، چاپ چهارم، انتشارات زوار، ۱۳۶۶ش
- ۴۱- تاریخ تصوف در اسلام
فردریک کاپلستون، ترجمه جلال الدین مجتبیوی، انتشارات علمی و فرهنگی و
انتشارات سروش ۱۳۶۸
- ۴۲- تاریخ فلسفه
محمی الدین عربی، بیروت، ۱۳۸۱ق
- ۴۳- ترجمان الأشواق
محمی الدین عربی، بیروت، ۱۳۸۱ق

- ۴۴- تحریف تفکیکیان پیرامون حکمت و عرفان به صورت جزوه، محمد حسن وکیلی
- ۴۵- تقریرات فلسفه امام خمینی(ره)، طهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام، ۱۳۸۵
- ۴۶- پیوند اُشو، ترجمه عبد العلی براتی، انتشارات نسیم دانش، چاپ دوم
- ۴۷- توحید صدوق محمد بن علی بن بابویه مشهور به شیخ صدوق، مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۵ق
- ۴۸- تاریخ الأمم و الملوک محمد بن جریر طبری، چاپ بیروت
- ۴۹- تاریخ دمشق «ترجمة الإمام علی(ع)» ابی قاسم علی بن الحسن بن هبة الله معروف به ابن عساکر الدمشقی، بیروت، دار التعارف، ۱۳۹۵ق
- ۵۰- تاریخ تصوف در اسلام قاسم غنی، چاپ چهارم، انتشارات زوار، ۱۳۶۶ش
- ۵۱- جامعه شناسی نظری اسلام حسین ابو الحسن تنهایی، انتشارات سخن گستر، چاپ اول ۱۳۷۱
- ۵۲- جلوه حق ناصر مکارم شیرازی، مؤسسه الإمام علی بن ابی طالب، چاپ سوم، ۱۳۸۱
- ۵۳- حلاج شهید عشق الهی دکتر جواد نور بخش، انتشارات یلدا قلم، چاپ دوم، ۱۳۸۰
- ۵۴- حدیقه الشیعه احمد بن محمد معروف به مقدس اردبیلی، انتشارات علمیه اسلامیة
- ۵۵- چهل حدیث امام خمینی(ره)، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینس(ره) چاپ بیست و یکم
- ۵۶- دیدگاه محی الدین ابن عربی درباره خلفا سید علی رضا حسینی، انتشارات دلیل ما، چاپ دوم
- ۵۷- دروس فلسفه محمد تقی مصباح یزدی، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران، ۱۳۶۳
- چاپ اول
- ۵۸- دیوان اشعار نور الدین عبد الرحمان جامی، مؤسسه انتشارات نگاه، تهران ۱۳۸۰
- ۵۹- دیوان اشعار شمس الدین محمد حافظ شیرازی، انتشارات صفی علیشاه، ۱۳۷۷ چاپ ۳۴

- ۶۰- دیوان اشعار
 مثنوی معنوی جلال الدین محمد بلخی (مولوی)، نشر محمد، چاپ دوم
 ۱۳۸۱
- ۶۱- دیوان اشعار
 غزلیات شور انگیز شمس تبریزی، جلال الدین محمد، به انتخاب فریدون کار،
 چاپ دوم، نشر کتابخانه فروغی
- ۶۲- دیوان اشعار
 نور الدین نعمت الله بن عبد الله، مشهور به شاه نعمت الله ولی
- ۶۳- دیوان اشعار
 فرید الدین عطار نیشابوری
- ۶۴- دیوان اشعار
 امام خمینی (ره) مؤسسه تنظیم و نشر آثار، چاپ بیست و نهم، ۱۳۷۵
- ۶۵- در هوای اشراق
 اُشو، ترجمه فرشید قهرمانی، نشر کتاب آوند، چاپ دوم
- ۶۶- داوری های متضاد درباره ابن عربی
 داوود الهامی، انتشارات مکتب اسلام، چاپ اول
- ۶۷- دایرة المعارف تشیع
 احمد حاج سید جوادی و دیگران، انتشارات بنیاد اسلامی، تهران ۱۳۶۶
- ۶۸- ذیل فصّ شیخی فصوص الحکم
 محمد رضا قمشه ای، قزوین ۱۳۵۴
- ۶۹- سیر اعلام النبلاء
 شمس الدین محمد بن عثمان الذهبی، مؤسسه الرساله، بیروت
- ۷۰- سه حکیم مسلمان
 سید حسین نصر، ترجمه احمد آرام، شرکت سهامی کتاب های جیبی، چاپ
 سوم
- ۷۱- سیر حکمت در اروپا
 محمد علی فروغی، چاپ سوم، انتشارات زوآر، ۱۳۷۲
- ۷۲- سفینه البحار
 شیخ عباس قمی
- ۷۳- سیری کوتاه در مرام صوفی گری
 محمد مردانی، چاپ سوم، چاپخانه سپهر
- ۷۴- سنن ترمذی
 اُبی عیسی محمد بن عیسی بن سورة الترمذی، دار اُحیاء التراث، بیروت
- ۷۵- شرح مقدمه قیصری
 سید جلال الدین آشتیانی، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ سوم ۱۳۷۲

- ۷۶- شرح گلشن راز شمس الدین محمد لاهیجی، چاپ دوم، انتشارات زوّار، ۱۳۷۴
- ۷۷- شرح گلشن راز الهی اردبیلی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۶
- ۷۸- شرح گلشن راز صائن الدین علی ترکه اصفهانی، انتشارات آفرینش، تهران ۱۳۷۵
- ۷۹- شرح گلشن راز بابا نعمت الله نخجوانی، به اهتمام کاظم دزفولیان، انتشارات طلايه
- ۸۰- شرح گلشن راز کاظم دزفولیان، انتشارات طلايه، چاپ اول ۱۳۸۲
- ۸۱- شرح مبسوط منظومه مرتضی مطهری، انتشارات حکمت، ۱۳۶۰
- ۸۲- شرح فصوص الحکم عزّ الدین محمود کاشانی، مصر، ۱۳۲۱ق
- ۸۳- شرح فصوص الحکم داوود قیصری، تهران ۱۲۹۹
- ۸۴- شرح فصوص الحکم کمال الدین حسین خوارزمی، تهران ۱۳۶۸
- ۸۵- شرح فصوص الحکم مؤید الدین جندی، مشهد ۱۳۶۰
- ۸۶- شرح فصوص الحکم داوود قیصری، با تصحیح و مقدمه و تعلیق سید جلال الدین آشتیانی، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ اول، تهران ۱۳۷۵
- ۸۷- شرح نهایة الحکمه صمدی آملی
- ۸۸- شرح رساله روح القدس فی محاسبة النفس من کلام الشیخ محی الدین ابن عربی، محمود محمود الغراب، المطبعة دار الإیمان، دمشق ۱۴۱۴ق
- ۸۹- شرح شطحیات روزبهان بقلی شیرازی
- ۹۰- شواهد التنزیل عبد الله بن عبد الله بن احمد المعروف بالحاكم الحسکانی، مؤسسة الطبع و النشر
- التعابة لوزارة الثقافة و الإرشاد الإسلامی
- ۹۱- صحیح بخاری ابو عبد الله محمد بن اسماعیل، دار القلم، بیروت

- ۹۲- صحیح مسلم
مسلم بن حجاج نیشابوری، مؤسسه عزّ الدین، بیروت
- ۹۳- طواسبین
حسین بن منصور حلاج
- ۹۴- عرفان نظری
تحقیقی در سیر تکامل و اصول و مسائل تصوف، سید یحیی یتربی، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ اول ۱۳۷۲
- ۹۵- عوالی اللثالی
ابن ابی جمهور احسائی، انتشارات سید الشهداء، قم، چاپ اول
- ۹۶- عارف و صوفی چه می گوید؟
میرزا جواد آقا طهرانی، چاپ چهارم، انتشارات کتابخانه بزرگ اسلامی ۱۳۵۲
- ۹۷- عقد الفرید
احمد بن محمد بن عبد ربّه آندلسی، چاپ بیروت، ۱۴۰۴ق
- ۹۸- فصوص الحکم
محمد بن علی «ابن عربی»، بیروت ۱۳۶۵ق
- ۹۹- فصوص الحکم
تعلیقات ابو العلاء عقیفی، چاپ دوم، تهران ۱۳۷۰، انتشارات الزهراء
- ۱۰۰- فلسفه عرفان
سید یحیی یتربی، دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ چهارم ۱۳۷۷
- ۱۰۱- کشف الغمه
علی بن عیسی اربلی، انتشارات مکتبه هاشمی، تبریز ۱۳۸۱
- ۱۰۲- کلمات مکنونه
ملا محسن فیض کاشانی، انتشارات فراهانی، تهران ۱۳۶۰
- ۱۰۳- کنز العمال فی سنن الأقوال و الأفعال
علاء الدین علی بن حسام الدین عبد الملک بن قاضی خان «متقی هندی»، چاپ حلب، ۱۳۹۰ق
- ۱۰۴- گلشن راز
شیخ محمود شبستری، انتشارات عطار، تهران ۱۳۸۱
- ۱۰۵- ممد الهمم فی شرح فصوص الحکم
حسن حسن زاده آملی، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد، چاپ اول
- ۱۰۶- محی الدین ابن عربی چهره برجسته عرفان اسلامی
محسن جهانگیری، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ پنجم
- ۱۰۷- فصول المهمه
علی بن محمد بن احمد المالکی مشهور به ابن صباغ، مطبعة العدل فی النجف

- ۱۰۸- مطالب السؤل محمد بن طلحة بن الحسن القرشي الشافعي
- ۱۰۹- مصرع التصوف برهان الدين البقاعي، مصر ۱۳۷۲ق
- ۱۱۰- مفاتيح الجنان شيخ عباس قمي
- ۱۱۱- مفردات الفاظ القرآن راغب اصفهاني، انتشارات طليعه نور، چاپ اول، ۱۴۲۶ق
- ۱۱۲- مبدأ اعلى محمد تقى جعفرى، چاپخانه حيدرى ۱۳۳۷
- ۱۱۳- مروج الذهب ابو الحسن على بن حسين بن على مسعودى، متوفى ۳۴۶ق، چاپ مصر
- ۱۱۴- مجالس المؤمنین قاضى سيد نور الله شوشترى، کتابفروشى اسلاميه تهران ۱۳۵۴
- ۱۱۵- مصباح الهدايه الى الخلافة و الولاية امام خمينى(ره)، انتشارات پيام آزادى، تهران ۱۳۶۰
- ۱۱۶- نجم كبرى كاظم محمدى، انتشارات طرح نو، چاپ اول، تهران ۱۳۸۰
- ۱۱۷- روضات الجنات محمد باقر خوانسارى، کتابفروشى اسلاميه ۱۳۵۶
- ۱۱۸- نقدى جامع بر تصوف ترجمه رساله الإثنى عشرية فى الرد على الصوفيه، محمد بن حسن حرّ عاملى، ترجمه عباس جلالى، انتشارات انصاريان، چاپ دوم
- ۱۱۹- نور ملكوت قرآن سيد محمد حسين حسيني طهرانى، انتشارات علامه طباطبايى، مشهد ۱۴۱۰
- ۱۲۰- وحدت وجود از دیدگاه عارف و حكيم حسن حسن زاده آملی، تهران، انتشارات ميقات
- ۱۲۱- مسند احمد احمد بن محمد بن حنبل الشيبانى، دار الفكر، بيروت، چاپ دوم ۱۴۱۴ق